

2026. 1.

NYELVÜNK ÉS KULTÚRÁNK

A Magyar Nyelv és Kultúra
Nemzetközi Társaságának folyóirata
Alapítva 1970-ben

NYELVÜNK ÉS KULTÚRÁNK

**A Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága (Anyanyelvi Konferencia)
folyóirata**

LVI. (56.) évfolyam, 224. szám, 2026/1. szám.

Szerkesztőbizottság:

Adamikné Jászó Anna (nyelvész, retorikus, ELTE), Hidasi Judit (szemiotikus, BGE), Cs. Jónás Erzsébet (nyelvész, NYE), Kövecses Zoltán (nyelvész, ELTE), Lőrincze Péter (közgazdász, Vállalkozók és Munkáltatók Országos Szövetsége), Maior Enikő (irodalmár, Óbudai Egyetem, Partiumi Keresztény Egyetem), Már Orsolya (magyartanárdíjas magyartanár, Antos János AI, Réty, Románia), Szűts-Novák Rita (irodalmár, EKKE), Temesi Ferenc (Kossuth-díjas író, Magyar Művészeti Akadémia), Várady Tibor (jogász, író, Szerb Tudományos és Művészeti Akadémia)

Szerkesztették: Imre Samu (1970–1989), Ginter Károly (1990–1991), Beke György – Ginter Károly – Kolczonay Katalin – Kulcsár Katalin (1992–1996), Beke György (1997–2000), Komlós Attila (2001–2005), Cservenka Judit (2006–2012), Balázs Géza – Pomogáts Béla (2013–2022), Balázs Géza (2023–)

Főszerkesztő: Balázs Géza (balazs.geza@gmail.com)

Szerkesztő: Minya Károly és Pölcz Ádám

Munkatárs: Barta Éva, Takács Róbert, Vesszős Balázs

Tördelés, arculat: Fancsek Krisztina

Elektronikus változat: E-NYÉK (www.mnyknt.hu)

Együttműködő partnerek:

Bolyai Műhely Alapítvány

Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda

Magyar Nyelvstratégiai Kutatócsoport

Magyar Szemiotikai Társaság

Megjelenik a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával

Nemzeti
Kulturális
Alap

ISSN 0133-2066

Kiadja:

a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága

Felelős kiadó: dr. Arató Balázs

Cím: 1072 Budapest, Rákóczi út 38. I. em. 2.

E-mail: irodavezető@mnyknt.hu

Honlap: mnyknt.hu

TARTALOM

Párbeszéd

„Sokoldalúságom alkalmazkodás, válasz a környezet kihívásaira.”

Kicsi Sándor András tizennégy kötetes szerzőt E. Bártfai László kérdezi 2

Páros írás

Arday Géza: Errefelé sok a valóság 8

Balázs Géza: Adj ma hálát azért, amid van! (Balatonzamárdi gondolatok) 9

Helyzetkép

Bodnár Ildikó: A könyvtármetaforák tipológiája 10

Nyelv, nyelvi tájak

Major Hajnalka: Az univerzális hallgatóság koncepciója Perelman retorikai rendszerében 25

Horváth Péter Iván: Az elhomályosulás fogalma a magyar nyelvészetben 42

Veress Csongor Balázs: Magyar toponimák Besszarábiában: történelmi jelenlét és nyelvi jogok a Moldovai Köztársaságban 54

Folklór, irodalom, művészet

Villányi Péter: Mesei nevek a galgamácsi tréfás népmesékben 65

Deák-Sárosi László: Büntudatipari Szegénylegények (1966) 71

Könyv

Cs. Jónás Erzsébet: Lőrincz Julianna: Petőfi-szövegek és műfordításaik stílusa 97

Pátrovics Péter: Zoltán, András: Slavo-Hungarica 103

H. Tóth István: Nyelvünk jellegzetességei, szépségei, használatának jellemzői – bölcsőtől a koporsóig 107

Köszöntő, emlékezés

Tóth Szilárd Tibor: Balácsi József Attila munkássága az anyanyelv és az idegen nyelvek bűvöletében 117

Hírmondó

Minya Károly: A Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda postaládájából.....122

Balázs Géza – Minya Károly: Új szavak, kifejezések 125

Szerzőink 128

KICSI SÁNDOR ANDRÁS TIZENNÉGY KÖTETES SZERZŐT E. BÁRTFAI LÁSZLÓ KÉRDEZI

„SOKOLDALÚSÁGOM ALKALMAZKODÁS, VÁLASZ A KÖRNYEZET KIHÍVÁSAINA”

Konyha és lélek. Szószemantika. Osztályozó nyelvészet... Strukturalista nyelvésznek, a szemantika és az antropológiai nyelvészet művelőjének tartja magát. Lexikográfus, etnobiológus. Kismonográfiát írt Gombocz Zoltánról.

Hol nőttél fel? Hová jártál iskolába?

1957-ben Budapesten születtem, itt is nőttem fel. Elég renitens kamasz voltam, három helyre jártam középiskolába: az ELTE Apáczai Csere János Gyakorlógimnáziumba, a Szinyei Merse Pál Gimnáziumba, végül a Szent László Gimnáziumba. 1982-ben kínai–spanyol szakon végeztem az Eötvös Loránd Tudományegyetemen.

Milyen indíttatást kaptál a szüleidtől?

Értelmiségi családban nevelkedtem, a szüleimtől kapott indíttatás egyértelmű. Édesapám, dr. Kicsi Sándor (1919–2004) tanár, történész, lexikonszerkesztő, író, édesanyám középiskolai magyartanár volt.

Az egyetem elvégzése után muzeológusként, majd lexikonszerkesztőként dolgoztál.

1983–1987 között a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Művészeti Múzeumban voltam muzeológus, 1987–1995 között az Akadémiai Kiadónál lexikonszerkesztő. 1995–2015 között egyéni vállalkozóként elsősorban cikkírásból, szerkesztésből éltem. 1996-tól 2004-ig a Duna Televíziónál, 1997–1999 között a Magyar Nagylexikon Kiadónál is dolgoztam. A *Nagylexikon* szerkesztése mellett a *Világirodalmi lexikon*ba (1–9, 1970–1996) is írtam szócikkeket, egészen különbözőeket: amerikai, angol, arab, dán, finn, francia, indonéz, ír, japán, jávai, kínai, maláj, német, orosz, perzsa, polinéz (rapanui, tahiti), tangut, vietnami irodalom, nyelvészet, stilsztika, verstan. Gimnazista és egyetemista koromban lelkesen olvastam e lexikonban Fónagy Iván szócikkeit,

Kicsi Sándor András

s nagy büszkeségemre később, a tizedik kötettől (1986) magam is írtam bele. Legalább háromezer szócikket szereztem több lexikonba, saját szerkesztésű lexikonokba (Kicsi–Magyar 2002; Kicsi 2006b) is.

Tősgyökeres erzsébetvárosi, ezen belül csikágói vagy. Városi emberként hogyan tettél szert mélyreható gombaismeretre?

Gombás írásaim kötetbe gyűjtve is megjelentek (Kicsi 2009a), még a Városliget gombáinak is szenteltem egy tanulmányt. Gyermekkoromban nyaranta Erdélyben, Háromszéken, Dálnokon gombásztam rokonaimmal, majd felnőttként az 1990-es években családommal a Budai-hegységben. Autodidakta mikológus vagyok, de az etnomikológiához, a népi gombaismeret tanulmányozásához elég pár tucat gombafaj ismerete, s persze nyitottnak kell lenni újabb fajok megismerésére. E tudományterületet az erdélyi Zsigmond Győző, a magyar etnomikológia megteremtője személyes hatására művelem, neki jót és rosszat egyaránt köszönhetek.

Két köteted jelent meg a gasztronómia tárgykörében (Kicsi 2007b, 2019), tanulságos írásokkal. Te magad milyen szakács vagy?

Mostanában nem szakácskodom, de mikor a gyerekeim kicsik voltak, a válásomig főztem én is rájuk. Akkoriban tehát nemcsak magamnak főztem, volt közönsége a szakácsművészetemnek, néhány alkotásom, például a gombalevesek jól sikerültek. Egyik levesemet még a Gundelben szakácsnő anyósom is megdicsérte.

A nemrégiben elhunyt, szintén nehezen besorolható Magyar László András (1956–2022) orvostörténész, klasszika-filológus, esszéista, szépíró, költő, műfordító a barátod volt, több cikketek, két könyvetek jelent meg. Az egykori Holmi folyóirat gárdájához tartoztatok. Mondanál róla néhány szót? Honnan jött a Hetes lexikon ötlete?

A *Hetes lexikon* (Kicsi–Magyar 2002) megírása egyértelműen Magyar ötlete volt. Vele az ELTE-n kötöttem barátságot, később együtt munkálkodtunk az orvostörténet, részéről a népi gyógyászat, az állatismeret, részéről az etnozoológia, a népi állatismeret, továbbá a thanatológia (haláltudomány) területén. Cikkeket jelentettem meg 1988-tól a Magyar által is szerkesztett Orvostörténeti Közleményekben. Ami a Holmi folyóiratbeli megjelenéseinket illeti, nem volt összebeszélés, külön-külön juttattuk el éppen oda az írásainkat. Ami engem illet, a Holmi 26 évfolyamából (1989–2014) húszban voltam jelen, s erre büszke vagyok. Magyar is hasonló rendszerességgel publikált e folyóiratban. Ugyancsak sorsszerű, hogy Magyarral közös kiadónk volt az Orpheusz. 2007–2009 között Deák Lászlóval, az Orpheusz Kiadó vezetőjével dolgoztam együtt, s e kiadónál négy könyvem is megjelent (Kicsi 2007b, 2009a, 2009b, 2009c), Magyar László korábban publikált itt.

Mi keltette fel az érdeklődésedet a nyelvészet iránt?

Fodor István könyvei (Fodor 1968; Antal–Csongor–Fodor 1970) keltették fel. Jóval később személyesen is megismertem, s az általa szerkesztett, a világ nyelveit magyarul bemutató kötetbe (Fodor 1999) 15 szócikket írtam, délkelet-ázsiai nyelvek szócikkeit.

Minek neveznéd magad? Nyelvész, kulturális antropológus, etnomikológus, elméleti gasztronómus stb. Egyoldalúsággal igazán nem vagy vádolható!

Magamat szerkesztőnek, írónak, nyelvésznek szoktam nevezni. A szótaghanglejtéses verseléstől a bikaviadalig sok témát tárgyaltam. Sokoldalúságom alkalmazkodás, válasz a környezet kihívásaira. A képzettség sokszor kiegészíti az embert. Például a katonaságnál kürtös voltam, mert gimnazista koromban klarinétozni tanultam.

Milyen nyelvészeti irányzathoz, iskolához sorolnád magad?

Strukturalista nyelvésznek tartom magamat, elsősorban a szemantika, az antropológiai nyelvészet művelőjének. De például 2014-től jelennek meg a kizárt harmadik elvével szemben megfogalmazott lépcsőzetesség (*gradience*) szellemében írott munkáim is (Kicsi 2021a: 53–70).

Sokoldalú esszéíróként is számontartanak.

Nemcsak spontán alkotói szándékkal, hanem honoráriumra is számítva kezdtem publikálni 1986-tól. Folyóiratcikkeket nyelvészeti folyóiratokba (Magyar Nyelv, Magyar Nyelvőr stb.), 1990-től pedig irodalmi lapokban (Holmi, Ezredvég, Dunatükör, Napút stb.) jelentettem meg. Kellemes meglepetés volt, hogy írásaimat bizonyos folyóiratok szerkesztői elfogadták közlésre, és pénzt is kaptam értük. A nyelvészeti témák mellett főleg gasztronómiai és etnobiológiai tárgyú cikkeim jelentek meg. Szomorúan vettem tudomásul a szerzői honorárium eltűnését a folyóiratoknál és megint csak a folyóiratok esetében a nyomtatott kiadás ellenében az online megjelenés előtérbe kerülését.

Vannak-e, voltak-e példaképeid?

Az 1980-as években két, témáját a világon egyedülálló módon feldolgozó könyv imponált nekem is nagyon: Szepes Erika és Szerdahelyi István *Verstana* (Szepes–Szerdahelyi 1981), valamint Péntek János és Szabó (T. E.) Attila kalotaszegi etnobotanikája (Péntek–Szabó 1985). Szepessel és a főszerkesztő Szerdahelyivel később együtt munkálkodtunk a Világirodalmi lexikonban, később pedig, már az új évezredben mindhárman a Nagy Lajos Társaság tagjai voltunk. Szepes az azóta megszűnt irodalmi társaság

elnöke is volt. Péntek Jánosnak tanítványa lehettem Kolozsváron, a Babeş–Bolyai Tudományegyetemen egy be nem fejezett, etnobiológiai témájú PhD keretében (1998–2001). Azt, hogy nem sikerült a PhD, nagy kudarcomnak tartom. Egyetlen mentségem, hogy erre az időre esett a válásom is.

Vannak persze olyan példaképek is, akiket nem ismertem. Például az amerikai Brent Berlin az antropológiai nyelvészet nagy alakja, világszerte elismerten legalább három kitüntetett témának a szakértője: a színnevek (Berlin–Kay 1969), a számlálószók (Berlin 1968) és az etnobiológiai osztályozások (Berlin 1992) vizsgálatának. Ezt a három, az antropológiai nyelvészetben mintafeladatnak mutatkozó témát jómagam is tárgyaltam (például Kicsi 2007a). A színnevek tanulmányozása különösen hálás feladat, erről a témáról több írásom is megjelent, legutóbb egy Kiss Gáborral közösen szerzett összefoglalás (Kicsi–Kiss 2018).

A megjelent műveid között vannak-e kedvenceid?

Nem egyforma színvonalúak az írásaim. Majdnem maradéktalanul jól sikerültek csak néhány könyvem tartom (Kicsi 2007a, 2007b, 2015, 2019, 2021a; Kicsi–Magyar 2007), van kimondottan rosszul sikerült is (például Kicsi 2013). Ráadásul van egy irodalmi folyóiratban megjelent nyelvészeti tárgyú cikkem, ami teljes egészében hibás.

A magyar nyelvtudomány nagy adósságát törlesztetted, amikor 1997-ben kötetbe gyűjtötted, sajtó alá rendezted, jegyzetekkel, utószóval láttad el a Gombocz Zoltán legfontosabb műveit (Gombocz 1997), 2006-ban pedig kisonográfiád jelent meg róla (Kicsi 2006a).

A két Gombocz-kötetemet kuhniánus, Thomas Kuhn úgynevezett paradigmaelméletét követő szellemben szereztem. Egyéb műveimtől eltérően e műveknek kedvező fogadtatása volt, az életrajzot akadémikusok ismertették (Kiefer 2007; Kiss 2007).

Hol publikálsz újabban?

Rendszeresen megjelennek írásaim az Ezredvégben, a Valóság pedig pár éve két különösen kedves írásomat is közölte (Kicsi 2021b, 2021c).

Min dolgozol mostanában? Mi lesz a következő könyv tematikája?

Az 1990-es évek elején, amikor két fiam, Gergő (1989–) és Sebő (1990–) kicsik voltak, gyermeknyelvi feljegyzéseket készítettem. Ezek rendezésére és tudós feldolgozására készülek. Következő könyvem pedig valószínűleg az etnozoológiai témájú írásaim gyűjteménye lesz.

Irodalom

- Antal László – Csongor Barnabás – Fodor István 1970. *A világ nyelvei*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Berlin, Brent 1968. *Tzeltal Numeral Classifiers. A Study in Ethnographic Semantics*. Mouton. The Hague.
- Berlin, Brent 1992. *Ethnobiological Classification. Principles of Categorization of Plants and Animals in Traditional Societies*. Princeton University Press, Princeton, N. J.
- Berlin, Brent – Paul Kay 1969. *Basic Color Terms. Their Universality and Evolution*. University of California Press. Berkeley & Los Angeles.
- Fodor István 1968. *Mire jó a nyelvtudomány?* Gondolat Kiadó. Budapest.
- Fodor István (szerk.) 1999. *A világ nyelvei*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Gombocz Zoltán 1997. *Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok*. Szerk. Kicsi Sándor András. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Kicsi Sándor András 2006a. *Gombocz Zoltán 1877–1935. Életrajz és pályakép*. ELTE Eötvös József Collegium. Budapest.
- Kicsi Sándor András 2006b. *Magyar könyvlexikon*. Kiss József Könyvkiadó. Budapest.
- Kicsi Sándor András 2007a. *Szószemantika*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kicsi Sándor András 2007b. *Könyha és lélek*. Orpheusz Kiadó. Budapest.
- Kicsi Sándor András 2009a. *Népi gombaismeret*. Orpheusz Kiadó. Budapest.
- Kicsi Sándor András 2009b. *Irodalmi tanulmányok*. Orpheusz Kiadó. Budapest.
- Kicsi Sándor András 2009c. *Vázlatok a nyelvtudomány történetéből*. Orpheusz Kiadó. Budapest.
- Kicsi Sándor András 2012. *Túrömfű és jajlapi. Tanulmányok a betegség és az elmúlás témaköréből*. Semmelweis Kiadó. Budapest.
- Kicsi Sándor András 2013. *Kihalt nyelvek, eltűnt népek. 100 nyelv halála*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kicsi Sándor András 2015. *A fák, a kakukk és a rovarok*. Cédrus Művészeti Alapítvány – Napkút Kiadó. Budapest.
- Kicsi Sándor András 2019. *Gasztronómiai kalandozások*. Semmelweis Kiadó. Budapest.
- Kicsi Sándor András 2021a. *Osztályozó nyelvészet*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kicsi Sándor András 2021b. A szókinccs nagysága és megoszlása az írásbeliség nélküli kultúrák nyelveiben. *Valóság* 64/2: 24–31.
- Kicsi Sándor András 2021c. A vörösbegy és az ökörszem a néphagyományban. *Valóság* 64/9: 100–3.
- Kicsi Sándor András – Kiss Gábor 2018. Univerzálialak az alapszínnevek lexikalizálásában. In: Székely Gábor (szerk.): *A színek és a színnevek világa*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 58–77.

- Kicsi Sándor András – Magyar László András 2002. *Hetes lexikon*. Enciklopédia Kiadó. Budapest.
- Kicsi Sándor András – Magyar László András 2007. *A @-tól az egyszerűig. Zoohistóriai érdekességek*. Semmelweis Kiadó. Budapest. (Második kiadás: fapadoskönyv. hu, Bp. 2012)
- Kiefer Ferenc 2007. Kicsi 2006a ismertetése. *Nyelvtudományi Közlemények* 104/313–6.
- Kiss Jenő 2007. Kicsi 2006a ismertetése. *Magyar Nyelv* 103–5.
- Kuhn, Thomas S. 1962/1984. *The Structure of Scientific Revolutions*. The University of Chicago Press, Chicago & London 1962. A tudományos forradalmak szerkezete. Fordította Bíró Dániel. Gondolat Kiadó. Budapest, 1984.
- Péntek János – Szabó Attila 1985. *Ember és növényvilág. Kalotaszeg növényzete és népi növényismerete*. Kriterion Kiadó. Bukarest.
- Szepes Erika – Szerdahelyi István 1981. *Verstan*. Gondolat Kiadó. Budapest.

PÁROS ÍRÁS

Szőcs Géza ötlete volt, hogy legyen valahol egy „Gézák fóruma”. A NYÉK 2025/1–4. számában (7–8. oldal) Szőcs Géza és Balázs Géza egymásra reflektáló írásával indult el a most folytatódó sorozat.

ARDAY GÉZA

ERREFELÉ SOK A VALÓSÁG

Hiszem, hogy alkotni csak az tud hitelesen és önazonosan, akit a jóság és a szépség vezérel, s aki tiszteli az igazságot, hiszen a tudomány és művészet emberi szempontból nem ér sokat (semmit se!) erkölcs és morális helytállás nélkül.

Fiatalon, legelső irodalmi megjelenésem idején elhatároztam, hogy kétféleképpen élem majd az életemet: vagy abban hiszek, hogy semmi sem varázslat, vagy abban, hogy minden az. Az utóbbit választottam, ami persze korántsem jelenti azt, mintha a képzelet fontosabb volna, mint a valóság, mert azért igyekszem a realitásban élni. Ez annál is inkább így van, hogy egyik régebbi könyvem címe az lett: Errefelé sok a valóság. És ez tényleg így alakult, mert itt egyre többeknek elég sok saját valósága lett, aminek alig maradt köze, vagy már szinte semmi kapcsolódása sincs a történelmi tényekhez. A legutóbbi kötetem címe pedig az lett, hogy Az igazságot is meg lehet szokni. És tényleg, meg lehet(ne) szokni (!), illetve meg kéne már végre szoktatni. Mindezek mellett még mindig ugyanúgy hiszek a varázslatban: a létezés, a mindenség varázsában és az élet mindenre kiterjedő összjátékában.

BALÁZS GÉZA

ADJ MA HÁLÁT AZÉRT, AMID VAN! (Balatonzamárdi gondolatok)

Egyszer megkérdezték Arisztotelészről: „Téged egy cseppet sem zavar, hogy mindenfelét beszélnek rólad a hátad mögött?” A filozófus megvonta a vállát: „Ha nem vagyok ott, tőlem meg is verhetnek.”

Mi a baj, ha rosszat mondanak rólad? Miért, ha jót mondanak, azt elhiszed?

Ha nem tudsz hálás lenni azért, amit Isten adott, akkor nézz körül a világban, és légy hálás azért, amitől megvédett!

Volt időszak, amikor azért imádkoztál, amid most van. Néha észre sem vesszük, hogy Isten meghallgatta az imákat, és cselekedett. Adj ma hálát azért, amid van!

A világ a tetteid alapján változik meg, nem a véleményed alapján.

Mi lenne, ha valaki elkezdené irigyelni azt a munkát, ami a sikereidhez vezetett?

Ha valakivel megszakad a kapcsolatod, és mindenkinek elmeséli, hogy ő teljesen ártatlan, míg te aljas gazember vagy, természetesen nem meséli el az egész történetet. És aki ezt így szeretné hallani, az el is hiszi.

Az egyik utolsó inka királyt, Atahualpát cselszövésessel túszul ejtették, kínozták, de ő egykedvűen vette tudomásul. Megkérdezték, hogy miért nem tiltakozik: „A király sorsa: győzni vagy legyőzetni.”

Minden jó, ha a vége jó. Ha még nem jó, akkor még nem a vége.

BODNÁR ILDIKÓ

A KÖNYVTÁRMETAFORÁK TIPOLÓGIÁJA

„A könyvtár volt a hazám, édenem. –
Egyetlen óriási Értelem
sugárzott benne...”

Szabó Lőrinc: A teremtet Isten (Szabó 1977: 226).

„Egy palota homlokzata válik ki a többi ház közül. Ez az Egyetemi Könyvtár épülete... Ez volt Scientia istennő szentélye, ahol csak az áhitat érzésével lehetett helyet foglalni és úgy merülni bele a tudomány elsajátításának lelki állapotába, mintha a Biblia szent könyvét vettük volna kézbe.”

Boga Bálint: Gondolatfüzér az emlékek útján (Goda: 2022: 47).

„2019 októberében egyetemi hallgatóknak megmutattam a Szegedi Tudományegyetem pompás könyvtár-palotáját, a Klebelsberg-könyvtárat. Az egyik félreeső sarokban egy számomra jól ismert katalóguscédula-szekrény árválkodott. Tágra nyílt szemekkel nézték hallgatóim: ez mi? Nekem ez volt az alap.”

Balázs Géza: Evolúciós „megszaladásban” vagyunk (Balázs 2020: 20).

A könyvtárakról olvasva sokszor – a fenti idézetekhez hasonlóan – valamilyen érdekes könyvtármetaforával találjuk szembe magunkat. A metaforák hosszú sora kínálkozik már az ókortól az alkotók számára, hogy a könyvtárakkal kapcsolatos gondolataikat, érzelmeiket képek formájában is kifejezzék. E metaforák sorát költészetünkben Vörösmarty Mihály ikonikus verse, a *Gondolatok a könyvtárban* indítja el, de megtalálhatók Juhász Gyula, Babits Mihály és más költők és írók könyvtárat bemutató műveiben is (egy hasonló könyvtári áttekintés: Balázs 2020).

Ám a könyvtárak metaforái nem csak az ő munkáikban, versek, regények, esszék soraiban bukkannak fel. A metaforákat nemegyszer hívják segítségül a könyvtárról elmélkedve filozófusok, különböző területeken tevékenykedő művészek és tudósok, továbbá sűrűn jelennek meg ezek a szakma képviselőinek, a könyvtárosoknak az írásaiban is. Az alábbi tanulmány a könyvmetaforák egy lehetséges rendszerezését kívánja adni.

Az első – *Séták a könyvtár szó körül* című fejezet a *könyvtár* főnév értelmezéseit adja, vázolja a szó eredetét, utal az etimológiájára. A második rész *A könyvtárak megjelenése az emberiség múltjában* címet viseli, és a könyvtárak történetének legkorábbi korszakát vázolja dióhéjban. A harmadik egységben – több alfejezetben – következik a könyvtármetaforák bemutatása, összhangban az első rész könyvtárértelmezéseivel. A rövid záró fejezet témáját a *jövő elképzelt* (s részben már meg is valósult) *könyvtárainak* szintén vázlatos rajza adja.

Séták a könyvtár szó körül

A könyvtártémának sokféle megközelítése lehet. Az alkotóművész, a tudós, de a „hétköznapi ember” számára is sokszor megrendítő élmény lehetett eljutni egy-egy világ-

hírű könyvtárba, máskor – főként a diákevek alatt – akár hosszú esztendőök szorgalmas munkálkodásának a színtere volt a könyvtár, ismét mások esetében pedig menedéket jelenthetett a világ zajai elől, konkrét és átvitt értelemben egyaránt. Egyik korábbi írásomban már foglalkoztam a *könyvtár* szóval magával; itt néhány további gondolattal, részekkel egészítem ki az ott olvashatókat.¹

A könyvtár főnév jelentései

A *könyvtár* szónak – A magyar nyelv értelmező szótára szócikke szerint – több, egymástól csak kisebb mértékben eltérő jelentése van, melyek – lényegüket csak igen röviden megfogalmazva – a következők: 1. Könyvtár mint nagyobb mennyiségű könyvnek valamely közösség tulajdonában lévő rendezett gyűjteménye: *városi, megyei könyvtár; apátsági könyvtár*. Az első jelentésen belül az a) jelentés utalhat különféle szakterületek könyvgyűjteményeire: *pedagógiai könyvtár, mezőgazdasági könyvtár*, míg a b) magán-személyek kisebb-nagyobb könyvállományú gyűjteményét jelenti: *X. Y. házi könyvtára*. 2. A szó jelentheti a könyvtárnak – mint intézménynek – az épületét, helyiségeit: *Az autó a könyvtár előtt állt meg; a könyvtár a második emeleten található*. 3. Nem utolsósorban érthetjük alatta a könyvtár személyzetét: *A tanácskozáson a mi könyvtárunk is részt vett*. 4. Azonos szakterületi vagy kinézetre hasonló megjelenésű kiadványok sorozatát is nevezhetjük így: *A könyv Az én könyvtáram sorozatban is megjelent valamikor*. 5. Végül az együtt lévő nagyon sok könyvet is érthetjük a szón: *A kérdésről egész könyvtárat (=könyvtárnyi könyvet) írtak össze*. (Ld. Bárczi–Ország 1966).

Van a könyvtár szónak olyan jelentése is, amelyik a múlt évtizedekig semmiképpen nem kerülhetett bele a szótárakba. Az internet korszakában viszonylag korán felújírt a szó az informatikában, erről többek között ezt olvashatjuk: „Az informatikában az adathordozókon tárolt fájlok rendezett halmazát nevezzük könyvtárnak” (URL1). S meghatározható még így is: „A könyvtár, másik nevén *mappa*... Olyan logikai egységek, amelyek állományokat és/vagy más könyvtárakat tartalmaznak” (URL2).

Ide kívánczik rögtön a *digitális könyvtárak* fogalma is; lényege (az *Elektronikus, digitális könyvtár* szócikk nyomán): „A digitális könyvtár egy információs tárhely, amelyik az új technológiákon alapszik. A különbség csupán annyi, hogy míg a korábbiak mechanikus eljárásokon alapultak, az új rendszer automatizált, és ami a legfontosabb, hogy távolról, internetes úton férhető hozzá az év 365 napján. Mindezek mellett megfelel az ISO-szabványnak, illetve tiszteletben tartja a szerzői jogot és a szabaddalmi és védjegyekre vonatkozó törvényeket” (URL3; Balázs 2023).

¹ Ld. Bodnár 2025. Az írás (Könyvtárain – Mindazok a helyek, ahol életemben megfordultam) megjelenés alatt.

A könyvtár szó eredete, etimológiák

A görög eredetiben – a *βιβλιοθήκη* – *bibliothéké* szóban – maga a *könyv* rejtőzik, lévén a *βιβλίον* – *biblion* könyvet jelent, a *θήκη* – *théké* pedig a *tartóhelyüket*. A szó ennek, illetve latin megfelelőjének – *bibliotheca* – a fordításaként nem egészen szabályos magyar szóalkotási móddal jött létre az 1700-as évek során. Gyorsan elterjedt, és ki is szorította a szabályosabban alkotott, de ma már ódon hangzásúnak tűnő *könyvesház*, illetve szintén idegen képzésmódot tükröző *könyvtárház* szót (Szily 1902: 400).² Sok más nyelvben is a görög-latin szópárhoz igen hasonló szó jelenti ma is az intézményt, így a német *Bibliothek*, a francia *bibliothèque*, az orosz *библиотека*, de fordítás – és szintén a *könyv* szóhoz való kapcsolódás – jelenik meg pl. a cseh *knihovna*, a finn *kirjasto* és a török *kütüphane* megfelelőikben. A francia szó egyszerre jelenti a *könyvtárat* és a *könyvszekrényt*, *könyvespolcot*; az utóbbiban a szó eredeti jelentését látjuk itt viszont, ami valóban ez volt: 'könyvet tároló bútordarab'.

Nálunk is neveztek eleinte *bibliothékának*, illetve *bibliotékának*, és ezt az idegen szót helyettesítették a nyelvújítás korában többféleképpen is (ld. fenn). Helyenként viszont a szó második elemét megőrizve hívták *tékának*, ld.: *Teleki Téka*, *Marosvásárhely*. A tékáról ld. még: 'falipolc, könyvespolc, tartó, mappa'; 'régebben' könyvtár'; az Arcanum adatbázis szócikkében (URL4).

A könyvtárak megjelenése az emberiség múltjában

Mai ismereteink szerint a legkorábbi könyvtárak Mezopotámiában jelentek meg. Régiségük és gazdagságuk miatt is a legkiemelkedőbbek közülük az alábbi könyvtárak voltak:

- Ebla, itt kb. 15.000 táblán különféle listák, szótárak, költői alkotások: így versek, varázsszövegek, közmondásgyűjtemények;
- Ugarit könyvtára – több ezer agyagtáblán, nyolc nyelven találtak itt különféle szövegeket;
- Ninive, kb. 60.000 táblán voltak politikai, vallási, irodalmi, orvosi, csillagászati szövegek, matematikai leírások; az itt megtalált Gilgames-eposz agyagtáblái az i. e. 2500–1000 közötti időkből valók.

Ásatások és kutatások nyomán tudjuk, hogy a mezopotámiai könyvtárak életkorával vetekszenek az Egyiptomban alapítottak; majd megjelentek a könyvtárak az ókori görög és római világban is. De igen régi könyvtárak nyomaira bukkantak a kutatók földünk más tájain is – hogy csak két helyet említsek – az időszámításunk előtti első

---

² A *könyvtár* és a *könyvtárház* képzésének szabálytalanságát két (három) főnévnek német mintára történt közvetlen összekapcsolása jelenti.

évezredben Kínában, az időszámítás körüli századokban pedig Japánban (URL5). Az ókor legnagyobb és leghíresebb könyvtára az alexandriai könyvtár volt.

A metaforák jellegzetessége és a könyvtármetaforák tipológiája

Anélkül, hogy a metaforaelméletek valamelyikébe is belemennék, itt a Kemény Gábor stíluskutató használta *tárgyi elem – képi elem* (avagy *izotóp* és *allotóp elemek*) kettősében vizsgálom a metaforákat. A könyvtár szó az elemzett metaforákban a tárgyi elem, amelyhez valamilyen – az élet olykor akár egészen váratlan területeiről felbukkanó (allotóp) képi, képet idéző elem társul. Az allotóp a kiinduló képhez nem illeszkedő, annak izotópius folytonosságába bele nem illő, az ún. *impertinens elemnek* az elnevezése (Kemény 2002: 39; 122–5).

Ha a képi elemeket tipologizálom, az esetek igen nagy részében azok leggyakrabban különféle rendeltetésű *épületekkel* azonosítják a könyvtárakat a *katedrális*tól akár a *hűtőház*ig. Máskor mint a *tudás forrásaira*, *bányáira* utalnak rájuk, de nem ritka a *könyvtár mint labirintus* metafora sem. Az *otthonról a hazáig*, sőt a *nagyvilágig* terjed a harmadik tipikus metaforasor, majd a valahonnan valahová való *eljutás elősegítői* lesznek a könyvtárak. Különösen megkapók a könyvtárakat valamely *közösség szíveként*, *lelké*ként, *agyaként* ábrázoló metaforák. A típusok bemutatása, elemzése a 3.2.1. alfejezettől a 3.2.12. alfejezetig tart.

Bár jócskán bővitené a kört, ám egyszersem túl is feszítené az írás kereteit, ha könyvtárban játszódó művek metaforáit is belevenném az elemzésbe. A „könyvtári regényekről” néhány címre utalva egy rövid alfejezetben emlékezem meg. Könyvtárról szóló költői művek képei is az idézés szintjén maradnak, hiszen bármelyik költemény képeinek végigelemzése önálló tanulmány lehetne.

Metaforák a korai könyvtárak elnevezésében

Az ókori könyvtárak említése azért is volt fontos, mert a könyvtármetaforák megjelenésének a folyamata már az ókorban elkezdődött, amikor az alexandriai könyvtárat *Museionnak* – *Múzsák templomának* vagy *Múzsák csarnokának* nevezték el. *A pszüchész iatreion* – *A lélek patikája* avagy *gyógyír a léleknek* – ez a thébai könyvtár felirata volt. Ez a metafora meglehetősen eltér a később bemutatottaktól, s igen korán a könyvtárak (voltaképpen a könyvek) gyógyító erejét emeli ki. Találkozunk a *pszüchész iatreion* metaforával a Szent Gallen-i apátság könyvtárának felirataként is. *A bölcsesség háza* volt a bagdadi, 9–13. sz. között fennálló könyvtár metaforikus elnevezése.

A könyvtármetaforák kapcsolódása a könyvtár szó jelentéseihez

Az első részben bemutatott jelentések közül az első, a fő jelentés – a közösségekhez kapcsolódó könyvgyűjtemény – a leginkább alkalmas arra, hogy metaforák alakulja-

nak ki körülötte. Ez a jelentés azonban elválaszthatatlanul fonódik össze a második jelentéssel, amely a gyűjteményt őrző épületre utal. Közösségek évszázadokon át gyarapított gyűjteményeiről van itt szó, amelyek az idők során rendszerint impozáns, azaz akár csupán méreteikkel is áhítatot sugárzó épületekben kerültek elhelyezésre. Mászor egészen kicsi, akár falusi könyvtárakról szól költői képeket alkalmazva egy-egy tudósító. Kapcsolódhat metafora a 'magánszemélyek könyvgyűjteményei' jelentéshez is.

A könyvtárak – katedrálisok

Kezdjük mindjárt a legünnepélyesebbekkel! Nagyon sokszor – részben a könyvtárak látványként is lenyűgöző nagyszerűsége, részben a könyvek ezreiben tárolt ismeretek iránti tiszteletből –, a könyvtár falai közé lépő úgy érzi: szent helyen jár. Így a könyvtárak metaforáiban a szakralitásra utalók tehetők az első helyre.

A leghíresebb könyvtárak helyiségei hatalmasnál hatalmasabb méretűek, gyönyörűen díszítettek, sokszor emlékeztetnek a középkor katedrálisaira. Emlegetik a könyvtárakat *a könyvek katedrálisaként, a könyvek székesegyházaiként, a könyvek szentélyeként* és igen hasonlóan *a tudás katedrálisaként, a tudás szentélyeként* is, illetve a második mottóban olvasható az Egyetemi Könyvtárról szólva a „*Scientia istennő szentélye*” körülírás is. Máig a leggyakrabban mégis talán ebben a formában hallani a metaforát: *a könyvtár a könyvek / a tudás temploma*.

A könyvtár tehát szentély, templom, székesegyház, katedrális. Összhangban áll a fentiekkel az alábbi, Takács Gyulától idézett mondat: „Nem tudom honnan, de tény az is, hogy valahányszor csak a pécsi Egyetemi Könyvtár, vagy ha a budapesti Széchényi Könyvtár előtt elmegyek, egy önkéntelen parancsra kalapot emelek... Mint a templomok előtt...” Az idézet az írónak a *Vallomás a könyvtárról* című esszéjéből származik (Takács 1985: 26).

A fejezet fentebb említett metaforáival élesen szemben állnak a *Gondolatok a könyvtárban* keserű képei, ezeket ld. később.

Könyvtárak – a tudás palotái, kincsházai, a szellemi táplálék tárházai

A könyvtárak – nem szakrális értelemben is – gyakran *a tudás palotáiként*, máskor – mint a tudáshoz vezető út első állomásai – *a tudás kapuiként*, sőt – szintén épületekre utalóan – *a tudás tartóoszlopaiként* (esetleg pilléreként) is feltűnnek a metaforákban.

Egy francia nyelvű cikkben ugyanez a metafora jelenik meg: „*Les bibliothèques sont un des piliers essentiels de la société du savoir*” – „*A könyvtárak a tudásalapú társadalom alappillérei*” (URL6).

A szellemi táplálékra utalás nyomán jelenik meg a kép Wartha Vince tudós kémikus tollából: „*A könyvtár a szellemi táplálék tárháza*” (Bényei 2016: 52). (Metaforikusan mint a tudás kincsházai, illetve raktárai az enciklopédiák, a különféle szótárak és a tézauruszok is szerepelhetnek a nyelvhasználatban. Az utóbbi

szó az ógörög *thesaurus*ból ered, amelyik maga is kincset, kincsházat jelent (ld. a wikipédia szócikkét, URL7).

A könyvtár mint palota metafora érdekesen bővül egy hozzá jól illő könyvmetaforával: „A könyvek helyett az foglalja le a szemed, mennyire szép és patinás a nyomtatott kultúra lakhelye. Nem véletlenül néznek ki ezek a könyvtárak úgy, mint a paloták: *lakóik is könyvek arisztokratáinak számítanak*” (URL8).

A könyvtár a tudás forrása, kincsebányója

Sokszor olvassuk: *a könyvtár a tudás, a bölcsesség forrása*. Egy internetes bejegyzés szerint „a könyvtár a tudás forrása, ahol a szomjúság minden egyes lapozással csillapodik.” Egy-egy könyvtár lehet tehát a tudásnak a *forrása (kútja)*, sőt a *bányája* is, az utóbbit leginkább valamilyen *kincsebányó*nak, *aranybányó*nak kell elképzelni. A napisajtó gyakran él ezekkel a metaforákkal, az aranybánya-metafora – a szlovákiai magyar könyvtárakról szólva – egy YouTube-felvételen is elhangzik, mindjárt a program elején.³

„*Megtelt a kincsebánya*” címmel olvasható tudósítás egy erdélyi könyvtárról: „Helyhiánnyal küzd Erdély és Székelyudvarhely egyik legértékesebb muzeális könyvgyűjteménye, a Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára” (MTI-tudósítás 2012. február 18-án, URL9). A könyvtár mint tudásforrás mintegy „önmagától” nyújtja a tudást; a bányák esetében a kincsek feltárásával kapcsolatos küzdelem is asszociálódik.

A könyvtár – otthon: a könyvek otthona, az én otthonom

A könyvtár a könyvek otthona, a metafora után a nyilatkozó könyvtáros, Lacza Ilona ezt az alábbi módon fejti ki: „Ha egy mondatban kéne jellemezni a könyvtárat, talán a legegyszerűbb, ha azt mondjuk, hogy a könyvtár a könyvek otthona. Ebből következik, hogy a lakójok és a házvezetőnők nem is lehetnek mások, mint a könyvtárosok, akik napi szinten tevékenykednek a tudás és a művelődés szolgálatában...” (URL10). A metaforikus kép – jól láthatóan – itt tovább épült a könyvtárosok alakjának megjelenítésével. De ahol házvezetőnők és lakójok vannak, az már több mint egy szokásos, mindennapi otthon; a könyvtáros maga is palotaként tekint rá. A könyvtár Dunaszerdahelyen, a Csaplár Benedek Művelődési Központban, egy hatalmas, modern épületben – valószínűleg palotában – működik.

Hasonlóan az otthon képe szerepel egy másik internetes cikk címében is: *A könyvek otthona, avagy könyvtárak szerte a világban*” (URL11). Balogh Boglárka *Szabad Föld*-beli cikke négy világhírű könyvtárat mutat be fényképekkel illusztrált írásában, köztük egy igen modern és hatalmas kínai könyvtárat.

Más értelemben szerepel az otthon az alábbi címben: *A könyvtár – második otthon*. Ennek az elfogadott képnek mond ellent – az 1999-es cikk tanúsága szerint – az

³ <https://www.youtube.com/watch?v=uMVuUZXIFco>

Országgyűlési Könyvtár nehézkes megközelítése. „A könyvtár a sokat olvasó embernek színte a második otthona, ezért meg kellene könnyíteni a bejutást.” Reméljük, hogy a helyzet azóta már megváltozott (URL12).

Az utóbbi, vagyis a *saját otthon* értelmezés jelenik meg prof. dr. György Péter írásában: „A múzeumok és a *könyvtárak lettek az otthonaim*. Csend, magány és végtelen terek, melyek mindegyikétől gazdagabb lettem, s többet köszönhetek ezeknek, mint azt a kívülállók hiszik” (György 2023: 21).

A könyvtár – a világ, sőt a mindenség

A könyvtár a világ (kicsiben) – mondja egy további metafora. Az otthon viszonylagos szűkösségével ez a nagyvilágot állítja szembe. Egy könyvtár anyagának gazdagsága révén – némi túlzással – az egész világot is magában foglalhatja. Ennél is nagyobb ívű képpel találkozunk Borges írásának indító mondatában: „Az Univerzumot (amelyet mások Könyvtárnak neveznek) meghatározatlan és talán végtelen számú, hatszög alakú galéria alkotja [...]. Minden hatszög minden falának öt polc felel meg; minden polcon harminckét azonos nagyságú könyv...” (Borges 2005: 13). Az írás a szerző ún. *fikciói* közé tartozik.

A könyvtár – labirintus

Hogy a könyvtárban való eligazodás nem lehet annyira könnyű, azt a következő metafora mutatja: *A könyvtár – a könyvek labirintusa*. Az eligazodást ebben a világban a könyvtárosok teszik lehetővé, illetve az ETO, a könyvek Egyetemes Osztályozási Rendszere, amely lassan 150 éve létezik, pontosan 1876 óta (URL13). A könyvek megfelelő elrendezése nemcsak a közkönyvtárakban játszik szerepet, hanem kinek-kinek a saját házi könyvtárában is.

A metafora Umberto Ecónál is megjelenik, például többször is *A rózsza neve* című kötete lapjain: „A könyvtár egy nagy labirintus, jele a világ labirintusának. Bemégy, és nem tudod, kijutsz-e belőle valaha.” Valamint még: „A könyvtár [...] szellemi labirintus, meg földi labirintus is” (Bényei 2016: 214–5).

A könyvtár – a haza

Ez az értelmezés szerepel az első idézet, a Szabó Lőrinc-vers sorában: „A könyvtár volt a hazám, édenem...” Megtaláljuk *a könyvtár – a haza* metaforát Elias Canetti és Esterházy Péter művében.

„A haza legjobb meghatározása: a könyvtár” (Canetti: Káprázatát idézi Bényei, gyűjteményének 158. oldalán).

Voltaképpen a fenti mondatra reagált Esterházy Péter, aki *Az elefántcsonttoronyból* című cikkgyűjtemény egyik darabjában, az 1988-ban született írásainak egyikében ezt írta: „Elias Canetti Káprázatának hőse, Kien professzor (beszélő név volna?), körülnéz a könyvtárszobájában és fellélegzik, mint aki börtönből szabadult. Igen, ez az ő hazája. Még a gondolatára is elmosolyodott, hogy itt valami baja eshetnék. Hazára minden embernek szüksége van, persze, nem olyanra, amilyenek a primitív, melldőngető hazafi képzelet, olyanra sem, mint a vallásé, vagyis holmi túlvilági haza bágyatag ízelítőjére, nem, az embernek olyan haza kell, ahol talaj, munka, barátság, pihenés és szellemi befogadóképesség egyetlen természetes, kiegyensúlyozott és rendezett egészet, sajátos és egyéni világmindenséget alkot. *A haza legjobb meghatározása: a könyvtár* (Kiemelés tőlem – E. P.) (Esterházy 1994: 263).

A könyvtárak – hidak

Ugyancsak tartalmazzák a metafora kifejtését az alábbi képek, Vörös Klára majd még újra idézett tanulmányából: „*A könyvtár híd a múlt dokumentumokban megőrzött tudása és a jövő forrásokon alapuló ismeretei között.* A híd ott teremt kapcsolatot, ahol egy közbülső akadály (természetes vagy mesterséges képződmény) megszakítaná a folyamatosságot, ezért az egységesítés és összekapcsolódás ősi, egyetemes jelképe. Az ember halandósága, véges emlékezete, a források sérülékenysége az az akadály, amelyet áthidal a könyvtár” (URL14).

A könyvtár – hajó

Ez a metafora Freya Sampson ifjúsági könyvében bukkan fel, amely *Az utolsó könyvtár* címet viseli.

A könyvtár – hajó.

Minden könyv mentőmellény.

Nélkülük végünk.

Freya Sampson: Haiku a könyvtárról (Sampson 2021: 111)

Könyvtárak az emberi szívvel és lélekkel (aggyal) azonosítva

Mindenképpen meg kell emlékezni egy, az emberhez szorosan kapcsolódó könyvtári metaforavilágról, amely szerint a *könyvtárak a szíve, lelke, agya egy-egy közösségnek, településnek, intézménynek.* Vagyis szerzőik a könyvtáraknak a közösségek életében játszott szerepét fogalmazzák meg az embert leginkább jellemző *szív (lélek, agy)* képeivel:

„*A könyvtár a falvak szíve*” – ez Bokor Klára cikkének a címe, amelyben a Párkány környéki falvak magyarországi segítséggel megújult falusi könyvtárainról szól (URL15).

„*A könyvtár a város szíve*” – ezt Keszthely könyvtára kapcsán mondta dr. Csider Sándor (URL16).

Egy 2012-es írás címe: „*A könyvtár az iskola szíve.*” Bartók Györgyi könyvismeretése egy, az iskolai könyvtárakról szóló munkáról beszél (URL17). Benne, az egyik idézet soraiban a már elemzett *könyvtár mint kapu* metafora áll előttünk új környezetben: „*Az iskola könyvtára mint információs kapu* belépést biztosít az ismeretek világába, elvezet az emberiség fölhalmozott tudásához, [...] ebből következően egyszerre médiatár, illetve forrásközpont és oktatási intézmény.”

A könyvtár az egyetem szíve – a mondat franciául tűnik fel egy cikkben:⁴ Lefordítva: „A könyvtár az egyetem szíve; egyetlen más, emberin kívüli tényező sem kapcsolódik ennyire szorosán a felsőoktatás minőségéhez” (URL18).⁵

A könyvtár a város lelke mondattal egy Ciceróhoz kapcsolható mondást idéz fel Pogány György a megalakulásának 90. évfordulóját ünneplő ceglédi könyvtárról szólva; a képet az ókor nagy alakjához kapcsolja: „A könyvtár a ház lelke” értelmű kijelentést Cicerótól idézi (URL19).

Sapientia – EMTE – Az egyetem lelke a könyvtár – olvassuk egy címben a közel-múltból. Balog László könyvtárigazgató utalt ezzel a metaforával a könyvtár alapvető szerepére a Sapientia – Erdélyi Magyar Tudományegyetem életében (URL20).

A berlini Freie Universität Berlin új könyvtára az angol látogatóktól kapta a „The Berlin Brain”, „Das Berliner Gehirn” becenevet. A *Berlin agya* metafora tipológiánknak ebbe a pontjába illeszthető be (URL21).

És lehet a könyvtárnak *szíve* is, mint ezt a bécsi Nemzeti Könyvtár dísztermét bemutató cikk címe jelzi: *Állami Csarnok: a Nemzeti Könyvtár szíve*.⁶ A könyvtárak szíveként (szíve-lelkeként) azonban a leggyakrabban – jogosan – a könyvtárosok szerepelnek különböző írásokban, nevük feltüntetésével együtt; érdemes a Google-on *a könyvtár szíve* szerkezetre rákeresni!

A könyvtár jel – és egy további elvont értelmezés

További fejtegetéseket és további metaforákat is találunk az egyébként a hídmetafora kapcsán idézett, *A könyvtár, értelmezhető jel az emberről* címet viselő tanulmányban. „Az információközvetítés nem más, mint a szellemi halál legyőzése. Az információk emberekkel való összekapcsolása, a könyvtáros hermeneutikai közbenjárásai egy-egy forrás közvetítése kapcsán olyan viszonyrendszerekben történik, mely viszonyrendszerek alkalmassá teszik a könyvtár működését az emberi viszonyok szimbolizálására is.”

Michel Foucault metaforája – ugyancsak az elvont értelmezések között idézhető – így hangzik: *a könyvtár – heterotópia* (URL22). A magyarázathoz az internetet hívom

⁴ „*La bibliothèque est le cœur de l’université; aucun autre facteur non humain n’est aussi étroitement lié à la qualité de l’enseignement supérieur.*”

⁵ A cikk Cartter (Allan M.) *An Assessment of Quality in Graduate Education* című írását idézi. (Washington, D. C. : American Council on Education 1966, p. 114.)

⁶ Az eredetiben: Der Prunksaal bildet das Herz der Österreichischen Nationalbibliothek.

segítségül: A fogalom a tér azon típusát jelöli, ami minden más térrel kapcsolatban áll, és – szemben az utópiával – valós helygel rendelkezik. Foucault több példát is hoz a heterotópiákra, ezek közül az egyik a *könyvtár*, aminek célja minden tudás, ízlés és értelem összegyűjtése egy helyen, valahol az időn kívül. Az idézett írás címe: *Más terekről – heterotópiák*. A könyvtár tehát minden más térrel kapcsolatban áll (hisz mindenről olvashatunk a könyvtárban), valamint valós helygel is rendelkezik (URL23).

További, kibővített metaforikus képek

A téma olyannyira gazdag, hogy szinte befejezhetetlen, ám valahol mégis le kell zárni. Mégsem hagyható ki az alábbi két, szinte képrendszerékké bővült könyvtármetafora, melyeket itt idézek. Kibővült, mondhatni komplex képek gyakran jellemzik az alkotóknak a könyvtárról szóló lírai vagy prózai megnyilatkozásait, mint azt a két itt következő metafora is mutatja.

A vadászterületként megjelenő könyvtár egy további metaforatípus képviselője lehet, s nem áll távol a napjainkban felmerülő – a könyvtár közösségi tér – metaforától:

„Az emberi szellemnek lényege az olvasás. Az olvasó a *könyvtár nagy vadászterületén* a vizsla szerepét tölti be. Ez a vizslató fölébreszti és fölrebentti a könyv sűrűjében rejtőző szellem és tudás szép madarait és vadjait. Így megláthatja az író, a költő világát és azt is, ami önmaga berkeiben addig rejtve volt” (Takáts in: Nádor 1986: 426).

„Az *archívumok és könyvtárak olyan hűtőházak*, amelyekben olyan módon tároljuk az emlékezetet, hogy mindez a limlom ne zsúfolja tele a kultúra terét, ám nem is monduk le róla örökre. A jövőben, ha kedvünk támad, bármikor újra visszatérhetünk hozzájuk.” A sorok Umberto Ecótól valók; idézi (Bényei 2016: 217). A meglepő metaforát teljes szöveggörnyezetében érdemes újra végigolvasni (Carrière–Eco 2010: 64–5).

Egy „fordított metafora”

Az erdei iskolák programjához kapcsolódóan idézik a szerzők egy erdómérnök, dr. Madas László szavait, aki mintegy megfordítja a könyvtármetaforát, mondván: „Az *erdő* a világ egyetlen olyan *könyvtára*, amely már akkor is tudáshoz juttat, ha csendben vagy, és nyitott szemmel sétálsz benne!”

Regények, amelyekben a könyvtár a cselekmény egyik helyszíne

A témát itt csak az említés szintjén vetem fel, mivel külön tanulmány anyaga lehetne. Így ebben a valóban miniatúr fejezetben a teljesség igénye nélkül utalok néhány olyan könyvre, amelyeknek helyszíne a könyvtár, avagy hősei valamiképpen kapcsolatba kerülnek vele:

Szerb Antal: A Pendragon-legenda
Ludmila Ulickaja: Szonyecska
Freya Sampson: Az utolsó könyvtár
Janet Skeslien Charles: A párizsi könyvtár
Murakami Haruki írásai⁷

A könyvesboltokban aktuálisan fellelhető könyvcímek tanulsága szerint a modern ifjúsági irodalom nem is egy darabja játszódik könyvtárban, könyvesboltban vagy más értelemben a könyvek világában, pl. elmesélve egy szótár megalkotását... Esszékötetek címében is megjelenik a könyvtár szó: Borges: *Bábeli könyvtár*, Áprily Lajos: *Álom egy könyvtárról*, illetve Takáts Gyula: *Tükrök arca, betűk szava*; itt a kötet egyik írása viseli a *Vallomás a könyvtárról* címet.

Költői látásmód megjelenése a versek könyvtári metaforáiban

Ugyanilyen gazdagság és változatosság jellemzi a könyvtárral kapcsolatos verseket is, egy részükben a szintén egészen egyéni látásmódot tükröző metaforákkal. Juhász Gyula a könyvtár kapcsán „*a könyvek boldog városáról*” beszél, ahol fiatalon élt.⁸ Az alábbiakban csupán három könyvtárról szóló verset idézek, és foglalkozom velük pár mondat erejéig; beható elemzésükre nincs lehetőség.

Vörösmarty Mihály: Gondolatok a könyvtárban

Az Akadémia könyvtára 1844 decemberében történt felavatásának alkalmából írott vers metaforái egészen keserűek. Indoka ezeknek a világban az 1800-as évek első évtizedeiben tapasztalható szörnyű ellentmondások sorozata. A költemény metaforáit a középiskolai tankönyvek mind részletesen elemzik, itt most nem érzem szükségesnek „megfejteti” őket.

Országok rongya! könyvtár a neved,
De hát hol a könyv mely célhoz vezet?
Hol a nagyobb rész boldogsága? – Ment-e
A könyvek által a világ elébb?
Ment, hogy minél dicsőbbek népei,
Salakjok annál borzasztóbb legyen,
S a rongyos ember bőszült kebele
Dögvészt sohajtson a hír nemzetére.

---

⁷ Murakami műveinek elemzését ld. file:///C:/Users/User1/Downloads/CELISR_42672_OF%20(2).pdf

⁸ Juhász Gyula: *Könyvek és könyvek*

Babits Mihály: Rítmus a könyvről

A nagy lélegzetű költemény a könyvről szól, s annak kapcsán kerül sor a negyedik versszakban a könyvtár említésére. A könyvtár a könyvnek *indexikus kiterjesztése*, mint azt *A könyv szemiotikája* című kötet *A könyv szemiotikája, szemiotizációja* című Balázs Géza-tanulmányában olvashatjuk; érdekes rím��orozat is összeköti a fogalmakat: *könyv már – könyv-ár – könyvtár – mentsvár* (Balázs 2024: 27–8).

És azt se mondjátok, hogy elég a könyv már,
 hogy sok is az írás, s elborít e könyv-ár,
 s alacsony lármával tellik ma a könyvtár,
 ami volt szent kincsek csarnoka, és mentsvár!

A *menedék, mentsvár* szavak itt úgy értelmezendők, hogy a költő a régebbi könyvtárak csendjére, nyugalma vágyik. De újabb korunkban lehet másféle értelmezésük is: az elmúlt időszakokban az egyetemi vagy középiskolai katedrától, sőt az írástól is eltiltott alkotók kényszerű menedéke lehetett a könyvtár. Ez is eszünkbe juthat Babits sorait olvasva.

Nádasdy Ádám: Az ókori léghör

A könyvtárak nélkülözhetetlensége kap hangot – bár ezúttal nem metaforákba rejtve – Nádasdy Ádám ironikus soraiban, amelyekben korunk szókinése vegyül az antikvitásra utaló latin elemekkel (URL24).

Krumpli se volna, cukor se, teát-kávét sose látnék,
 ülnék némán internet, villany, wifi nélkül,
 és olvasnivalóval sem volnék eleresztve.
 Hogy tart nyitva a könyvtár? Azt rögtön kikeresném,
 nyilván több is van Rómában – persze, ha tényleg
 Rómában lakhatnék, nem pedig itt a Dunánál,
 északi, messzi provincia ványadt *oppidum*ában,
 szurtos Aquincumban. Könyvtár?... Hol volna ilyesmi?
 Van két *amphitheatrum*, slussz. Latinul se beszélnek...

A könyvszekrényeinket megtöltő, szobáink falát borító könyvtárakra vonatkozó leírások

A könyvtárak *rendezett gyűjtemény* volta közismert. A rendezettség nélküli könyvek bármekkora halmaza nem használható semmire, az nem könyvtár. Ez a magánkönyvtárakra is vonatkozik. Számos írónk, költőnk emlékezik meg a család vagy éppen a saját maga könyvtáráról, sokszor metaforát is alkotva.

Szívesen ismétlem itt Takács Gyula sorait: „Kezdetől megszoktam, hogy bútorzatunk része a könyvtár” (Nádor 1986: 421). Hasonlóképpen emlékezetesek, és a költő saját könyvtárára vonatkoznak Szabó Lőrinc gyakran idézett szavai: „A könyvtár nemcsak a szobánk falait béleli, béleli a lelket is! Az olvasó, a lelkes olvasó még akkor is boldog, ha nem ér rá felütni a könyveit, csak érzi a jelenlétüket” (URL25).

Végezetül a saját könyvtárról szól Jean-Claude Carrière metaforája: „A könyvtár egyfajta jó társaság, élő és személyes barátok csapata. Amikor az ember egy kicsit magányosnak és csüggedtnek érzi magát, bátran fordulhat hozzájuk” (Carrière–Eco 2010: 282).

A jövő könyvtárai

Helsinki új könyvtárában (Oddi), amelyet a világ legjobb könyvtárának is választottak 2019-ben, megvalósulni látszik a „könyvtári álom”, vagyis úgy tűnik, a finnek tudják, hogy milyennek kell lennie a könyvtáraknak ahhoz, hogy továbbra is olvasók százai és százai töltsék meg naponta termeiket. „A könyvtárak nemcsak a tudás forrásai, hanem olyan helyek is, ahol az emberek találkozhatnak, eszmét cserélhetnek és közösségi élményeket szerezhetnek. Az olvasás és a tanulás élménye mellett a könyvtárak kultúra-és közösségépítő szerepe kulcsfontosságú a modern társadalomban” (URL26).

Umberto Eco is írt a jövő könyvtáráról, lefordítva magyarrá a gondolata így hangzik: „Egy könyvtár, amelyet az ember meg akar látogatni, és amely fokozatosan egy nagy gépezetté alakul át, amely a szabadidő eltöltésére szolgál, mint például a New York-i Modern Művészetek Múzeuma, ahol elmehet az ember moziba, sétálhat a kertben, nézegetheti a szobrokat és ehet egy igazi vacsorát.” Eco 1986-os *De bibliotheca* művének sorait franciául idézi Mikail Gün *Bibliothèque imaginaire. Énoncé théorique* (2022) című írása (URL27). Úgy tűnik, ilyesmi valósult meg Helsinkiben, és van általában számos helyen a világon. A könyvtárak – már nem is metaforikusan – igazi közösségi terekké válnak.

Irodalom

Balázs Géza 2020. Evolúciós „megszaladásban” vagyunk. In: Kiszl Péter – Boda Gáborné Köntös Nelli (szerk.): *Valóságos könyvtár – könyvtári valóság. Könyvtár-és információtudományi tanulmányok*. ELTE BTK Könyvtár- és Információtudományi Intézet. Budapest. 19–26. ISBN 978-963-489-268-7.

<https://doi.org/10.21862/vkkv2020.19>

Balázs Géza 2023. Az internet népe. Internet – társadalom – kultúra – nyelv. A kulturális és a tervezett evolúció határán. Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Ludovika Egyetemi Kiadó. Budapest. ISBN 978-963-531-918-3 (nyomtatott), ISBN 978-963-531-919-0 (elektronikus PDF) | ISBN 978-963-531-920-6 (ePub)

- Balázs Géza 2024. A könyv szemiotikája, szemiotizációja. In: Pölcz Ádám –Terdikné Takács Szilvia (szerk.): *A könyv szemiotikája*. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest. 15–40.
- Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1966. *A magyar nyelv értelmező szótára 1–7*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Bényei Miklós 2016. *Könyv, könyvtár; olvasás. Idézetek hat évtized olvasmányaiból*. Magánkiadás. Debrecen.
- Bodnár Ildikó 2025. *Könyvtárain. (Mindazok a helyek, ahol életemben megfordultam)* Megjelenés alatt.
- Boga Bálint 2022. *Események esztétikája egy orvos szemével*. Oriold és Társai. Budapest.
- Borges, Jorge Luis 2005. *Bábeli könyvtár. Válogatott prózai művek*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Carrière, Jean-Claude – Eco, Umberto 2010. *Ne remélje, hogy megszabadul a könyvektől*. Európa Könyvkiadó. Budapest.
- Esterházy Péter 1994. *Írások*. Magvető Kiadó. Budapest.
- György Péter 2022. A könyvtár ma: valóság, tárgyak, digitális dokumentumok. In: Kiszl Péter – Németh Katalin (szerk.): *Valóságos könyvtár – könyvtári valóság. Könyvtár- és információtudományi tanulmányok 2022*. ELTE BTK. Budapest. 21–29.
- Kemény Gábor 2002. *Bevezetés a nyelvi kép stilsztikájába*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Nádor Tamás 1986. *Ex libris*. Gondolat Kiadó. Budapest.
- Pölcz Ádám – Terdikné Takács Szilvia 2024. *A könyv szemiotikája*. Magyar Szemiotikai Társaság. Budapest.
- Sampson, Freya 2021. *Az utolsó könyvtár*. General Press Kiadó. Budapest.
- Szabó Lőrinc 1977. *Összegyűjtött versei*. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Szily Kálmán 1902. *A magyar nyelvújítási szótára*. Horánszky Viktor Kiadása. Budapest.
- Takáts Gyula 1985. *Tükrök szava – Betűk arca*. Szépirodalmi Kiadó. Budapest.

Internetes hivatkozások

- URL1. <http://users.atw.hu/leea/20.pdf> (Megtekintve: 2025. 12. 15.)
- URL2. https://informatika.gtportal.eu/?f0=os_fajl_106 (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL3. <https://tpoktatas.hu/2022/05/26/konyvtar-elektronikus-konyvtar/> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL4. <https://www.arcanum.com/hu/online-kiadvanyok/Lexikonok-magyar-etimologiai-szotar-F14D3/t-F4015/teka-F40D6> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL5. <https://wol.jw.org/hu/wol/d/r17/lp-h/102005365> (Letöltés: 2025. 12. 15.)

- URL6. <https://calenda.org/201765> (Les bibliothèques du XXIe siècle) (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL7. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Tezaurusz>; <https://wikiszotar.hu/ertelmezo-szotar/Tezaurusz> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL8. https://vaskarika.hu/hirek/reszletek/6134/konyvtarak_ahol_tutira_olvasnal/nyomtatasi/ (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL9. <https://m.nyest.hu/hirek/megtelt-a-kincsesbanya> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL10. <https://dunaszerdahelyi.sk/konyvtar-konyvek-otthona> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL11. <https://szabadfold.hu/orszag-vilag/2021/05/a-konyvek-otthona-avagy-konyvtarak-szerte-a-vilagban> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL12. <https://magyarnemzet.hu/archivum-archivum/1999/12/a-konyvtar-masodik-otthon> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL13. <https://my.lib.pte.hu/konyvtari-labirintus-avagy-hogyan-talalom-meg-a-konyveket-a-polcokon/> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL14. [file:///C:/Users/User1/Downloads/27-Voros_Klara-tanulmány%20\(2\).pdf](file:///C:/Users/User1/Downloads/27-Voros_Klara-tanulmany%20(2).pdf) (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL15. <https://ma7.sk/tajaink/a-konyvtar-a-falvak-szive> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL16. <https://onkormanyzat.keszthely.hu/fejer-gyorgy-eloadassal-keszult-a-konyvtar/> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL17. https://epa.oszk.hu/01300/01367/00206/pdf/EPA01367_3K_2012_10_60-64.pdf (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL18. <https://aleph.edinum.org/4763> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL19. https://epa.oszk.hu/01300/01367/00265/pdf/EPA01367_3K_2015_03_32-42.pdf (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL20. <https://hargitanepe.ro/hirek/csikszek/sapientia-emte-az-egyetem-lelke-a-konyvtar> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL21. <https://land-der-ideen.de/projekt/philologische-bibliothek-der-freien-universitaet-berlin-1784> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL22. <https://exindex.hu/hu/nem-tema/mas-terekrol-1967/> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL23. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Heterot%C3%B3pia> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL24. <https://hu.wikipedia.org/wiki/Heterot%C3%B3pia> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL25. https://reader.dia.hu/document/Szabo_Lorinc-Konyvek_es_emberek_az_el-etemben-442 (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL26. <https://konyvar.hu/a-konyvtarak-szerepe-a-modern-tarsadalomban/> (Letöltés: 2025. 12. 15.)
- URL27. https://ia-living-archives-2021.s3-zh.os.switch.ch/filer_public/53/a9/53a9d427-a08d-44c8-8a8e- (Letöltés: 2025. 12. 15.)

MAJOR HAJNALKA

AZ UNIVERZÁLIS HALLGATÓSÁG KONCEPCIÓJA PERELMAN RETORIKAI RENDSZERÉBEN

A tanulmány Perelman retorikai rendszerének egyik legérdekesebb fogalmát, az univerzális hallgatóság koncepcióját járja körül. Ez a fogalom biztosítja az argumentáció számára a védelmet a filozófia azon vádjával szemben, mely szerint a retorika célja csupán a közönség egyetértésének megszerzése, azaz a hallgatóságnak való hízélgés. Főleg az Új retorika és a szakirodalom alapján tekinti át a partikuláris és az univerzális közönség közti különbséget az argumentációban, de kitér Perelman két későbbi művének elemzésére is. Az utolsó pont a fogalom felhasználását kísérli meg elemzési szempontként egy lírai mű retorikai elemzésében.

Perelman argumentációelméletének egyik legérdekesebb fogalma az univerzális hallgatóság (*auditoire universel*), amely szerint az argumentációs siker fokmérője nem a konkrét, hanem az univerzális közönség egyetértésének megszerzése (Usener 2005: 472). A puszta rábeszéléstől az argumentációt az különbözteti meg, hogy elnyeri ennek az univerzális hallgatóságnak az egyetértését. A fogalom etikai-filozófiai hátterű, nem a retorikából vezet le Perelman (Kopperschmidt 2006: 228). Olyan normatív érvényességi kritériumot keres, amely lehetővé teszi a retorika filozófiai rehabilitációját. Már Platón is felvetette egy olyan retorika szükségességét, amely még az isteneket is meggyőzné; minden más retorika csak hízélgés (Platón 1984). A jogi és filozófiai doktorátussal rendelkező Perelman arra kereste a választ, hogyan lehet az igazság és a beleegyezés disszociációját eltörölni, és milyen feltételeknek kell a beleegyezésnek megfelelnie, hogy a közönség beleegyezése érvényességi kritérium lehessen (Kopperschmidt a perelmani retorika kulcsfogalmainak nevezi a beleegyezést [*adhésion, Zustimmung*] és az egyetértést [*accord, Einverständnis*], 2006: 232).

A *Retorikai lexikon*nak nincs szócikke az univerzális hallgatóságról. A *Retorikai kieszótár*ban Adamikné Jászó Anna (2020: 84) a következőképpen definiálja: „egyetemes hallgatóság, tkp. művelt, tájékozott hallgatóság, amellyel nem kell törődni, mert megérti a mondanivalót. A filozófiai művek, az irodalmi alkotások mindenkinek szólnak, nem speciális csoportoknak. Perelman különböztette meg az univerzális és a speciális hallgatóságot (*A retorika birodalma*).” Érdemes tehát megvizsgálni a fogalom megjelenését *A retorika birodalmában* és az *Új retorikában* is. Jelen tanulmányban erre teszek kísérletet: megvizsgálom a fogalom néhány klasszikus retorikai és filozófiai ihletforrását, majd pedig egy irodalmi példa elemzésével vizsgálom az univerzális hallgatóság mint kategória felhasználhatóságát a retorikai elemzésben.

Perelman az *Új retorika* 7. fejezetében így határozza meg az univerzális hallgatóságot: „egy olyan érvelésnek, amely az univerzális közönséghez szól, meg kell győznie az olvasót, hogy a felhozott érvek kényszerítő erejük, evidensek, időtlenül és abszolút érvényesek, függetlenül a helyi vagy történelmi esetlegességektől (1958/2000: 41).

Az univerzális közönség tehát az a közönség, amely racionálisan (észszerűen) gondolkodó férfiak és nők közösségéből áll. Azokból, akik tapasztalatukat felhasználva meg tudják ítélni egy érv erősségét vagy gyengeségét. Az univerzális közönség olyan megerősítést keres, amely egy objektív ténynek felel meg, és így igaz és szükséges állítást alkot (Golden–Berquist–Coleman 1984: 402). Ha a beszélő elnyeri hallgatósága egyetértését, akkor segített megteremteni az elmék egyetértését az értékekkel kapcsolatban. Perelmannál az elmék találkozása (*le contact des esprits*) mindig intellektuális találkozás (1958/2000: 19–22). Ehhez intellektuális kíváncsiság és kommunikatív érdeklődés szükséges a beszélgetőpartner iránt (Perelman 1958/2000: 20–1; Kopperschmidt 2006: 244).

A formális érvelés érvényességi kritériumai egyértelműek. Ha azonban a nem formális érvelés érvényességi kritériumának a hatásosságot, a konkrét közönség meggyőzését tartjuk, az argumentáció nem lesz egyéb hízelgésnél, igazolva a filozófusok vádjait (Crosswhite 1989: 157). Feloldható-e ez a dilemma az univerzális hallgatóság koncepciójával?

A hallgatóság mint a szónok alkotása – klasszikus retorikai utalások

Az univerzális hallgatóság koncepciója szempontjából fontos utalások találhatók az *Új retorika* 4. fejezetében (Perelmann 1958/2000: 25–30), amely a hallgatóságot mint a beszélő konstrukcióját vizsgálja. Ebben a fejezetben – szemben az univerzális hallgatóságról szólóval – nagyon sok a klasszikus retorikai utalás. Amikor Perelman leszögezi, hogy azoknak ismerete, akiket a szónok a beszédével meg akar nyerni, minden hatásos beszéd előzetes feltétele, Arisztotelész *Rétorikáját* idézi (1388b–1391b. 1999: 105–12). A második könyvnek ebben a híres részében Arisztotelész a jellemeket írja le, érzelmek, szokások, életkor és sors szerint: a fiatalok, öregek, érett korúak jellemét, a sors adta javakat, a gazdagok és hatalmasok jellemét. A legfontosabb érzelmeket a 2. könyv ezt megelőző fejezeteiben tárgyalta, ezután azért kerít sort a jellemek bemutatására, mert sokszor azzal győzünk meg, hogy valamilyen jelleműnek mutatjuk magunkat (ez a szónoki *éthosz*), vagy valamilyen érzelmet keltünk a hallgatóságban. Ezért tárgyalja először az érzelmek felkeltésének módját (*pathosz*), majd ezután az emberi jellemeket (Adamik 1999: 16). Perelman megállapítása szerint ezek a leírások a mai napig érvényesek a differenciálpszichológiában (Perelman 1958/2000: 26). Perelman ezután idézi Cicerót annak bizonyítására, hogy más jellemű emberekhez másféleképpen kell beszélnie a szónoknak. „És minthogy nemcsak az igazsághoz, hanem a hallgatóság vélekedéseihez is hozzá kell igazítani beszédünket, azt értjük meg először, hogy az embereknek két fajtájuk van, az egyik tanulatlan és parasztos, amely a hasznosságot mindig elébe helyezi a tisztességnek, a másik művelt és kifinomult, amely minden dolognak elébe helyezi a méltóságot.” Perelman nem idézi tovább, de a téma szempontjából érdekes a folytatás is: „Így hát ennek a fajtának a dicséretet,

a tisztességet, a dicsőséget, a hűséget, az igazságosságot és mindenfajta erényt, ama másik fajtának pedig a keresetet, a munkát és annak gyümölcsét kell felemlenünk” (Cicero 90, 2012a: 480–1). Nélkülözhetetlen tehát a meggyőzéshez, hogy a szónok ismerje a hallgatóság jellemét. Quintilianus *Szónoklattanából* e helyen azt a részt idézi, mely szerint figyelembe kell vennünk „a nemet, a méltóságot, az életkort, a fő különbséget azonban az erkölcsök adják” (Quintilianus 3, 8, 38, 2009: 258). Quintilianus itt arról ír, hogyan lehet tisztességes és hitvány embereket meggyőzni tisztességes dolgokról. Perelman annak hangsúlyozására idézi ezt a helyet is, hogy a jellembeli különbségek fontosak a szónok számára (Perelman 1958/2000: 26).

Mivel a hallgatóság tagjai gyakran vesznek fel olyan szerepet, amely valamilyen társadalmi intézményhez kapcsolódik, ezt a szerepet a szónok sem hagyhatja figyelmen kívül. Ezzel kapcsolatban tér ki Perelman arra, hogy már Arisztotelész is a megszólított hallgatóság szerepe alapján alkotta meg a három beszédajt, a tanácsadó, a törvényszéki és a bemutató beszédet (1358b, 1999: 38). A szónokok olyan közönséghez szóltak, amelynek tagjai részt vettek a tanácskozásban, a bíraskodásban vagy egyszerűen csak élvezték a szónok érvelését anélkül, hogy a kérdéses ügyről véleményt mondtak volna (Perelman 1958/2000: 28). Ezzel kapcsolatban hivatkozik Perelman Cicero *A szónok* és *A szónoki felosztások* című műveire. Az *Orator* 37. fejezete is a beszéd nemeire vonatkozik, de többfélét is megemlít, közte a szónoki gyakorlatokat, a „törvényszéki szócsatákat”, és a bemutató beszédet (*demonstrativum*), amelyről részletesebben is szól, mert ez a szónoklat bölcsője (2012b: 622). Az *Orator* mellett a *Szónoki felosztások* 10. pontjára is hivatkozik Perelman, amely viszont már a három beszédajt definiálja: „A hallgatóság fajtája szerint különböztethető meg [az ügy]. Mert vagy csak hallgató, aki hallgat, vagy döntéshozó, azaz a tényállás és az ítélet irányítója; így hát vagy az a cél, hogy gyönyörködjön, aki hallgat, vagy hogy döntsön valamiről. Dönteni pedig vagy múltbeli eseményekről tud, mint a bíró, vagy a jövőbeliekről, mint a szenátor. Ennek megfelelően három fajta ügy van: törvényszéki, tanácsadó és dicsérő; ez utóbbi, minthogy leginkább a dicséretre szolgál, a saját nevét is erről kapta” (10, 2012a: 458). E precíz meghatározás mellett Perelman Quintilianus 3. könyvének 4. fejezetére hivatkozik még, amely a beszédajták címet viseli. Az elején mindjárt Ciceróra hivatkozik a szerző, de nem az *Orator*, hanem a *De oratore* című művére. Bár megemlíti, hogy többen érvelnek amellett, hogy számtalan fajta ügy létezik, végül elfogadja a hármas felosztást: „A többi faj ebbe a három nembe tartozik bele, hiszen ezek közt egy olyan sem akad, amelyben ne dicsérnünk vagy feddenünk, rábeszélünk vagy lebeszélünk, támadnunk vagy háritanunk kellene” (3, 4, 15, 2009: 222). A fenti utalásokból látszik, hogy Perelman és a klasszikus retorika gondolkodói egyaránt úgy vélték, hogy az argumentáció nem lehet független a hallgatóságtól (Crosswhite 1989:158).

Kopperschmidt szerint Perelman az arisztotelészi dialektikát az argumentációs eljárás univerzalizálásának tartja (Kopperschmidt 2006: 230). A demonstráció apodiktikus kijelentéseivel szemben az argumentáció támadható, ezért lehet módszere a dialektika.

Kopperschmidt szerint az argumentáció érvényességi elve a p érvényes, mert q érvényes összefüggéssel írható le. A p az érvényességi igény, amiről meg akar győzni, q pedig a közösen osztott értékmeggyőződés (Kopperschmidt 2006: 236). Az argumentáció minden pontján el kell érnie a beszélőnek a hallgató egyetértését, tehát az értékmeggyőződést a hallgatóságnak osztania kell ahhoz, hogy az érvelés meggyőző legyen (Perelman 1958/2000: 47). A perelmani argumentációs sémák tulajdonképpen ilyen érvényességi összefüggések, ezek alkotják az *Új retorika* 44–96.§-át (1958/2000: 251–97).

Az univerzális hallgatóság fogalmának két filozófiai alapja: Kant és Sartre

Az *Új retorika* 7. fejezete, amely az univerzális hallgatóságot definiálja, nagyon sok utalást tartalmaz, ezekből kettőt szeretnék alaposabban megvizsgálni. Az egyik *A tiszta ész kritikája*, amelyre sokszor utal Perelman a mű többi részében is (Kant 1781/2009). A másik egy filozófiai-irodalomelméleti utalás, Sartre *Mi az irodalom?* című tanulmányából, amely 10 évvel az *Új retorika* előtt jelent meg (Sartre 1948/1969: 27–160).

Kant művének címében a kritika „műbírálatként” is értelmezhető, a német *Kritik* „megítélést” jelenthet (Tengelyi 1995: 200–27). Az észkritikát Kant a törvényszékhez hasonlítja, ez meghatározó jelentőségű lehetett a jogi és filozófiai doktorátussal rendelkező Perelman számára. Minden ismeretünknek ez előtt a törvényszék előtt kell igazolnia jogosultságát. Kant ismeretelméletének lényege, hogy a világ nem az, ami a szemünk elé tárul, hanem létrehozásában mi is aktívan részt veszünk: a ránk ható benyomásokat a megismerés eszközeivel rendezzük el. Ez a megismerés biztos talajon áll, mert a világ megalkotásában magunk is részt veszünk. Azt, hogy a világ valójában milyen, nem tudhatjuk. A „magánvaló dolgok” világára az ész kérdez rá, de nem szolgálhat konkrét eredménnyel. Kant számára az igazság viszonylagos: mindig csak az emberi megismerőképeség által körülhatárolt területre vonatkozik (Zimmer 2004/2006: 133–51).

A Perelman által idézett rész *A módszer transzcendentális tanának második fejezete* címet viselő részből származik, amelynek alcíme: *A tiszta ész kánonja*. E fejezet harmadik szakasza (*A vélekedésről, tudásról és hívésről*) az önmeggyőzésre vonatkozik (a Perelman által használt fordításban *persuader*). Ezt a fejezetet az univerzális hallgatóságról szóló 7. fejezet előtt, a 6. fejezetben hosszasan idézi Perelman, és ez alapján különíti el a meggyőzést (*convaincre*) és a rábeszélést (*persuader*). Utóbbi érvénye csupán egy partikuláris hallgatóságra terjed ki, előbbi azonban a racionális lények egészére (Perelman 1958/2000: 36).

Kant elkülöníti az objektív és a szubjektív ítéleteket. Előbbiek mindenki számára érvényesek, aki ésszel rendelkezik, és így objektív alapjuk van. Ha ezeket igaznak tartjuk, ez a meggyőzés. Ha csak a szubjektum különös természetén alapulnak, a nevük önmeggyőzés, és ez nem egyéb látszathoz, mert objektívnak tekinti az ítélet alapját, pedig az csupán a szubjektumban rejlik. Az ilyen ítélet csak magánérvényű (Kant 1781/2009: 638). Az ezután következő részt idézi Perelman: „Az igazság ellenben

azon nyugszik, hogy az ítélet megfelel a tárgynak, következésképpen az objektumra vonatkozó ítéleteknek egybe kell hangzaniok, bármely értelem alkossa is őket” (Kant 1781/2009: 639). Az objektív vagy szubjektív ítélet, a meggyőződés és az önmeggyőzés próbaköve az, hogy közölni tudjuk-e másokkal, hogy igaznak tartjuk, és „mindenkinek el kell ismernie érvényes voltát” (Kant 1781/2009: 639). Perelman nem idézi itt tovább Kant eszmefuttatását, de az univerzális hallgatóság fogalmának megértése szempontjából fontos Kant konklúziójának idézése: „Ebben az esetben ugyanis legalább feltételezhető, hogy amennyiben, dacára a szubjektumok különböző voltának, minden ítélet egybecseng, az összhangnak közös alapon, mégpedig az objektumon kell nyugodnia, melynek ezért valamennyi megfelel, s így összhangjuk az ítélet igazságát bizonyítja” (Kant 1781/2009: 639). Csak azt lehet állítani, tehát mindenkire érvényes ítélet gyanánt kimondani, ami meggyőződéshez vezet, tehát objektív alapja van. Az önmeggyőzésnek nincs a szubjektumon kívüli érvénye.

Perelman ehhez a gondolathoz kapcsolódva jegyzi meg, hogy az univerzális hallgatósághoz szóló érvelésnek meg kell győznie a hallgatót, hogy az érvek kényszerítő erejük, tehát magától értetődőek, abszolút és időtlen érvényük van, függetlenek a helyi vagy történelmi esetlegességektől. Az ilyen ítéletet mindenki számára kötelező érvényűnek tartja a beszélő, mert meg van győződve arról, hogy nem vonható kétségbe az érvénye (Perelman 1958/2000: 42). A racionalista filozófusok az evidenciára hivatkozva akarták száműzni a filozófiából a retorikát. De hogyan lehet elkülöníteni az igaz és a hamis evidenciát? Perelman a karteziánus filozófusokkal (akik közül Descartes-ot említi) vitázva kijelenti, hogy az „objektív tények” és „evidenciák” változnak, és ahelyett, hogy egyetlen univerzális hallgatóságban hinnénk, amely hasonló az isteni elméhez, minden szónokot azzal a képpel jellemezhetünk, amelyet ő arról az univerzális hallgatóságról formál, amelyet meg kíván győzni. Minden kultúrának és minden egyénnek megvan a maga elképzelése az univerzális hallgatóságról, és ha ezeket tanulmányozzuk, megtudjuk, hogy mit tartottak az emberek a történelem során valóságnak, igaznak és objektív érvényűnek (Perelman 1958/2000: 43).

A másik hivatkozás, amelyet érdemes alaposabban megvizsgálni, Sartre tanulmánya az író közönségéről, amelyből Perelman a következő részletet idézi: „Azt mondtuk, hogy az író elvben minden emberhez fordul. De rögtön ezután megjegyeztük, hogy csak néhányan olvassák. Az ideális közönség és a reális közönség közti távolságból született az elvont egyetemesség eszméje. Vagyis az, hogy a szerző annak a maroknyi olvasónak a meghatározatlan jövőben bekövetkezendő örökös ismétlődését igényli, amellyel a jelenben rendelkezik. [...] az idő végtelenségéhez való folyamodás próbálja ellensúlyozni a térbeli kudarcot (a XVII. századi szerző szemében a nemes ember végtelenhez való visszatérése ez, a XIX. századi szerző szemében pedig az írók körének meg a szakemberek közönségének végtelen kiterjesztése). [...] Konkrét egyetemességen ezzel szemben az adott társadalomban élő emberek összességét kell érteni” (Sartre 1948/1969: 154–5). Az írónak tehát Sartre szerint az abszolútum lehetetlen ábrándjával szembe egy konkrét

és befejezett tartamot kellene állítania, amely meghatározná a helyzetét a társadalmi időben. Az író maga dönt a túléléséről, ameddig hat, neve és műve fennmarad.

Perelman szerint Sartre azt veti az írók szemére, hogy a konkrét univerzalitást, amelyhez szólhatnának, figyelmen kívül hagyják egy illuzórikus absztrakt univerzalitásért, amelyet ők feltételeznek. De éppen Sartre univerzális közönsége ítéli meg a kritikáját, és dönti el, hogy sikeres volt-e küldetésében. Sartre az univerzális közönséget szólítja meg, amikor el akarja magyarázni nézeteit az absztrakt és a konkrét univerzalitásról. A hallgatóságok egymásról mondanak ítéletet: nem függetlenek egymástól; a partikuláris konkrét hallgatóság képes megvalósítani az univerzális hallgatóság koncepcióját. Más részről a nem definiált univerzális hallgatóság segítségül hívható, hogy ítéletet mondjon, mennyiben érvényes az univerzális hallgatóság eszméje az adott konkrét hallgatóságra, hogy megvizsgáljuk, milyen módon áll össze, mely egyének alkotják, mely kritériumok alapján szerveződik, és jogosak-e ezek a kritériumok (Perelman 1958/2000: 47–8).

Az univerzális hallgatóság fogalma az *Új retorikában*

Perelman szerint csak azok tartoznak a szónok közönségéhez, akikre a szónok befolyást akar gyakorolni a beszédével (Perelman 1958/2000: 25). A hallgatóság tehát mindig a szónok konstrukciója (Crosswhite 1989: 158). Ez a gondolat fontos az univerzális hallgatóság fogalmának megértéséhez is. Láttuk, hogy az univerzális hallgatósággal Perelman a partikuláris hallgatóságot állítja szembe. Előbbi a valóság összetevőit, tények, igazságok vagy feltételezések, utóbbi értékek átalakítását vagy megerősítését tartalmazza, azzal foglalkozik, mi a kívánatosabb. Az univerzális közönség racionális lények elképzelt közössége, mint a filozófia vagy a tudomány közönsége. A partikuláris közönség tagjai partikuláris lények (például a magyarok, az idősek stb.). Az univerzális közönségnek szóló érvelés magától értetődő és időtlenül érvényes, kényszerítő erejű.

1. táblázat: Az univerzális és a partikuláris közönség

Univerzális közönség	Szempont	Partikuláris közönség
a valóság összetevői: tények, igazságok, feltételezések	tartalma	a kívánatosabb; értékek
racionális lények elképzelt közössége	résztevői	partikuláris lények valós közössége
filozófia, tudomány	használatának területe	nyilvános beszéd
evidens, időtlenül érvényes, kényszerítő erejű	hatálya	nem evidens, konkrét személyekhez, térhez és időhöz kötött

A tények olyan kijelentések, amelyeket egy kompetens ember nem cáfol. Az igazságok a jelenleg érvényes tudományos elméletek. A feltevéseket a hallgató és a beszélő is

bizonyítottak veszi, „normálisnak” tartja (Gross–Dearin 2010: 31–2). Az univerzális közönséghez szóló beszédek nélkülözik a partikuláris szimbólumokat. A filozófiai dialógusokban a beszélgetőpartner a racionális lényekből álló univerzális közönség egy képviselője. A tudományos diskurzusban a tudós szintén az univerzális közönséghez szól, állításai kényszerítő erejűek, aki nem ért vele egyet, annak viselnie kell a bizonyítás terhét, és azt kockáztatja, hogy nevetségessé válik. A partikuláris közönséghez szóló beszéd a kívánatosabbra koncentrál, ez saját döntés, nem felel meg egy eleve létező valóságnak (Perelman 1958/2000: 43–4).

Minden közönség Perelman szerint a beszélő alkotása, egy rendszerezett építmény, amelynek szintetikus egysége csak a beszélő intuíciója. A sikeres beszéd mindig sikeres alkalmazkodás a közönséghez, ezért a szónok célja, hogy ne a közönség előtt, hanem a közönségből beszéljen, mert minden sikeres beszéd sikeresen adresszált beszéd, mely hatóerejét a mindenkori közönség elváráshorizontjából meríti (Kopperschmidt 2006: 240). Perelmannál az érvényesség = beleegyezés = alkalmazkodás, a beszélő és a hallgató között dialektikus megértési munka zajlik (Kopperschmidt 2006: 241). A Perelman által leírt érvelési minták is olyan képletek, amelyek hatásosságukat már bizonyították.

A partikuláris közönség meggyőzésekor a szónok olyan érvekre támaszkodik, amelyek mások számára cáfolhatók. Például ha a hallgatóság összetett, a szónok ellen fordíthatók az érvei, ha kimutatják, hogy összeférhetetlenek a hallgatóság egyes részeihez szóló érvek. Partikuláris közönség esetén a meggyőzés is partikuláris szintű lesz, az egyetértés legmagasabb foka az univerzális hallgatóság egyetértése (Perelman 1958/2000: 40–1).

A partikuláris közönség egyetértése < univerzális hallgatóság egyetértése

Ez az egyetemesség természetesen nem egy kísérletileg igazolt tény, hanem a beszélő által elképzelt egyetemesség és egyhangúság, egy olyan hallgatóság egyetértése, melynek egyetemesnek kellene lennie, mert nincs legitim okunk arra, hogy figyelembe vegyük azokat, akik nem tagjai. A filozófusok mindig ilyen hallgatósághoz szólnak, holott tudják, hogy csak egy szűk réteg fogja olvasni műveiket, de úgy vélik, hogy aki megérti érveiket, az el fogja fogadni a konklúziójukat. Az univerzális közönség egyetértése tehát nem tény, hanem jogosság kérdése (Perelman 1958/2000: 41).

Az univerzális közönséghez szóló érvek *ad humanitatem* érvek, és elkerülnek az olyan érvek használatát, amelyek csak egy partikuláris csoport meggyőzésére szolgálnak. Az *ad humanitatem* érvek az *ad hominem* érvek egy különálló csoportját alkotják, és címetjük az egész emberiség. Az *ad hominem* érv az univerzális hallgatóságra való tekintet nélkül csak az adott hallgatóság meggyőzésére törekszik. Például: tizenegyen jönnek vendégségbe, és a cselédlány megjegyzi, hogy ez szerencsétlenséget jelent. Az úrnő kijavítja, hogy tizenhárom jelent szerencsétlenséget. Az úrnő mondata lezárja

a beszélgetést, és arra válaszol, amit a cseléd elvár, tehát csak őt akarja meggyőzni, nem az univerzális hallgatóságot. A harmadik, Perelman által itt tárgyalt *ad-érv*, az *ad personam* a személyeskedést jelenti, a beszédpartner személye ellen irányuló támadást (Perelman 1958/2000: 148–9).

A racionális evidencia minden kétségen felül áll, a retorika ebben az esetben csak logikai bizonyítékokat használhat, ezért akarta a racionalizmus a filozófiát eltávolítani a logikától. Például Descartes önmagát tartotta az univerzális hallgatóság ideális képviselőjének. Perelman szerint minden egyénnek és minden kultúrának megvan a maga elképzelése az univerzális hallgatóságról, és ezt tanulmányozva megtudhatjuk, bizonyos korokban mit tartottak valósnak, igaznak és objektíven érvényesnek. Az egyetértés megteremtése érdekében minden korban igyekeztek kizárni, abnormálisnak nevezni azokat, akik nem értettek egyet a szónokkal, egészen addig a pontig, amíg a kizárni kívántak száma és intellektuális szintje nem tette ezt a törekvést nevetségessé (Perelman 1958/2000: 43).

Az univerzális hallgatósághoz hasonlóan normaképző lehet az elit hallgatóság, amennyiben ezt modellnek tekintik. Csak azok számára válnak ugyanis univerzális közönséggé, akik elismerik ezt az előőrs- vagy modellszerepet. A többiek számára az elit közönség is partikuláris közönség marad (Perelman 1958/2000: 44).

Hasonlóan a filozófushoz, a tudós is az univerzális közönséget célozza a beszédével, azokhoz a különlegesen képzett emberekhez szól, akik adatait egy jól meghatározott rendszer részeként fogadják el, annak a tudománynak a rendszere alapján, amelynek a szakértői. Ezt a partikuláris közönséget tekinti a szónok univerzális közönségnek, és feltételezi, hogy mindenki, aki azonos képzettséggel, szakértelemmel és információval rendelkezik, ugyanarra a következtetésre jut (Perelman 1958/2000: 44–5).

Egy külső nézőpontból minden univerzális hallgatóságot tekinthetünk partikuláris hallgatóságnak, de ettől még igaz marad, hogy minden szónok számára minden pillanatban létezik egy univerzális hallgatóság, amit nehéz lenne a partikuláris hallgatóság kereteibe illeszteni (Perelman 1958/2000: 40).

Kopperschmidt részletesen kitér a perelmani elmélet és Habermas elméletének hasonlóságára (Kopperschmidt 2006, különösen 267–72). Az ideális beszédszituáció és az univerzális hallgatóság hasonlóságára utal Crosswhite is (Crosswhite 1989: 160–1). Összeköti a két elméletet, hogy a partikuláris kényszerektől függetlenül az igazság kooperatív keresésére összpontosítanak. Az összehasonlítás felvetheti annak veszélyét, hogy az univerzális közönség meggyőzésére szánt beszéd minden partikuláris vonatkozástól függetlenül absztrakt és üres marad.

Crosswhite lépésekre bontja az univerzális közönség megteremtésének folyamatát. Először a partikuláris közönséget határozzuk meg, majd ennek partikuláris vonásait félretesszük, vagy csak a kompetenseket választjuk ki a közönségből, esetleg összeadjuk a partikuláris közönségeket, és így jutunk el az emberiség egészéig. Más korszakok hasonló közönségeit is elképzelhetjük, például a filozófusok „időtlen” hall-

gatósághoz szólnak. Végül a hallgatóság univerzális érvényét tesztelhetjük azzal, hogy kiteszük egy másik hallgatóság kritikájának. Például lemondunk azokról a partikuláris elemekről, melyeket a hallgatóságról tudunk, és így egyetemesebb érvényűvé tesszük a beszédet (Crosswhite 1989: 163–4). Felhívja a figyelmet a 7. fejezet végén található megjegyzésre a nem definiált univerzális hallgatóságról: a hallgatóságok ítélkeznek egymásról (Perelman 1958/2000: 46; Crosswhite 1989: 170). Ha a szónok nem is fogalmazza meg konkrétan, kit gondol beszéde univerzális hallgatóságának, akkor is elfogadhatja legitimnek a hallgatóság előre nem látott reakcióit, mert van nem konceptuális tudása az általa megfogalmazott válaszok legitimitásáról.

Aikin (2008: 239) az univerzális hallgatóság fogalmán belül elkülönít egy pragmatikai elemet (mennyire tartjuk hitelesnek az érvet) és egy episztemológiai elemet (a tudás megteremtése). Az univerzális közönségnek ez a két arca megfeleltethető az érvelés két céljának: az egyet nem értés feloldása és a tudás megteremtése (Aikin 2008: 242). Ha bíráljuk az érvet, akkor ezt azért tesszük, mert nem nyújtja azt az episztemológiai támogatást, amit ígért. Az érv megértéséhez meg kell értenünk az érvelő koncepcióját az univerzális hallgatóságról. Az érv kritikájához viszont azt kell megvizsgálnunk, mennyire felel meg az érvelő univerzális hallgatóságról formált koncepciója az univerzális hallgatóság fogalmának (Aikin 2008: 249). A hallgatóságot tehát figyelembe kell venni, de a standardjainak való megfelelés nem az érv helyességének kritériuma, nem a minőség lényege. Aikin példájával: a kellemes séta szükséges feltétele, hogy ne zaklassanak huligánok, de ez nem a kellemes séta lényege (Aikin 2008: 255).

Josef Kopperschmidt szerint a perelmani univerzális közönség nem empirikus kategória, csupán egy ideális konstrukció, amelynek normatív szerepe van, és a racionális érvényesség rendszerező ideájaként működik. Minden racionális érvelés, ha az univerzális egyetértés igényére apellál, szükségszerűen *argumentation ad humanitatem* lesz, tehát az egész emberiséghez szóló érvelés (Kopperschmidt 2006: 254). Az univerzális közönség inkarnációi valójában partikulárisak. Kopperschmidt szerint a határtalanítás (*Entgrenzung*) teszi lehetővé, hogy a jelen lévő hallgatóság határai kommunikatív módon olyan átengedővé váljanak, hogy a partikuláris közönség az univerzális hallgatóságot helyettesíthesse. Ilyen határtalanítást kell végezni filozófiai művek esetén is, ezáltal egy virtuálisan univerzális közönség jön létre, amelyet a világnak nevezhetünk. Ilyen partikuláris közönségnek számított például az elit közönség, a tudósokból álló szakértő közönség vagy az istenség, melyek partikuláris voltak ellenére az univerzális közönség inkarnációiként jelenhettek meg (Kopperschmidt 2006: 257). Például Platón *Gorgiász* című dialógusában Kalliklész, a beszélgetőpartner funkcionálisan bármely tetszőleges partnerrel felcserélhető, csak vikárius (helyettes) funkciója van (Platón 1984). Ez teszi lehetővé, hogy az univerzális hallgatóságot képviselje. Kopperschmidt javasolja a vikárius funkció mellett egy procedurális funkció bevezetését is, ennek az aspektusnak a hiánya eredményezte szerinte, hogy az univerzális hallgatóság nem lett Perelmannál terminológiailag precíz kategória (2006: 264). A probléma, hogy empirikusan nem lé-

tezik olyan univerzális hallgatóság, amely legitimációt adhatna ki. Kopperschmidt javasolja a perelmani elmélet továbbfejlesztését, amennyiben a vikáriusi szerep mellett egy procedurális beleegyezést is szükségesnek talált. Ezen belül két fajtát különít el, a processzuálisat, amely az egyetértés folyamatos korrekcióját biztosítja, és a kommunikációs szerkezetit, amely szerint minden kommunikációs szereplőnek mindig, mindenhol joga van beszélni (2006: 263–5).

Az univerzális hallgatóság Perelman két későbbi művében

Perelman retorikai rendszerének későbbi, tömör összefoglalása, *A retorika birodalma* (Perelman 1977/2018) nem tartalmaz külön fejezetet az univerzális közönségről, de a fogalmat használja. A 2. fejezet (*Az érvelés, a szónok és hallgatósága*) szintén foglalkozik a filozófus helyzetével, aki nem egy speciális hallgatóságnak, hanem az univerzális közönségnek szánja a beszédét (Perelman 1977: 30) Az univerzális közönség meggyőzéséhez tényeket, igazságokat, univerzális értékeket keres, hogy azoknak egyetértését megnyerje, akikről feltételezzük, hogy elegendő értelemmel rendelkeznek az érvelés követéséhez. A filozófus feltételezheti, hogy aki ugyanazokból az intuíciókból és evidenciákból indul ki, ugyanarra a következtetésre jut. Aki tagadja ezt a konklúziót, annak bizonyítania kell, hogy az egyet nem értésre racionális indoka van. Az értelemre való apellálás, azaz az univerzális közönséghez szólás esetén is szükséges a vitatott kérdésekről párbeszédet folytatni, ezért volt olyan fontos a dialektika például a szókratészi dialógusokban (Perelman 1977: 31).

Aikin szerint a tények, igazságok, univerzális értékek adják a pragmatikai erőt az érveknek, mivel hitelesítik azt, de episztemológiai erővel is bírnak, mivel a kompetens hallgatókat meggyőzik (Aikin 2008: 241–2). A két elem nem választható el egymástól: nem lehet úgy az egyet nem értés enyhítésére törekedni, hogy ezzel együtt ne törekedjünk a tudás elérésére is (Aikin 2008: 244). Amikor érvelünk, egyik szemünket mindig a pragmatikai és partikuláris hallgatóságon tartjuk, hogy elnyerjük a ragaszkodásukat, másik szemünkkel pedig az episztemológiai univerzális hallgatóságra tekintünk, hogy elfogadtassuk érvünket (Aikin 2008: 247).

A rábeszéléssel (*persuader*) szemben a meggyőző diskurzus az értelemre apellál (*convaincre*). A kettőt nem az objektívként és szubjektívként állítja szembe, hanem Perelman szerint a partikuláris hallgatóságnak szóló beszéd rábeszélés, az univerzális közönséghez szóló meggyőzni akar. Az ilyen beszéd premisszái és érvei univerzálisak (Perelman 1977: 31). Itt is találhatunk hivatkozást arra, hogy Arisztotelész a hallgatóság fogalma köré szervezi a *Rétorikát*, és a beszéd fajok elkülönítésére (1389–91, 1999: 106–12 és 1358b, 1999: 38). Perelman megállapítja, hogy a bemutató beszéd, amely az értékekkel kapcsolatban akarja megerősíteni az egyetértést, a gyakorlati filozófia eredetének tekinthető (Perelman 1977: 33).

Az érvek erejéről szólva Perelman szintén hivatkozik az univerzális hallgatóságra: az érvekben két minőség keveredik, a hatásosság és az érvényesség: „Az érvényesség

függ a hallgatóság kompetenciájától, leggyakrabban az univerzális hallgatóságnak felel meg” (Perelman 1977/2018: 157, 1977: 154). Az erős érv minden racionális lény számára meggyőző, az érv hatásossága a hallgatóságtól függ, ezért nem lehet attól függetlenül értékelni.

Az univerzális értékek fontos szerepet játszanak az érvelésben, mert lehetővé teszik a specifikus értékek megjelenítését (Perelman 1977: 41, 1977/2018: 42). A specifikus értékek egy rajtuk túlmutató keretbe illesztése tanúsítja, hogy az ember törekszik az értékek univerzálissá tételére és az univerzális hallgatóság egyetértésének elnyerésére.

Az univerzális közönség fogalmát egy filozófiai művében, *Az igazságosságról* szóló 5. előadásban (*Igazságosság és értelem*, 1964) is érinti Perelman. A filozófus feladatát abban látja, hogy az értelem szóvivőjeként univerzális, az egész emberiségre érvényes értékek védelmezőjeként lép fel. Azonban ezekkel az értékekkel kapcsolatban egyetértésnek kellene lennie, hogy az értelemre hivatkozva mindenki számára meggyőző legyen (Perelman 1964/1967: 150). Olyan kritériumok, elvek, értékek és normák keresése szükséges tehát, amelyek minden értelmes lény beleegyezését megszerzik, és így az univerzális törvényhozás alapjául szolgálhatnak. A filozófus tehát olyan eseteket (precedenseket) keres, amelyek egy univerzális közönség előtt is védelmezhetőek. Kant kategorikus imperatívuszának átfogalmazásával: viselkedj úgy, mintha bíró lennél, akinek a döntését egy minden emberre érvényes elvnek kell alátámasztania (Perelman 1964/1967: 154). Tehát objektív, minden értelmes ember akarására érvényes cselekvési elveket kell javasolni.

A beleegyezés vagy ragaszkodás (*adhésion*) Perelman retorikájának központi fogalma, ebből kiindulva határozza meg a szónok, az érvelés és a hallgatóság fogalmát is. Az érvelés az argumentáció olyan formája, amely a hallgatóság beleegyezését akarja elnyerni. Szónok az, aki előadja az argumentációt, a hallgatóság pedig azoknak a gyülekezete, akiknek a beleegyezését a szónok meg akarja szerezni (Perelman 1964/1967: 158). A filozófus az értelemre apellál, olyan tézisekből indul ki, és olyan érveket gyűjt, amelyeket minden hallgatóság számára elfogadhatónak gondol. Az érvelésének tehát, mint a kategorikus imperatívuszhoz, minden emberi közösség egészére érvényesnek kell lennie. A folyamatos dialógusra is fel kell készülnie, mivel argumentációját megbírálnak, ezért az „univerzálásra törekvés” (Perelman 1964/1967: 160) jellemzi. Az argumentációt tehát nem lehet előzetes szabályokkal való egyetértéssel meghatározni, mint a demonstrációt. Még a racionális érvelés sem kényszerítő erejű: az érvelés csak erős vagy gyenge, jelentős vagy jelentéktelen lehet, helyes vagy helytelen nem. A filozófia tárgyai nem abszolút és személytelen igazságok vagy értékek, az ismeretek fejlődésével a meggyőződések, amelyek elfogadhatónak tűntek az univerzális közönség számára, megváltozhatnak (Perelman 1964/1967: 163). Erre vehetjük példaként az alábbi részletet Ptolemaiosz Kr. u. 2. században keletkezett művéből (Ptolemy 1984: 44, 1952: 11).

Ha a Föld egyetlen mozdatatot is tenne, ugyanúgy, mint a többi súly, bizonyára mindent maga mögött hagyna sokkal nagyobb kiterjedése miatt. És az állatok és egyéb sú-

lyok a levegőben maradnának, és a Föld nagyon gyorsan kizuhanna az égből. De az efféle dolgoknak még az elgondolása is nevetséges.

Látható a különbség: Ptolemaiosz szerint az univerzális közönség álláspontja, hogy a Föld nem mozog, és minden más elképzelés nevetséges. Ezzel szemben ma az válna nevetségessé, aki a Föld mozdulatlansága mellett érvelne.

Akik utánunk jönnek, azoknak az a feladata, hogy folytassák az emberi kapcsolatokban a racionalitás és igazságosság növelésére és az erőszak csökkentésére tett erőfeszítéseket. Az érvelésben használt kritériumok és értékek irracionálisak lesznek, ha pártosak vagy partikuláris érdekeket védenek, amelyek az univerzális hallgatóság számára elfogadhatatlanok. Mivel nincsenek abszolút kritériumok és evidenciák, mindenkinek, aki az emberi kapcsolatokban az igazságosságra törekszik, fel kell készülnie arra, hogy a pártosság vádjával számot vessen (Perelman 1964/1967: 163).

Az univerzális hallgatóság mint elemzési szempont

A következő fejezetben azt vizsgálom meg, hogyan működhet elemzési szempontként az univerzális hallgatóság fogalma a retorikai elemzésben. Retorikai elemzésre egy magyar verset választottam, Dsida Jenő *Amundsen kortársra* című versét. A szövegről Adamikné Jászó Anna készített retorikai elemzést (2022: 118–20). Elemzésében kiemeli a versben feszülő ellentétet a belső és a külső világ között és a vers retorikai felépítését: bevezetés, narráció, tétel, indoklás, lezárás és az utolsó versszakban szereplő *apostrophét*. A továbbiakban nem törekszem teljes retorikai elemzésre, csak a partikuláris és az univerzális közönség megjelenésének bemutatására a versben (Dsida 1994: 64).

Felesége kéri

- Beteg vagy, fiam,
ne menj ma hivatalba! -

Két fia kéri:

- Láza van, apám,
ne menjen hivatalba! -

Dermedt madarak riadoznak:

- Nagyon hideg van,
ne menj ma hivatalba! -

Zuzmarás fák közt
bömböl a szél:

- Maradj az ágyban!

Ne menj a hivatalba!

Ő pedig feleli nékik:
- Nem lehet, fiaim,
be kell fejeznem a zárszámadást.

És fölkel az ágyból,
Míg dideregve mosdik,
rég latin szók jutnak eszébe:
Officium, officii = munka, tisztség, hivatal.
Debitum, debiti = adósság, kötelesség.
És titkolja, hogy reszket
és búcsút vesz és elindul a húszfokos hidegben.

Nem lelkesedik, nem rajong,
Nem hajtja feszülő féktelenség,
nem fűti forró fanatizmus.
Hírnév, dicsőség, győzelem hármasháromját
nem lengeti rőt lobogón.
Egyszerű józan és kérlelhetetlen,
mint a kenyér,
mint a zárszámadás,
mint a kötelesség.

Nézz utána, barátom,
amint köhögve lép ki az északisarki hidegbe:
Kishivatalnok.
Kissé hajlott és deresedő.
Ötvenéves.
Amundsen kortársa.
Hős.
Az én apám s a te apád, barátom.

A vers expozíciója négy rövid dialógusból áll, a feleség, a gyermekek, a madarak és a fák intéseiből, amelyek egy-egy tény tartalmaznak: beteg, láza van, nagyon hideg van. Az adatokból levont konklúzió refrénként ismétlődik: „ne menj ma hivatalba”. Az utolsó dialógusban a szél szavaiban csak tanács van („maradj az ágyban”), majd a konklúzió ismétlődik. Mivel akinek láza van, az beteg, és a madarak dermedtsége, a zúzvara a fákon objektíven utal arra a tényre, hogy hideg van, később meg is említi, hogy mínusz húsz fok („a húszfokos hidegben”), ezért vehetjük úgy, hogy az expozícióban tények hangzanak el. Ez pedig a fentebb leírtak alapján az univerzális hallgatószóhoz szólásra jellemző. Az olvasóval megteremtődik a beszélő egyetértő közön-

sége, hiszen az olvasó nem vonja kétségbe a tények igazságát. Sőt, mondhatjuk, hogy az olvasó egyetértésének megnyerését szolgálja a tények felsorolása a vers elején.

Ezután következik a tétel, amelynek a címzettjei a vers szerint: „fiaim”, ez a gyermekeken kívül az anyára is utalhat, aki szintén „fiamnak” nevezte a férjét. Az apa számára fontos, kiemelt érték, a zárszamadás elkészítése, itt még csak a partikuláris közönség („fiaim”) egyetértésének elnyerésére szolgál, az olvasó szimpátiáját, együttérzését az apa még nem birtokolja, inkább megrökönyödést kelthet véleménye.

Az ezt követő elbeszélésben azonban újabb tények jelennek meg, amelyek szemben állnak az expozíció tényeivel. A tények objektivitását erősíti a megfogalmazás módja, a szótár stílusának szikár volta:

- (1) Officium, officii = munka, tisztség, hivatal.
Debitum, debiti = adósság, kötelesség.

A tények itt még csak az apa emlékeiben felmerülő „rég latin szók”, de tényszerűségük már gyengíti a bevezető tényeinek erejét, relativizálva azokat. A negyedik versszakban pedig disszociációs érveléssel eltávolodik a partikuláris közönséghez szóló érveléstől, amelyet Perelman úgy mutat be, mint amelynek alapja a kívánatosabb:

- (2) Nem lelkesedik, nem rajong,
Nem hajtja feszülő féktelenség,
nem fűti forró fanatizmus.
Hírnév, dicsőség, győzelem hármashármas-igéjét
nem lengeti rőt lobogón.

A „lelkesedés”, „rajongás”, „féktelenség”, „fanatizmus” mint a partikuláris értékekhez való ragaszkodás kifejezője jelenik meg a versben. Szintén partikuláris értéként jelenik meg a hírnév, a dicsőség és a győzelem. A megfogalmazás módja („nem lengeti rőt lobogón”) pedig szintén a partikuláris értékek mentén való meggyőzésre törekvő szónoki magatartástól határolódik el.

- (3) Egyszerű józan és kérlelhetetlen,
mint a kenyér,
mint a zárszamadás,
mint a kötelesség.

A (3) részlet egyértelműen mutatja az univerzális hallgatósághoz szólás igényét, és három fogalmat emel ki mintegy indoklásként. Ez a hármasság áll szemben a (2) részben szereplő háromszoros anafórával („Nem lelkesedik”, „Nem hajtja”, „nem fűti”) és a „hírnév, dicsőség, győzelem” hármashármas felsorolásával. A kiemelt értékek univerzális

érvényét szintén három jelző emeli ki: „Egyszerű, józan és kérlelhetetlen”. A három megemlített fogalom („kenyér”, „zárszámadás”, „kötelesség”) univerzális értéként tűnik fel, az élet alapvető törvényeként, amelyekkel szemben nincsen ellenvetés. Érdeemes megfigyelni, hogy tulajdonképpen itt is három partikuláris érték megnevezése történik, de az „egyszerű józan és kérlelhetetlen” objektív tényként állítja be őket.

(4) Nézz utána, barátom

A lezárás aposztrophéja szintén felidézi a filozófiai dialógusok beszélgetőpartnerét, aki az univerzális hallgatóság képviselője. A bevezető konkrét szituációjától elvonatkoztatva itt már egyetemes érvényű kijelentésekre törekszik a lírai én, ennek felel meg az olvasó „barátom” megszólítása.

(5) Kishivatalnok.

Kissé hajlott és deresedő.

Ötvenéves.

Amundsen kortársa.

Hős.

Az olvasó egyetértését az (5) részlet további tényekkel erősíti meg, ezek meggyőző erejét a megformálás szikársága is erősíti. Az első három tény az apa foglalkozása, külseje és kora, egy-egy tömör, tényt közlő mondatban. Ezeknek a tényeknek az érvényét nem kérdőjelezhetjük meg. Majd következik a két magasztaló kijelentés („Amundsen kortársa.”, „Hős.”), amelyek szintén szikár tényközlésként jelennek meg.

(6) Az én apám s a te apád, barátom.

A vers lezárása szintén a kijelentés univerzális érvényét hangoztatja. Nagyon érdekes, hogy szó szerint véve csak két személyről van szó („az én apám”, „a te apád”), de éppen azért, mert a „barátom” megszólítás címzettje az univerzális hallgatóság, a kijelentés érvénye nemcsak erre a két személyre, hanem az összes apára vonatkozik. Az apa tipikus kishivatalnokként való jellemzése arra is utal, hogy ennek a kijelentésnek az érvénye szerint minden ember hős, akit az élet nagy törvényei („kenyér”, „zárszámadás”, „kötelesség”) vezetnek.

A rövid retorikai elemzés azt a célt szolgálta, hogy az univerzális hallgatóság mint elemzési kategória hasznosságát megvizsgálja. Talán sikerült bizonyítani, hogy az univerzális hallgatóságra apellálásnak érvelő szerepe lehet a különböző szövegekben. Perelman két tipikus szövegtípust említ meg, a tudományos és a filozófiai diskurzust, de egyetérthetünk Adamikné Jászó Anna bevezetőben idézett kijelentésével, hogy a lírai művek címzettje is lehet az univerzális közönség. Az univerzális hallgatóságra

apellálás az univerzális értékekre való apellálással egyezik meg: érveinket az ellenfél oldaláról is megvizsgáljuk, és a célnak az univerzális egyetértést tűzzük ki. Azt is fel kell vállalni, hogy az értékek, amelyekkel kapcsolatban nem értünk egyet, fontosabbak lehetnek, mint az egyetértés azokkal az emberekkel, akik nem osztják morális aggodalmainkat. Perelman elméletének előnye, hogy elkerüli az üres racionalizmus csapdáját, és megvalósítja a filozófiailag orientált retorikaelméletet (Crosswhite i. m. 171–2).

Irodalom

- Adamik Tamás 1999. Bevezetés. In: Arisztotelész: *Rétorika*. Fordította Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Budapest. 5–28.
- Adamikné Jászó Anna 2020. *Retorikai kisszótár*. Interkulturális Kutatások Kft. Budapest.
- Adamikné Jászó Anna 2022. *33 retorikai elemzés*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Aikin, Scott F. 2008. Perelmanian Universal Audience and the Epistemic Aspirations of Argument. *Philosophy & Rhetoric*, Vol. 41. No. 3., 238–59.
- Arisztotelész 1999. *Rétorika*. Fordította Adamik Tamás. Telosz Kiadó. Budapest.
- Cicero 2012a. A szónoki felosztások. Fordította Gonda Attila. In: *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Kalligram Kiadó. Pozsony. 453–96.
- Cicero 2012b. A szónok. Fordította Kárpáty Csilla és Mezei Mónika. In: *Cicero összes retorikaelméleti művei*. Kalligram Kiadó. Pozsony. 609–88.
- Crosswhite, James 1989. Universality in Rhetoric: Perelman's Universal Audience. *Philosophy & Rhetoric*, Vol. 22. No. 3. 157–73.
- Dsida Jenő válogatott versei. 1994. Lator László szerk. Unikornis Kiadó. Budapest.
- Golden, James I. – Berquist, Goodwin F. – Coleman, William E. 1984. *The Rhetoric of Western Thought*. 3rd edition. Kendall/Hunt, Dubuque. Iowa.
- Gross, Alan G. – Dearin, Ray D. 2010. A Theory of the Rhetorical Audience. In: Gross, Alan G. – Dearin, Ray D.: *Chaim Perelman*. Southern Illinois University Press, Carbondale and Edwardsville. 31–42.
- Kant, Immanuel 1781/2009. *A tiszta ész kritikája*. Fordította Kis János. Atlantisz Kiadó. Budapest.
- Kopperschmidt, Josef 2006. Die Idee des „universalen Publikums“. In: Josef Kopperschmidt (Hrsg.) *Die neue Rhetorik. Studien zu Chaim Perelman*. Wilhelm Fink Verlag. München. 227–79.
- Perelman, Chaïm – Olbrechts-Tyteca, Lucie 1958/2000. *Traité de l'argumentation. La nouvelle rhétorique*. 5e édition. Université de Bruxelles. Bruxelles.
- Perelman, Chaïm 1967. Fünf Vorlesungen über die Gerechtigkeit. Fordította Ottmar Ballweg. In: *Über die Gerechtigkeit*. Verlag C. H. Beck, München. 85–163.
- Perelman, Chaïm 1977. *L'empire rhétorique. Rhétorique et argumentation*. Vrin. Paris.

- Perelman, Chaïm 2018. *A retorika birodalma. Retorika és érvelés*. Fordította Major Hajnalka. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Platón 1984. Gorgiasz. Fordította Péterfy Jenő. In: *Platón összes művei I*. Európa Könyvkiadó. Budapest. 469–43.
- Ptolemy's *Almagest* 1984. Translated and Annotated by G. J. Toomer. Duckworth, London.
- Ptolemy 1952. The *Almagest*. Translated by R. Catesby Taliaferro. In: *Great Books of the Western World 16. Ptolemy, Copernicus, Kepler*. Robert Maynard Hutchins Editor in Chief. Encyclopaedia Britannica, Inc., Chicago, London, Toronto, Geneva. 5–478.
- Quintilianus, Marcus Fabius 2009. *Szónoklattan*. Szerkesztette Adamik Tamás. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Retorikai lexikon* 2010. Főszerkesztő Adamik Tamás. Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Jean Paul Sartre 1948/1969. Mi az irodalom? Fordította Nagy Géza. In: *Mi az irodalom?* Gondolat Kiadó. Budapest, 27–160.
- Usener 2005. Publikum. *Historisches Wörterbuch der Rhetorik* 2005. Herausgegeben von Gert Ueding. Band 7. Pos-Rhet. Max Niemeyer Verlag. Tübingen. 472.
- Tengelyi László 1995. Immanuel Kant. In: *33 híres bölcseleti mű*. Móra Kiadó. Budapest, 200–27.
- Robert Zimmer 2004/2006. Új határok kijelölése a megismerés birodalmában. Immanuel Kant: A tiszta ész kritikája (1781). In: *Filozófusbejáró. Kulcs a klasszikus filozófiai művek jobb megértéséhez*. Helikon Kiadó. Budapest, 133–51.

HORVÁTH PÉTER IVÁN

AZ ELHOMÁLYOSULÁS FOGALMA A MAGYAR NYELVÉSZETBEN

Az elhomályosulás a történeti nyelvészetben és az etimológiában szórványosan, egy-egy szó kapcsán előkerülő fogalom, amelyet a magyar nyelvészet eddig nem kutatott önmagában. Ez a tanulmány sorra vesz az ismertebb meghatározásokat, amelyek szerint az elhomályosulás egyszerre alak- és jelenéstanai jelenség. Ezt az okok vizsgálata követi, majd a folyamat lezajlásának módja, végül pedig az elhomályosulás hang-, alak-, mondat- és jelentéstanai, illetve pragmatikai és helyesírási következményeinek rendszerezése. Az itt feldolgozott példaanyag alapján az elhomályosulás a nyelvtörténetet végigkísérő, a jelenben is zajló változás, amelyet érdemes lenne további szavak segítségével tanulmányozni. Ennek a részletkérdések tisztázásán kívül az lehetne a fő hozadéka, hogy kiderülne, a nyelvészek által elhomályosult származékként vagy összetételként elkönyvelt elemkapcsolatok a beszélők megítélése szerint is elhomályosultak-e, másrészt vannak-e olyan elemkapcsolatok, amelyeket a tudós objektív szempontjai és/vagy megérzése alapján máig két vagy három értelmes részre szokás tagolni, de ez a beszélők szerint már nem lehetséges.

Az *elhomályosulás* egy nyelvi változásra, az *elhomályosult* pedig annak eredményére utal, ezért mindkét kifejezés gyakran előfordul az etimológiai szótárakban és tanulmányokban, valamint a nyelvtörténeti értekezésekben. Magát az elhomályosulást azonban eddig senki nem vizsgálta. A jelen tanulmány célja ezt a hiányt pótolni.

Az elhomályosulás meghatározása

Bár a történeti nyelvészet gyakran él az *elhomályosulás* szakszóval, azt nem határozzák meg sem a nyelvészeti szótárak (Kugler–Tolcsvai Nagy 2000, Kiss–Kohári 2019), sem a történeti nyelvészet magyar nyelvű tankönyvei (Bynon 1997, Kiss–Pusztai 2018). Meghatározást csak Zaicz szótára (2021: 1026) közöl, mégpedig a *Szakkifejezések lexikona* című részben található *elhomályosult összetétel* alatt: „Olyan szóösszetétel, melynek elő- és utótagja csak történetileg mutatható ki, a szó szerkezete a mai nyelvérték számára már nem ismerhető fel, pl. *arc* ~ *orca* < *orr + *száj*, *jámbor* < *jó* + *ember*, *tinóru* < *tinó* + *orrú*.” E meghatározás az összetételekre korlátozódik: a szótár nem említi külön az olyan elhomályosult származékokat, mint amilyen a *bohóc* (< *bohó* + *-c*).

A *Magyar értelmező kéziszótár* (Pusztai 2003: 272) szerint az *elhomályosult* második jelentése „<Nyelvi tény> a beszélők többsége számára felismerhetetlenné válik. A névutóban az eredeti főnév elhomályosult. Az *arc* szó összetett volta elhomályosult.” Az *elhomályosult jelentés* a „szónak olyan (eredeti) jelentése, amelyre használat közben már nem gondolunk”, az *elhomályosult képzés* pedig „olyan szó, amelyet ma már nem érzünk képzésnek, összetételnek”. Mint látható, itt a *képzés* – nyelvészetileg szakszerűtlenül – kiterjed az összetételek fogalmára is. Az *elhomályosult összetétel*

„olyan szó, amelynek az egykor önálló szókból lett alkotóelemei a nem nyelvészek számára felismerhetetlenné váltak (pl. *ifjú*, *néember*)”.

E metaforikus elnevezés alapszavának, a *homályos* melléknévnek a negyedik jelentése ’nem világos, nehezen érthető’ (Pusztai 2003: 532). Ez a szótárban csak megfogalmazásra, azaz valamely szöveg stílusértékére vonatkozik, nem valamely szókészleti elem alakjára és/vagy a jelentésére.

A fenti meghatározások alapján az *elhomályosulás* eltér a nyelvészeti szakkifejezések túlnyomó többségétől, mivel a szóban forgó jelenséget nem „felülről nézve”, a kívülálló kutatók szemszögéből, hanem „alulról nézve”, a nyelvhasználók tapasztalataként nevezi meg. Olyan, mint az *idegen szó* és a *jövevényszó* vagy a *régies* és az *elavult*, amelyek szintén nyelvhasználói benyomásokra utalnak.

Az *elhomályosulás* és az *elhomályosult* alapjául szolgáló *homályos* ellentéte az *átlátszó*, más néven *transzparens*. Az utóbbi olyan szóösszetételekre vagy kifejezésekre szokott utalni, amelyeknek a jelentésük levezethető az alkotórészeikéből. Az átlátszóság és a homályosság között fokozati különbség fedezhető fel, amelyet Frisson et al. (2008: 90) következő négy, itt táblázatba foglalt angol nyelvű példája szemléltet.

	Átlátszó utótag	Homályos utótag
Átlátszó előtag	cookbook 'szakács' + 'könyv' 'szakácskönyv'	heirloom 'örökös' + 'eszköz' 'családi örökség'
Homályos előtag	restroom 'pihenő' + 'szoba' 'véccé'	cocktail 'kakas' + 'farok' 'kocktél'

Az átlátszóságtól a (félkövérrel jelölt) homályosságig terjedő skála így ábrázolható: *cookbook* < *heirloom* / *restroom* < *cocktail*. Magyar példaként a *rózsakert* < *zsalugáter* / *galandfereg* < *feketeleves* ’a dolog kellemetlen része’ említhetők.

A fenti szakirodalmi források alapján az *elhomályosult* elsősorban alaktani kifejezés, mivel olyan összetételekre és származékokra utal, amelyeknek vagy az egyik, vagy mind a két alkotórészük és ezáltal a közöttük húzódó szóelemhatár a beszélők számára egy bizonyos idő után azonosíthatatlanná válik, és azokat legfeljebb nyelvtörténeti szaktudás birtokában lehet feltételezni vagy jobb esetben kimutatni. Az *elhomályosult* másodsorban szemantikai kifejezés: olyan régies, elavult vagy más nyelvből kölcsönzött jelentésekre vonatkozik, amelyeket csak egy-egy szó hordoz „zárványként”. Az utóbbira példa a *hurka*, mivel a *húr* szótő eredeti ’bél’ jelentése elhomályosult. A szó ma már motiválatlan, noha az általa jelölt ételnek az elkészítési módja és a tárolása, tartósítása is összefügg a béllal (Pusztai 2018: 273–4).

Az olyasmik, mint „az átlagos beszélő nyelvi tudata” vagy „a mai nyelvérzék”, amely valamit „már nem érez”, illetve „nem ismer fel”, régóta tisztázatlanok. „[...] az úgynevezett nyelvtudat, nyelvérzék stb. [...] nem adhat megnyugtató eligazítást a va-

lói nyelvről, mivel nem azonos vele, csak többé-kevésbé hasonló hozzá” – írja Antal (1960: 359). Hozzá hasonlóan vélekedik – bár más téma kapcsán – Czeglédi (1999: 44): „nem az átlagos nyelvtudat feladata megállapítani, mikor beszélünk poliszémiáról és homonímiáról, hanem a nyelvtudományé, ezen belül is a történeti-összehasonlító nyelvészeté a főszerep.” Az elhomályosulás, amelynek a megnevezése – ahogy megállapítottuk – egyedülálló módon egy nyelvhasználói tapasztalatra utal, nem a nyelv tárgyilagosan feltárt valóságára, a jövőben eszményi terepe lehet a szubjektív és az objektív nyelvi tények módszeres elkülönítésének. Ez főleg azért lenne időszerű, mert – amint alább még szóba fog kerülni – a szakirodalom jellemzően empirikus vizsgálatok, vagyis a naiv (nyelvészetileg képzetlen) beszélők kikérdezése nélkül nyilvánít elhomályosultnak egyes elemkapcsolatokat. És fordítva: még mindig elemezhetőnek tartja azokat, amelyek a beszélők többsége szerint esetleg már elhomályosultak.

Az elhomályosulás okai és lezajlásának módjai

Az *elhomályosulás* azt feltételezi, hogy valami eredetileg átlátszó volt: a nyelvközösség tagjai eleinte értelmes elemekre tudták bontani, de ez egy bizonyos idő után nem sikerül nekik. Ennek megfelelően nem lehet elhomályosulásról beszélni, ha egy morféma vagy elemhatár sosem volt azonosítható. Ez különösen két esetre érvényes: a kölcsönzésekre és néhány szóalkotásmódra. Az *absurdus* a latinban elhomályosult elemkapcsolat, de a magyar *abszurd* nem, mivel ebben a nyelvben sem az *ab-* 'el-', sem a *surdus* 'süket' nem morféma. Szintén nem elhomályosultak, hanem eleve homályosak a szóösszerántás, a szóösszevonás és a szóvegyülés eredményei, pl. a *talaj* (< *talp* + *alj*), a *maszek* (< *magánszektor*) vagy a *csupasz* (< *csupa* x *kopasz*). Ezek nagy része tudatosan, valamilyen nyelvi tervezés részeként jött létre. Nem a közhasználatban „koptak el”, hanem a szerkezetük kezdettől fogva homályos volt. (Az ortológusok ezért is utasíthatták el a neológusok által annyira kedvelt szóösszerántást.)

Az elhomályosulást vélhetőleg a gyakori használat idézi elő, ám ez csak szükséges, de nem elégséges feltétel. A már idézett *jámbor* minden bizonnyal a *jó ember* sűrű ismételtetése miatt jött létre. Abból azonban, hogy valami sokszor elhangzik, nem következik törvényszerűen az egyik vagy mind a két érintett morféma felismerhetetlenné válása és a határuk elmosódása. A *Jó reggelt!* helyzetmondattal naponta hagyja el milliók száját, azaz nagyságrendekkel többször fordul elő a beszédben, mint a *jó ember* szó szerkezet. Bár emiatt már régen elhomályosulhatott volna, mindmáig nem lett belőle sem **Jeggelt!*, sem **Jaggalt!*. A használati gyakoriság tehát önmagában nem ok.

A származékok esetében viszont ok lehet a képzők elavulása. D. Bartha (1958: 8–10) négyféle, nevezetesen élő/eleven, elavult/kihalt, elhomályosult és lappangó képzőt különböztet meg. Az első csoport tagjai változó mértékben termékenyek, a többiét terméketlenek. Egy-egy példa: *-ás/-és*, *-alom/-elem*, az *ének* végén lévő *-k*, valamint az *-ul/-ül* bokorba nyomtalanul beolvadt *-ß* visszaható képző. A szerző sze-

rint a mai nyelvtudat csak az eleven, azon belül is főleg a teljesen termékeny képzőket tudja nagyobb nehézség nélkül elkülöníteni a szótótól, míg a 2–4. csoportba tartozókat egyedül a nyelvtörténész.

Az összetételek elhomályosulásáért többféle, egymás után végbemenő folyamat lehet felelős. A *nép* egyrészlől a *nő* kötött tőváltozatából, másrészlől a *fiú* megcsonkult, az ősmagyar $p > f$ változást megelőző eredeti p kezdőhangjából áll. A *nincs* elemei a *nem* és az $s \sim \text{és}$ 'és/ís'. Az utóbbi nyomatékosító szerepének elhomályosulását – nem feltétlenül ebben a sorrendben – az $e > i$, az $m > n$ és az $s > cs$ változás követte. Ahhoz azonban, hogy valami felismerhetetlenné váljon, nincs mindig szükség ilyen nagymérvű átalakulásra. Az *észak* (< $\acute{e}$ 'éj' + *szak* 'rész'), a *fészter* (< *fél* 'pár nélküli' + *szer* 'réteg, sor') vagy a *keszkenő* (< *kez* 'kéz' + *kenő*) elemhatára nem elsősorban az igen csekély hangváltozás – egyetlen hang eltűnése ($\acute{e}j > \acute{e}$, $\acute{f}él > \acute{f}é$) – miatt mosódott el. Az elhomályosulást inkább olyan jelentésváltozások válthatták ki, mint az *észak* 'sötét napszak' > 'sötét égtáj' vagy a *szer* 'réteg, sor' > 'egy sor tetőgerenda'.

Az elhomályosulás az érintett kifejezés módosulásának nemegyszer mindössze az egyik láncszeme. A *jámbor* keletkezése a következők szerint modellezhető: *jó ember* > **jómber* > **jámber* > *jámbor*. Ha ez valóban így történt, akkor az elhomályosulás már az első szakaszban végbement, mégpedig az aferézis, vagyis az *ember* első magánhangzójának leválása miatt. Az elhomályosulást már csak növelte (a végeredményt még jobban eltávolította a kiinduló alaktól) a **jámber* > *jámbor* hangrendi kiegyenlítődé. Mindez azt jelenti, hogy az elhomályosulás lehet rekurzív változás. Mint a *jó ember* > **jómber* > **jámber* > *jámbor* szemlélteti, nem mindig csak a bemenetben zajlik le, hanem a folyamat közbülső állomásain is. A **jómber* homályosabb, mint a *jó ember*, de nála is homályosabb a **jámber*, annál pedig a *jámbor*. (Persze amikor még nem létezett köznyelv, ez nem feltétlenül volt így. A diftongizáló nyelvjárású beszélők számára, akik a *jó* szót [jau]-ként ejtették, éppen a *jómber* lehetett homályosabb.)

Az elhomályosulás olyan értelemben is rekurzív, hogy e nyelvi változás kimenete maga is egy újabb elhomályosulás bemenetévé válhat. Erre szintén jó példa a *jámbor*, mivel az annak alapjául szolgáló *jó ember* második tagja eleve egy elhomályosult összetétel, amelynek részei az **em* 'nőstény' és a **ber* (< **per*) 'férfi'. Az *ember* nemcsak a *jámbor*, hanem a *némber* (< *nőember*) szóban is elhomályosult. A *férj* eredetileg a *fi* 'fiú' és az **erj* 'férfi' ősmagyar kori összetétele, amelynek a jelentése bizonyára a két tag elhomályosulása után szűkült le 'férfi'-ről 'hímnemű házastárs'-ra. A *férj* később a *fiúval* együtt újabb összetételt hozott létre, ám az a *férj* részeihez hasonlóan szintén elhomályosult, és így lett belőle *férfi*.

Egyazon alakulat kronolektális változatain kívül ugyanilyen fokozati eltérés állapítható meg különböző alakulatok között. Ezt a *jelmez* < *harminc* < *sőt* sorozattal lehet ábrázolni, ahol a < értelemszerűen nem a származásra, hanem az elhomályosulás mértékére utal. A három szó közül a *jelmez* a legátlátszóbb: a *jel* és a *mez* is a legcsekélyebb hangtani módosulás nélkül vesz részt benne. A *harminc* egy fokkal homályo-

sabb, mivel a *harm-* (legalább a *harmadik* szóból) vélhetőleg felismerhető számos beszélő számára, míg a vitatott eredetű, talán az *n-t* szeretlen járulékhangként magába foglaló *-inc* nem, mert az máshol nem fordul elő, így önálló jelentés sem rendelhető hozzá. A három szó közül a leghomályosabb a *sőt*, amely az idők során alaposan megváltozott *is meg* 'megint' elemekből áll. Ez az elhomályosulás „iskolapéldája”, hiszen a két kiinduló szó öt hangjából mindössze egy maradt érintetlen.

Az elhomályosult elemkapcsolatok fokozati különbségéről tapasztalati kutatások híján még keveset lehet tudni. Amíg nem derül fény arra, hogy a szakirodalmi meghatározásokban emlegetett „nyelvérzék” vagy „nyelvtudat”, amely „már nem érzi”, illetve „nem ismeri fel” az adott alakulat belső szerkezetét, az egyéné, egy csoporté vagy az egész nyelvközösségé-e, addig csak találgatni lehet, hogy valami ki(k)nek a számára homályos, milyen mértékben az, és csak szóalaktani vagy jelentésbeli szempontból is. Adatközlők kikérdezése nélkül is tényként lehet kijelenteni, hogy a *sőt* sokkal homályosabb, mint a *harminc*, tekintettel a benne bekövetkezett morfológiai és szemantikai változások mértékére. Vannak azonban nehezebben megítélhető esetek, amelyekben a tudományos megállapítás nem alapulhat a nyelvészeti ismereteken és még kevésbé a kutató magánemberi megérzésén. Tekintsük például a *szöves*, a *szövet*, a *szöveg* és a *szőnyeg* szavakat! Ezek így, egy nyelvészeti cikkben felsorolva és főleg a szakmabeli olvasók számára nyilvánvalóan mind a *sző* ige származékai. A kérdés az, hogy ez megegyezik-e a naiv adatközlők véleményével. A válasz feltehetőleg nemleges. A jelen szerző hipotézise szerint a fentieket a *szöves* < *szövet* < *szöveg* ≤ *szőnyeg* skálán lehet elhelyezni, ahol a *szöves* teljesen átlátszó, míg a *szőnyeg* teljesen elhomályosult, és az sem zárható ki, hogy nem is jobban, mint a *szöveg*. Ha ezt a feltételezést reprezentatív felméréssel igazolni lehetne, akkor két magyarázat merülhetne fel: egyfelől a *szőnyeget* alkotó *szőn(ik)* tő, valamint az *-at/-et* és a *-g* főnévképző elavulása (terméketlenné válása), másfelől a *szöveg* jelentése. Ez ugyanis a latin *textus* 'szövet' metaforikus jelentésének nyelvújítás kori kölcsönzése, az eredetileg ugyanezen célból bővített jelentéskörű *szövet* helyett. A beszélők mindezekről természetesen nem tudnak, és erre nincs is szükségük a *szöveg* sikeres használatához, az viszont valószínű, hogy ennek a szerkezete részint az átvitt értelem, részint az *-at/-et* képzőnél kevesebb tőhöz hozzájáruló *-g* terméketlensége miatt homályosabb számukra, mint a *szövet* szóé.

Ahogy az eddigi példákból is kiviláglik, az elhomályosulás nem számolja fel az érintett elemkapcsolatok eredeti alakját és jelentését. A *jámbor* keletkezése nem járt együtt a *jó ember* eltűnésével, hiszen az máig használatos. A *harminc* előtagja most is él a *harmadikban*, ahogy a *sőt* kialakulása sem vonta maga után az *is* és a *meg* elavulását; olyannyira nem, hogy a *harm-*, az *is* és a *meg* egyaránt megőrizte az eredeti jelentését.

Az elhomályosulás gyakran összefonódik valamilyen jelentésváltozással, de konkrétan mindig. Az [aszt hiszem], az [asziszem] és az [asszem] jelentése egyformán

'azt hiszem'. Ezek csak az ejtismódjukból adódó stílusértékükben és a szerkezeti átlátszóságukban különböznek egymástól. Az első változat ejtismódja gondozott, a szerkezete átlátszó, a második ejtismódja fesztelen, a szerkezete homályos, a harmadik ejtismódja pedig lezser, és a szerkezete szintén homályos, még jobban is, mint a másodiké. A fesztelen és a lezser ejtismód az elhomályosulás táptalaja, hiszen az azokat előidéző aferézis, szinkópa, apokopé, összeolvadás, rövidülés stb. mind tisztán hangtani változás: nem befolyásolja a jelentést, bár megnehezítheti a megértést. A gondozott [nagyon] és a fesztelen-lezser [naon] ezek szerint nemcsak abban tér el egymástól, hogy az elsőnek átlátszó, a másodiknak pedig – a *nagy* tövéghangzójának eltűnése folytán – homályos a szerkezete, hanem abban is, hogy az elsőt többen és többféle szöveggörnyezetben, akár önmagában kiejtve is megértik, míg a másodikat kevesebben, kevesebb beszédhelyzetben, esetleg csak visszakerdezővel tudják dekódolni. Mindebből nem következik, hogy az említett lazító-simító folyamatok okvetlenül elhomályosulással járnak, hiszen nemegyszer elemhatáron belül is hatnak, pl. a gondozott/köznyelvi [bolt]-nak a fesztelen-lezser [bót] párjában.

Az elhomályosulás következményei

Amint megállapítottuk, az elhomályosulás sokszor egy nyelvi változási sornak csupán egyetlen láncszeme, így nemcsak az okaival kell számolnunk, hanem az okozataival is.

Az elhomályosulás maga után vonhatja egyes hangzók időtartamának ingadozását. Ilyen a *körút* összetétel [körut] ejtészváltozata, amely Nádasy (2024b: 674) szerint azért alakult ki, mert „benne az elemek már nem önállóak, hanem egyetlen szóvá forrtak”. Igen hasonló ehhez a *kórház* gyakori – ha a köznyelvben ugyan nem többségi – [korház] formája. Ebben a „szóban – mint sok más, gyakran használt összetételben – elhomályosult a belső szerkezet (magyarán mondva: már nem gondolunk arra, hogy ez két értelmes elem), az elemhatár törlődött, és a szó mint elemetlen egység relexikalizálódott” (Nádasy 2024b: 526). Ez valóban elképzelhető, sőt nagyon is valószínű, de érdemes lenne tovább keresni az elhomályosulás bizonyítékait. Ezt az utóbbi esetben elősegíthetné egy mondattani eszköz, az elhagyáspróba. Ha a kísérleti alanyok többsége elutasítaná a *lakó- és kórházak* vagy a *kór- és lakóházak* hátraható ellipszisét, és egyik szerkezet sem lenne kimutatható semmilyen korpuszból, akkor tényként lehetne kimondani, hogy a *kórház* elhomályosult összetétel.

Az elhomályosulás hangtani következményeinek érdekes példája a *zsebkendő* becézése, a *zsepi* (nem *zsebi). „E szóban a beszélők már nem tudják visszakeresni az eredeti [b]-t. [...] Ennek nyilván az az oka, hogy a *zsebkendő* történeti összetétele (etimológiája) elhomályosult, ami érthető, hiszen nem mindig zsebben tartják, és a legritkábban kendő” (Nádasy 2024b: 680–1).

A fentebb már tárgyalt fesztelen és lezser ejtismód háttérében szintén gyakran fedezhető fel az elhomályosulás. Mint Nádasy megállapítja (2024b: 660), a 'mi okból?'

jelentésű *miért* szóban „az *-ért* elem rég elhomályosult, a mai beszélő számára már nem **mi+ért* fölépítésű ez a szó. Ez abból is látszik, hogy az *-i-* is kieshet: *mért* (vagy *mér*) – míg például a *kiért* alak sose lehet **kért* (vagy **kér*), mert annak máig áttetsző a szerkezete: *ki+ért*.”

A második magánhangzóként *e-t*, *é-t*, *i-t* vagy *í-t* tartalmazó vegyes hangrendű szótövek toldalékainak ingadozó hangrendi illeszkedése (*púderral* : *púderrel*) a szakirodalomban sokszor tárgyalt jelenség. Ezt az ingadozást esetenként az elhomályosulás váltja ki. Ez állhat a *férfival* visszaszorulása és a *férfivel* terjedése mögött, mivel a *férfi* régóta nem bontható a *férfj* előtagra és a *fiú* utótagra. Ez igaz a következő párokra is: *húsvétnek* : *húsvétnek*, *húsvétra* : *húsvétre*, *húsvéttől* : *húsvéttől*, *halászlében* : *halászléban*, *halászlére* : *halászléra*, sőt olykor *rózsaszínben* : *rózsaszínban*.

Hogy az *-ó/-ő* végű szavak többes számban mikor vesznek fel kötőhangot, az részben az elhomályosuláson múlik. Nadasdy *Döntők és döntőek: Tetten érni a nyelvi változást* című előadásában (2024a) azon töveket sorolta ide, amelyeknek az igenévképzőjük elhomályosult, ezért immár melléknévként értelmeződnek, pl. *forróak a török éjszakák* (nem *forrók*), *veszélyes lépései is intőek* (nem *intők*), *Mennyire önállóak a fiatal felnőttek?* (nem *önállóak*), *az ilyen apró mozzanatok, tettenérések nagyon árulóak* (nem *árulók*). Megfigyelése szerint újabban szintén kötőhanggal bővül azon *-i* végű melléknevek többes száma, amelyekben az eredeti *-i* vagy *-di* képző elhomályosult: *egyediek*, *igaziak*, *maradiak*, *óriásiak*, *ósviak*, *régiak*, *valódiak*.

Az elhomályosulás megnyilvánulhat elemismétlésként is. Ilyen a korábban kizárólagos *hallatszik* és *látszik* mellett terjedő *hallatszódik* és *látszódik*. Ahogy Nadasdy fogalmaz (2024b: 373), „a mai nyelvérzék kezdi hiányolni ezekben az *-ód* képzőt”, mert a hasonló értelmű *-sz* képző elhomályosult. „Ez történt régebben az *érezik* ’érezhető’, *képzik* ’képként látható’ igékkel: *Érezik rajta a szenvedély; Megképzik előttem egy látomás*.” Szintén az elhomályosulás okozata lehet a *hallgatgat* (pl. *Esténként olvasgatom a lapokat, hallgatgatom a rádiót*). Ez Nadasdy (2024b: 334–5) szerint egyike azon *-gat/-get* képzős igéknek, amelyek „nemigen bonthatók logikailag „ige+GAT” összetevőkre. [...] Ilyen például a *hallgat*, *rángat* (= *ránt+gat*), *szaggat* (= *szak+gat*).” Mindez persze csak történeti szempontból elemismétlés: a mai nyelvallapotat alapul véve nem az. Az elhomályosulás következtében nemcsak képzők kettőződhetnek meg, hanem szótövek is. A *jámbor ember* (vö. a fent említett < *jó* + *ember* eredettel) és az *ünnepnap* (vö. < *üd* ’szent’ + *nap*) ma egyetlen retorikatankönyvben sem szerepel stílusvétségként, hiszen már egyik sem pleonazmus.

Az elhomályosulás meghatározhatja az igekötő és az ige sorrendjét is. Ez a *kirándul* esetében jó ideje ingadozik, nyilván azért, mert a szerkezete egyesek számára átlátzó (nem *rándul ki*), mások számára viszont elhomályosult (nem *kirándul*). A *Magyar nyelvhasználati szótár* (2007: 63) szerint a *kirándul* igekötője elváló, „általában mégsem merik elválasztani, pedig ez a szabályos forma: *Nem rándultatok ki hétvégén?*” Elvileg nem zárható ki a hibázástól való félelem, de a szerkesztők által kifogásolt *Nem*

kirándultatok hétvégén? egyenes sorrendjét inkább a *kirándul* szerkezetének elhomályosulása okozhatja, és talán – ahogy Lanstyák (2022: 47) feltételezi – a ’kificamodik’ jelentés elkülönítésének szándéka.

Nádasdy (2024b: 586) a tegeződés rögzült, ritualizálódott eseteként említi az egyébként magázott hallgatókkal/olvasókkal szemben is használt *értsd* és *vesd össze* kifejezést. (Ilyen a *lásd* is.) E szóalakok használati köre vélhetőleg azért terjedt ki az E/2. személyről az E/3., sőt a T/2. és a T/3. személyre is, mert a *-d* toldalék elhomályosult: már csak az ige tárgyasságát jelöli. Némileg hasonló a *légy szíves* esete, amelyben – feltehetőleg az elhomályosulás miatt – az egyes szám bővült ki a többes számmal, így ma gyakoriak az olyan megnyilatkozások, mint amilyen a *Légy szíves, fejezzétek be!* a hagyományos *Legyetek szívesek, fejezzétek be!* mellett. A kifejezés bizalmas stílusú *lécci* változata még inkább elősegíti a használati kör bővülését. Egyfelől a [gysz] kapcsolat [cc]-vé való összeolvadása elmosza a *légy* és a *szíves* elemhatárát. Másfelől a kimenet csak két szótagból áll, akár az összes *-i* kicsinyítő képzős származék (pl. *ajándék* → *aji*, *találkozás* → *tali*), vagyis túl rövid, hogy kiderüljön belőle, mi is a kifejezés második eleme: az egyes számú *szíves* vagy a többes számú *szívesek*.

Az elhomályosulás helyesírási következményei némileg mások, mint a fenti hangtani, ragozási, mondattani stb. következmények, mivel az illetékes akadémiai testület nyelvalakító törekvéseit tükrözik, nem a beszélők ösztönös nyelvhasználatát. A helyesírási szabályzat 90. pontja így rendelkezik: „Néhány szóban a hagyomány megőrizte a ma már alig érzett eredetet, illetőleg a régebbi vagy a kiejtéstől valamilyen okból eltérő írásformát, például: *esd, hágcsó, hagyján, játszik, kapzsi, metsz, mindjárt, mindnyájan, ósdi, pünkösöd, rögtön, szegfű, tetszik, utca.*” A „ma már alig érzett eredet” egyértelműen az elhomályosult szerkezetekre vonatkozik. A hangalaki elhomályosulás valószínűleg azért nem párosul írásképi elhomályosulással, mert a szerkesztők sokszor hangoztatott alapelve szerint (pl. Keszler 2015: 254–5) az évszázadok alatt kialakult gyakorlat átörökítése fontosabb a nyelvtudat írásbeli megjelenítésénél.

Ahogy említettük, időszerű lenne felmérni egyes szerkezetek egyéni vagy épp közösségi elhomályosulásának mértékét. Ez a nyelvi elemzés számos szintjén nem lenne könnyű feladat, a helyesírás terén azonban annál inkább az, hiszen itt elég összegyűjteni az előző bekezdésben idézett szavak leggyakoribb elírását. Ebből kiderülhetne, hogy pl. a *szegfű* szerkezete jobban elhomályosult-e, mint a *hágcsóé*, bár lehetséges, hogy több ilyen szó leírása csak keveseknek okoz gondot, mert gyakori (*játszik, utca*), vagy a magyarórákon éppen a különlegességük miatt sokszor szóba kerülnek. Noha elhomályosulni – amint mondtuk – csak az tud, ami eredetileg átlátszó volt, ez a helyesírásban néha fordítva van. A korábbi, kiejtés szerinti, tehát homályos *külömben* és *röktön* helyébe egy idő után a *külömben* és *rögtön* került. Az előbbi változtatást Szilágyi N. (2015: 14–6) egyenesen tudományos műhibának nevezi, mivel szerinte a *külömb* a beszélők tudatában rég nem áll kapcsolatban a *külön* szóval: a *-b* már nem fokjel. Így a nem szóelemző, hanem etimológizáló *külömben* írásmód feleslegesen megnehezíti a diákok életét.

A jórészt ösztönös hangalaki elhomályosulással szemben a jellemzően tudatos írásképi elhomályosulás azt jelenti, hogy a helyesírás szabályozóinak megítélése szerint egyes szavak elemei végképp, mindenki számára összeforrtak. Ezt tükrözheti az írásban jelölt zöngésedés (*aggat, faggat, lagzi, lélegzet, lyuggat, szaggat*), zöngétlenedés (*büszke, esztendő, fruska, hetyke, Jóska, Jutka, keszkenő, kesztyű, motoszkál, szitkozódik*), képzéshely szerinti részleges hasonulás (*alattomban, hadd, rosseb, suttyomban*), összeolvadás (*Balatonakarattya, hagyján, nebáncsvirág, nefelejcs*) és sok egyéb. Érdekes fejlemény, hogy a helyesírási szabályzat 12. kiadása a korábban kizárólagos *bólingat, kacsingat* és *tekinget* mellett elfogadja a *bólintgat, kacsintgat* és *tekintget* írásmódot is. Eszerint a szabályozók úgy látták, hogy ez a három szó mégsem homályosult el mindenképp.

Az elhomályosulásnak – pontosabban a figyelmen kívül hagyásának – másik helyesírási következménye az, hogy a 139. szabálypont nem nevesíti a hat szótagnál hosszabb többszörös összetételek között kivételként azokat, amelyek elhomályosultak. A szabály láthatólag azon alapul, hogy az összetételi tagok önállóan is előfordulnak-e, ezért a *kép + viselő + testület* most csak a *képviselő-testület* formában helyes. Pedig a morféma szabadságán kívül azt is érdemes lett volna számba venni (bármilyen nehéz is felmérni), hogy a beszélők mit tartanak egy szónak, és mit kettőnek. Valószínű, hogy a *képviselő* szerkezete a metaforikus jelentés miatt kevésbé átlátszó, mint a *tisztviselő* szóé, így a nyelvhasználók számára jó eséllyel természetesebb lenne a **képviselőtestület* írásmód. A *hőmérséklet-csökkenés* és a *vasút-szerencsétlenség* a szakértői tudás (a szabad morféma mint nyelvészeti kategória) megnyilvánulása, nem a népi tudásé (az elhomályosulás élményéé). Az egyéni vagy akár a teljes közösségi nyelvérzéknek megfelelő **hőmérsékletcsökkenés* és **vasútszerencsétlenség* legalább elfogadható írásváltozatként való bevezetése kétségtelenül bonyolítaná a szabályzatot, hiszen miattuk be kellene iktatni egy rövid magyarázatot. Ugyanakkor a szerkesztők *Az összetett szavak elemeik szerinti elválasztása* című 233. szabálypontban „a mai átlagos magyar nyelvérzék számára felismerhető összetételeket” az alkotó tagok szerint rendelik elválasztani. A szabályzat tehát máshol – ahogy a *büszke*, a *hagyján* vagy a *lagzi* kiejtés szerinti írásmódja is mutatja – számol az elhomályosulással.

Az elhomályosulás egy motivált (elemezhető, értelmes) elemkapcsolat motiválatlanná (elemezhetetlenné, értelmetlenné) válása, ezért első ránézésre azt a benyomást keltheti, hogy ez a jelenség ritkaságszámba megy. A nyelvtörténeti adatok azonban ennek éppen az ellenkezőjét bizonyítják. Az elhomályosult származékok és összetételek az ómagyar kortól ismeretesek, sőt a kutatók szerint azok egy része ősmagyar kori fejlemény, és ilyenek ma is keletkeznek. Nem lehet véletlen, hogy *A magyar nyelv nagyszótárának* V. kötete az egybeírt *deviszont* címszót tartalmazza az elhomályosulásnak, vagyis annak rögzítéseként, hogy ez a többség számára már nem két rokon értelmű kötőszó évtizedeken át tautologikusnak bélyegzett kapcsolata, hanem egyetlen lexéma. Ez azt is jelenti, hogy az elhomályosulásnak az előzőekben felsorolt hang-

alak-, mondat- és jelentéstani, valamint pragmatikai és helyesírási következményein kívül egy következménye bizonyosan nincs: az anyanyelvnek sem az elsajátítását, sem a használatát nem gátolja meg. A beszélni tanuló kisgyermek és a felnőtt számára egyformán érdektelen, hogy pl. a 13. századtól adatolható *seregély* – egy ideig – elemezhető és értelmes volt (< *sereg* + *-ély* ’seregestül repülő madár’). Ő ezt ugyanúgy elemezhetetlen és értelmetlen töként kapja örökül és alkalmazza, mint az eleve elemezhetetlen és értelmetlen (Saussure szavával élve önkényes) *sas* szót. Hiába igyekeztek a nyelvújítók is átlátszó szerkezetű összetételeket alkotni, a nekik köszönhető *jelmez*, *laktanya* vagy *térkép* „mára elhomályosulván, beállt az „értelmetlen” – mert leíró erővel nem bíró – szavak sorába, mint a *pénz*, *őr*, *tanya*, *mez*.” [...] „A nyelv dialmisan kiküszöbölte az értelmességet, és visszatért alapfunkciójára: az értelmetlen, önkényes jelölésre” – írja Nádasy (2017).

Összegzés és további kutatási feladatok

Az elhomályosulás a nyelvtörténetet végigkísérő, most is zajló változás. Az *elhomályosulás* és az *elhomályosult* sajátos szakkifejezés, mivel nem egy tárgyilagosan szemlélt jelenségre utal, mint pl. a *felsőfok* vagy a *zöngésedés*, hanem az egyén vagy a közösség szubjektív élményére. Ez meg is nehezíti az elhomályosulás vizsgálatát, hiszen a beszélők – a nyelvjáráskutatás és az élőnyelvi vizsgálatok tanúsága szerint – ritkán képesek számot adni az ösztönös, hallgatólagos nyelvtudásukról. Ezt némileg megkönnyítheti a minél kevésbé metanyelvi kérdések feltétele, de azokat a megbízható eredmény érdekében ki kell egészíteni korpuszvizsgálatokkal. Az írott és főleg a beszélt nyelvi szövegtárakban rögzített megnyilatkozások ugyanis számos közvetlen és közvetett bizonyítékkal támaszthatják alá a nyelvészetben elhomályosultként számontartott elemkapcsolatok összeforrottságát. És megfordítva: rámutathatnak, hogy a tudomány szerint két vagy három különálló szóelemből álló alakulatok a sokszor emlegetett nyelvi tudat számára már elhomályosultak. Ilyen bizonyíték lehet az elemkettőzés, az elliptálás hiánya, a hangrendi átcsapás, a szóelemző írásmódra és a legalább hét szótagú többszörös összetételekre vonatkozó helyesírási szabályok gyakori elvétése, valamint a népetimológia. Az utóbbit már csak azért is fontos ebben az összefüggésben kutatni, mert ez a változás az elhomályosulás szöges ellentéte: az értelmetlent értelmessé teszi. A *vőfély* a *vevő* és a *fél* ’a vőlegény társa’ elhomályosulása, és ezt többek között a népetimológiás *vőfény* alak bizonyítja.

Az elhomályosulásnak számos fokozata van a *jószágtól* (< *jó* + *-ság*) az *országig* ($\approx$ *uraság* < *úr* + *-ság*), illetve a *vasárnaptól* (< *vásár* + *nap*) a *csecsemőig* (< *csecs* ’emlő’ + *emő* ’szopó’). A további kutatásoknak célszerű lenne megállapítaniuk, hogy az olyan alak- és szótani okokon kívül, mint egyes tövek és toldalékok kötöttsége és/vagy elavulása (pl. *kesztyű* < *kéz* + *tevő* ’kézfórmáló, kéztartó’), milyen jelentésváltozások idézik elő az elhomályosulást, és főleg ki(k)nek a nyelvérzéke szerint. Egyes

összetételek ugyanis máig felismerhető tagokból állnak, mégis hosszú ideje láthatólag elhomályosulóban vannak, ahogy pl. az *egyelőre* népetimológiás *egyenlőre* változata is mutatja.

Külön kellene vizsgálni a hangalaki és az írásképi elhomályosulás összefüggéseit, pl. azt, hogy a *rendszer* élőszóban a [dsz] > [c] összeolvadás miatt elhomályosult, írásban viszont a szóelemző (etimologikus?) írásmód következtében nem.

További feladat tisztázni az elhomályosulás, a (re)lexikalizálódás, a demotiválódás és a deszemantizálódás kölcsönviszonyát.

Ezeknek az elméleti kutatásoknak a gyakorlati hozadéka az lehet, hogy elősegíthetnék egyrészt a magyar nyelvtankönyvek és vizsgaanyagok szóelemzési feladatainak, másrészt a helyesírási szabályzatnak az összeállítását az elhomályosulás tekintetében vitatott megítélésű szavak mellőzésével, illetve vagylagos megoldásként való elfogadásával.

Irodalom

- Antal László 1960. Mitől függ, hogy hány morféma? *Magyar Nyelv* 358–60.
- Balázs Géza – Zimányi Árpád (szerk.) 2007. *Magyar nyelvhasználati szótár*. Pauz-Westermann Kiadó. Celldömölk.
- Bynon, Theodora 1997. *Történeti nyelvészet*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Czeglédi Katalin 1999. Poliszémia és homonímia a földrajzi nevekben. In: Gecső Tamás (szerk.): *Poliszémia, homonímia*. Tinta Könyvkiadó. Budapest. 43–54.
- D. Bartha Katalin 1958. *Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története*. Tankönyvkiadó Vállalat. Budapest.
- Frisson, Steven – Niswander-Klement, Elizabeth – Pollatsek, Alexander 2008. The role of semantic transparency in the processing of English compound words. *British Journal of Psychology* 99., 87–107.
- Gerstner Károly (szerk.) 2022. *Új magyar etimológiai szótár*. <https://uesz.nytud.hu/index.html>
- Keszler Borbála 2015. Megjelent *A magyar helyesírás szabályai* 12. kiadása. *Magyar Nyelvőr* 253–69.
- Keszler Borbála (főszerk.) 2015. *A magyar helyesírás szabályai*, 12. kiadás. Magyar Tudományos Akadémia. Budapest <https://helyesiras.mta.hu/helyesiras/default/akh12>
- Kiss Gábor – Kohári Anna 2019. *Nyelvészeti kishoztár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) 2018. *A magyar nyelvtörténet kézikönyve*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Kugler Nóra – Tolcsvai Nagy Gábor 2000. *Nyelvi fogalmak kishoztára A–Zs*. Korona Kiadó. Budapest.

- Lanstyák István 2022. *Nyelvi váltakozások az igekötős igék körében. Nyelvhelyességi és nyelvi helyénvalósági kérdések.* Szenci Molnár Albert Egyesület. Pozsony.
- Nádasdy Ádám 2017. Mire való a nyelv? *Élet és Irodalom* LXI/51–52. 2017. december 20.
- Nádasdy Ádám 2024a. *Döntők és döntőek: Tetten érni a nyelvi változást.* MagNet Ház. Budapest. 2024. december 5.
- Nádasdy Ádám 2024b. *Szmoking és bermuda. Nyelvészeti írások.* Magvető Kiadó. Budapest.
- Pusztai Ferenc (főszerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár.* Második, átdolgozott kiadás. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Pusztai Ferenc 2018. Szójelentés-történet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.). 271–83.
- Szilágyi N. Sándor 2015. Nyelvészek felelőssége. In: Benő Attila – Fazakas Emese – Zsemlyei Borbála (szerk.) *Többszervezés és kommunikáció Kelet-Közép-Európában: XXIV. Magyar Alkalmazott Nyelvészeti Kongresszus. Kolozsvár, Románia.* Erdélyi Múzeum Egyesület (EME). 15–24.
- Zaicz Gábor (főszerk.) 2021. *Etimológiai szótár: Magyar szavak és toldalékok eredete.* Második, javított, bővített kiadás. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

HORVÁTH, PÉTER IVÁN

THE CONCEPT OF OBSCURATION IN HUNGARIAN LINGUISTICS

Obscuration is a concept that appears sporadically in historical linguistics and etymology with reference to individual words but has never been studied by Hungarian linguistics by itself. This paper lists the most common definitions by which obscuration is both a morphological and a semantic change. This is followed by an examination of the causes of obscuration, then the way in which it takes place, and finally a categorisation of its phonetic, figurative, syntactic, semantic, pragmatic, and orthographic consequences. The examples show that obscuration is a change emerging across language history and taking place up until now. This would be worth studying on a further set of words. Such research could clarify the details of obscuration and reveal whether the morpheme combinations considered by linguists as obscured derivatives or compounds are also obscured in the opinion of the speakers. At the same time, research could show whether some morpheme combinations are indeed comprised of two or three meaningful units as suggested by objective criteria and/or linguists' intuition or this is no longer the case according to speakers.

VERESS CSONGOR BALÁZS

MAGYAR TOPONIMÁK BESSZARÁBIÁBAN: TÖRTÉNELMI JELENLÉT ÉS NYELVI JOGOK A MOLDOVAI KÖZTÁRSASÁGBAN

A tanulmány a magyar nyelv történelmi jelenlétének nyomait vizsgálja Besszarábiában, különös tekintettel a mai Moldovai Köztársaság területére. A szerző az Etelköz fogalmából kiindulva mutatja be a honfoglalás előtti és középkori magyarok otlletének földrajzi és nyelvi lenyomatait. Részletesen elemzi a magyar eredetűnek tartott helyneveket (Kisjenő–Chişinău, Őrhely–Orhei, Unguri, Hideges–Ghidighici), valamint a középkori magyar katonai és egyházi gyakorlat dokumentumait. A második rész a Moldovai Köztársaság kisebbségvédelmi nyelvpolitikájával foglalkozik a gagauz, orosz, ukrán és bolgár nyelvek státusza alapján. Bár a magyar közösség mára eltűnt Moldvából, a nyelvi örökség, a toponimiai emlékek és az új oktatási kezdeményezések révén a kollektív emlékezet részévé válhat.

A történelem során a Duna-delta, a Prut és a Dnyeszter folyók közötti Besszarábia földjén sokféle nép hagyta hátra nyelvi lenyomatát. A mai Moldovai Köztársaság területén – mely nagyrészt egybeesik a történelmi Besszarábiával – a földrajzi nevek, a régi krónikák és néprajzi beszámolók magyar nyomokról tanúskodnak (Kiss 1987: 135). A régió történelmi neve románul Basarabia, a dinasztiaalapító első uralkodója nevéből származik, ukránul Беццарабія [Besszarabija], régi magyar neve: Bazarábföld. Besszarábia déli részét a bolgárok és a gagauzok Budzsáknak nevezik, ez etimológiailag megegyezik a Somogyban található Buzsák községével (URL1). A nyelvi emlékek arra utalnak, hogy a magyarok – akár a honfoglalás előtti időkben, akár a középkor folyamán – jelen voltak ezen a vidéken, és bár a magyar nyelvű közösségek mára eltűntek, a nyelvi örökség bizonyos elemei fennmaradtak.

Magyar nyelvi emlékek és helynevek Besszarábiában

Besszarábia földrajzi neveinek vizsgálata értékes adalékokkal szolgálhat a magyarok történelmi térhódításának kérdéséhez. A nyelvészeti szakirodalomban sokáig háttérbe szorult e térség helynévanyagának rendszerszerű elemzése. Sántha Attila esszéje szerint például Kiss Lajos 1987-ben nyolcvan olyan Kelet-Kárpátokon túli toponimát elemzett, amelyek formailag vagy összetételük révén magyar vonatkozásúnak tűnhetnek. Megállapításai azonban lesújtók azok számára, akik abban reménykedtek, hogy az etelközi magyar tartózkodás legalább nyelvi nyomokban kimutatható: a szerző csupán néhány helynévről állapítja meg a magyar eredetet, ezek alakja ráadásul semmilyen módon nem utal korai, honfoglalás kori eredetre (Sántha 2024).

Az utóbbi években azonban kiderült, hogy a helyzet árnyaltabb. Román és magyar kutatók közösen újra megvizsgálták a Moldva (Moldovai Köztársaság és Románia

Moldva régiója) helynévi korpuszát, és számos, addig nem sejtett magyar vonatkozású névre derítettek fényt. E kutatások rámutattak, hogy a magyar helynevek nem korlátozódnak azokra a vidékekre, ahol a történelmi források is említenek magyar létezést (pl. a csángók lakta falvakra), hanem szétszórta az egész régióban előfordulnak. Sántha szerint Moldva helynevei úgy tarkállanak a magyar nyelvi nyomoktól, mintha valaha egy magyarok lakta ország lett volna ott (Sántha 2024).

Magyar eredetű helynevek

A román Chișinău (oroszul Kisinyov) név minden valószínűség szerint a magyar Kisjenő helynévből származik (Ciobanu 1925: 17). A Jenő a honfoglaló magyar törzsek egyike volt – a Kis-Jenő név így arra utalhat, hogy a törzs egy része vagy egy ahhoz köthető népesség telepedett le ezen a vidéken. Már a 18. századi források is emlegették a Kisjenő nevet: Zöld Péter 1783-as munkája szerint a moldvai Chișinău neve a Kis Jenő személynévből eredhetett (Ciobanu 1925: 17). Ugyanígy fordítják az erdélyi Köröskisjenő nevé: Chișineu Criș, ahol az utótag a folyó román neve.

A moldvai magyar nyelvi örökség feltérképezése során külön figyelmet érdemel a székelyek kérdése. Péntek János (2015, 2016) kutatásaira támaszkodva Sántha Attila két külön magyar népcsoportot azonosít Moldvában: a moldvai székelyeket és a csángókat. Nyelvjárási szempontból a csinál és csán használata ad alapot a különbségtételre, míg a székelyek a Szeret folyót tekintik hagyományos határuknak: „Nos, ideje ezt is megkérdőjelezni, hisz a székelység történeti tudatában mindig is az állt, hogy a Szeret folyó (vagy a Száraz Szeret) volt a székely területek határa” (Györffy 1942: 443). A moldvai székelyek szókincsének jelentős része csak a székelység körében használatos, ami egy különálló nyelvi identitás meglétére utal. Sántha (2018: 14) felveti, hogy a székelyek otléte nem csupán későbbi betelepülés, hanem akár ősi települési kontinuitás is lehetett.

Hasonlóan beszédes Orhei város neve. A Dnyeszterbe folyó Răut (Reut) partján fekvő Orhei nevét a szakértők a magyar várhely szóval azonosítják (Jordan 1963: 310). A várhely jelentése „erődített hely, őrhely”, ami jól illik egy olyan településre, amely stratégiai ponton feküdt. Orhei (ejtsd: orhej) román formája minden bizonnyal a magyar szó átvétele, erre utalnak korai előfordulásai is: egy 1570-es oklevél Warhely alakban említi. Orhei tehát eredetileg „Őrhely” lehetett, ami akár a honfoglaló magyarok határvédő szerepére is utalhat e vidéken. Érdekes, hogy a várostól nem messze ma is láthatók egy középkori erődítmény (Orheiu Vechi, Régi Orhei) romjai – kérdés, hogy ennek van-e köze a névadáshoz, vagy korábbi, 10. századi eredetre tekint vissza a helynév (Bâzgu 2007: 47).

Az Unguri nevű falu a Dnyeszter jobb partján, a mai Moldova északi részén található, szemben Moghilău (Mugyiló) városával. Már a név pusztán jelentése is árulkodó: Unguri románul annyit tesz, hogy magyarok. Nem véletlenül véli úgy a történeti hagyomány, hogy Unguri a környékbeli magyar sziget (Mugyiló és vidéke) részét képezte, és lakói magyar származásúak voltak (Călători 1973: 22).

További izgalmas példa Ghidighici falu esete Chișinău közelében, amelynek neve elsőre nem tűnik magyar eredetűnek, ugyanakkor etimológiája a Hideges névre vezethető

vissza – ez a régi magyar forma a 'hideg (hely)' jelentést hordozza (Ciobanu 1925: 17). A hideg melléknév régi -s képzős formája lehetett a Hideges, utalva a település valamilyen jellemzőjére (pl. hideg vízű forrására vagy fekvésére). Érdekes, hogy a környéken a románban is ismert Recea ('hideg [forrás]hely') nevű falu áll, ami mintegy tükörfordítása a Hideges névnek. Ghidighici neve tehát egy magyar elnevezés román átültetése (Boldur 1992: 83, 85). Ugyancsak magyar személynévi eredetet sejtene a Miclăușeni falunév mögött, amely a Miklós személynév romános formája (Miklós + -eni, 'Miklós faluja'). Hasonló módon Teleșău (valószínűleg Teleki-sző, vagyis Teleki család birtoka) és Văscăuți (talán Vászka/Vazul faluja) neve is magyar kapcsolatra utalhat. Ezek a nevek első hallásra nem hangzanak magyarosan, de történeti forrásokban felbukkanó korai alakjaik, illetve jelentésük elemzése elárulja magyar gyökereiket. A régi magyar bécs, azaz 'mészégető üreg' szó Ausztria fővárosának nevében maradt fenn, a moldvai csángó és belőle a román nyelv pedig pince jelentésben használja (Ciobanu 1925: 17).

Nemcsak falvak és városok, hanem egyéb földrajzi objektumok is őriznek magyar nyomokat. Chișinău mellett található egy forrás, amelyet ma Izvorul lui Biruitor néven ismernek, de régi neve Burcut volt. A Burcut név pontosan megfelel a magyar Borvíz kútja vagy bor(víz)kút kifejezésnek, Erdélyben máig így hívják a szénsavas gyógyvizeket (borvíz) és azok forrásait (Boldur 1992: 83, 85). Jó példa a hidrológiai emlékre a Siret, vagyis a Szeret folyó neve. A 17. században közreadott román krónika, a *Letopisețul Țării Moldovei* glosszáírója, Simion Dascălul egy magyar nyelvű krónikából meríti a folyónév értelmezését, miszerint Szent László megkóstolta, ízlett neki: ez az a víz, amit a király szeret (Tapodi–Trifescu 2024:18).

Középkori magyar jelenlét és a helynevek

A fenti példák egy része aligha vezethető vissza közvetlenül a 9. századi honfoglaló magyarokra – könnyen lehet, hogy későbbi évszázadok során kerültek magyar telepések Moldva földjére. A krónikák és oklevelek említést tesznek arról, hogy Magyarország királyai előretolt erősségeket és őrhelyeket hoztak létre Moldvában: például a Szeret és a Prut folyók vonalához közel fekvő városokban magyar katonaság állomásozott a 14–15. században. Ilyen volt többek között Galac (Galați), Kilia és Izmail a Duna-deltánál, valamint a Dnyeszter torkolatánál Akkerman, azaz Dnyeszterfehérvár vára. Ezek az erősségek a magyar végvárrendszer keleti előretolt bástyái Luxemburgi Zsigmond és a Hunyadiak idején (Pálffy 2000: 188). A források szerint a 15. században is állomásozott magyar helyőrség az egyikben, Hunyadi Mátyás idején Mugyiló váraként említődik (Benda 1981: 280). A Hunyadiak Szent László tiszteletére templomot is emeltek Akkermanban (Dnyeszterfehérváron) – ennek romjait még a 19. században is megmutatták a magyar utazóknak. Miután azonban a törökök 1484-ben elfoglalták ezt a vidéket, a megmaradt magyar lakosság is fokozatosan beolvadt vagy elmenekült.

A középkori magyar települések közül külön említést érdemel Csöböröcsök (Cioburciu) és környéke a Dnyeszter mentén (a témához lásd: Balázs 2023). Az itteni magyar katolikusok valószínűleg a középkori székely és csángó betelepülők le-

származottai voltak, akik a tatárjárás utáni újranépesítés során kerültek ide (Domokos 2001: 250–65). Niccolo Barsi de Luca 1639-ben még 30 magyar katolikus házat és templomot említ Csöbörcsökön, később a magyarok számát több ezerre teheték. A 18. századra e közösség lassú hanyatlásnak indult: Zöld Péter 1767-es moldvai útján még 7139 személyt gyóntatott meg és 2512 gyermeket keresztelt meg néhány nap alatt a Dnyeszter mellékén, de a 19. század közepére a magyar nyelv már kihalt e falvakban. Jerney János 1844-es keleti utazásán Csöbörcsökön már nem talált magyar ajkúakat, és a 20. századra csupán néhány eltorzult, magyar eredetű családnév utalt a valaha ott élő magyar közösségre (Domokos 2001: 250–65).

Hasonló sorsra jutott Hotin (ma Khotyn, Ukrajna), Bessarábia északi szélén, a Dnyeszter mellett fekvő erődváros, amely a 14. században rövid ideig a Magyar Királyság fennhatósága alá is tartozott (Zamfir C. Arbure 1898: 102). 1588-ban lengyel jezsuita misszionáriusok jelentették, hogy Moldvában kizárólag magyar és szász katolikusokkal találkoztak, s felsoroltak 25 katolikus várost, köztük Hotint is. A közeli Stauceni (Sztójcsin) falut 1743-ban Patai András jezsuita „nagy katolikus magyar faluként” említette Hotin megyében. 1745-ben 60 katolikus család lakta, saját missziós pappal, ám az 1621-es hotini csata és a török hódítás pusztításai után a magyarság lassan eltűnt e vidékről. A 17. század közepére a források arról számolnak be, hogy Hotinban már csak ortodox vallású moldovánok éltek (Călători 1973: 314).

A Dnyeszter bal partján álló Mugyiló (románul Moghilău, ma Mohîliv-Podilskîj, Ukrajna) a 16–17. században fontos határváros volt Podólia és Moldva határán. A 18. század végén Mugyilóban még mindig virágzó magyar közösség élt: Zöld Péter 1780-as évekbeli leírása szerint „merő magyarok vannak” a városban, amely akkor „nagy mezőváros” volt saját katolikus plébániával. A plébániához négy közeli falu tartozott – ezek egyike szinte biztosan a moldovai oldalon fekvő Unguri (Magyarfalu) volt. A 19. századra azonban a mugyilói magyarok közössége beolvadt az ukrán és román lakosságba (Călători 1973: 350).

Végül szót kell ejtenünk a Budzsák déli sztyeppevidék magyar emlékeiről. A Budzsák Bessarábia déli, Duna-deltához közeli része, ahol a 18–19. század fordulóján még nyomokban fellelhető volt a magyar eredetű lakosság. Gegő Elek 1838-as útleírásában említi, hogy „a bennmaradtak [ti. magyarok] többnyire Neszterfehérvár [Akkerman] körzetében laknak, s ámbár eloláhosodtak is, a kilii és izmaili oláhoktól [...] igen különböznek” (Gegő 1838: 88), de beszédjükben a magyar nyelv sajátosságai is tovább éltek. Ez a megfigyelés is azt erősíti, hogy a magyar hatás nyelvi szempontból még az asszimiláció után is kimutatható volt Bessarábia egyes pontjain.

Összegzés: a magyar nyomok jelentősége

A középkor és a kora újkor folyamán magyar telepések, katonák, kereskedők több hullámban is megfordultak a térségben, létrehozva kisebb magyar szigeteket (Csöbörcsök,

Hotin-Stauceni, Mugyiló, Budzsák). E közösségek később eltűntek vagy beolvadtak, de nyomukat megőrizték a helynevek, bizonyos kölcsönszavak és a történeti feljegyzések. Míg a 17–18. században még beszélhetünk besszarábiai magyar falvakról vagy plébániákról, addig a 20. századra a magyar nyelv a mai Moldovai Köztársaságban történelmi emlékké vált.

Kisebbségi nyelvek és nyelvi jogok a Moldovai Köztársaságban A mai nyelvi helyzet

A Moldovai Köztársaság lakossága etnikailag viszonylag sokszínű, bár a többséget a moldáv (román) nemzetiség alkotja. Ez nyelvpolitikai kihívásokat és lehetőségeket eredményez a nemzeti és kisebbségi identitások terén (Balázs 1996; Ágoston 2005: 15–20). A legutóbbi, 2024-es népszámlálás adatai szerint a lakosság kb. 77,2%-a vallotta magát románnak; 7,9% moldovának; a legnagyobb kisebbségi csoportok az ukránok (4,9%), a gagauzok (4,2%), az oroszok (3,2%) és a bolgárok (1,6%), további kisebb csoportok (beleértve a romákat, zsidókat, beloruszokat stb.) összesen körülbelül 1,3%-ot tettek ki (Statistica Moldova 2024). Magyar nemzetiségűként olyan kevesen szerepeltek a statisztikákban, hogy külön kategóriát nem is alkottak. A magyart anyanyelvként már szinte senki nem jelölte meg a népszámlálásban.

A mai Moldova hivatalos nyelve a román, amelyet a lakosság többsége moldáv nyelvnek is nevez, bár nyelvészeti szempontból a moldáv a román nyelvnek felel meg. Az 1994-es alkotmány ugyan még moldáv nyelvet említett, de 2023-ban módosították a megnevezést románra, összhangban a tudományos állásponttal. Ez a hivatalos, az államigazgatás, az oktatás és a közélet elsődleges nyelve. Ugyanakkor az orosz nyelv továbbra is széleskörűen használt, sőt a törvények is különleges státuszt biztosítanak számára. Az 1989-ben hozott nyelvtörvény (még a Szovjet Moldáv Köztársaság idején) kimondta, hogy az orosz „közvetítő nyelv” (язык межнационального общения), vagyis a nemzetiségek közötti kommunikáció nyelve Moldovában (Pavel 2019: 105–8). Ezt a rendelkezést a függetlenség utáni jogszabályok egy része is átvette (Laitin 1998: 42). Ennek eredményeként az orosz de facto egy köztes (félhivatalos) státuszt élvez: bár nem államnyelv, de törvény biztosítja, hogy a nemzeti kisebbségek használhassák az állami szervekkel való érintkezésben (Council of Europe 2021: 5–8). 2021-ben volt ugyan kísérlet e különleges státusz eltörlésére, de a társadalmi realitás az, hogy oroszul szinte mindenki beszél az országban.

Ami a többi kisebbségi nyelvet illeti: Moldova 1994-ben különleges autonómiát hozott létre Gagauzia (Gagauz Yeri) néven, ahol a gagauz török ajkú népesség többséget alkot. Gagauzia autonóm területén a helyi hivatalos nyelvek a törvény szerint a gagauz, a román és az orosz – mindhárom egyenrangú (Dodon–Cojocar 2017: 255–8). Az állami feliratok, dokumentumok megjelenhetnek gagauz nyelven is, és az ott élők jogosultak az anyanyelvüket használni a közigazgatásban. Hasonlóképpen, bár nem hivatalos autonómia formájában, de külön kulturális-területi egységet képez

a bolgár kisebbség által lakott Taraclia járás, ahol a bolgár nyelv használata erősebb támogatást élvez (bolgár tannyelvű iskolák működnek, és a bulgáriai kapcsolatokat is ápolják). Az ukrán kisebbség szórványban él az ország északi részén és a Dnyeszteren túli területeken; számuk jelentős, de nyelvüket egyre inkább kiszorítja az orosz és a román. A romani (cigány) nyelvet beszélő közösség ~0,3%-ot tesz ki, a romani nyelvnek nincs intézményes státusza Moldovában. Hasonló a helyzet a zsidók esetében is.

A moldovai nyelvpolitika értékelését nemzetközi standardok szerint is lehet végezni: az Európa Tanács Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartájához való csatlakozás, valamint az EBESZ Nemzeti Kisebbségi Főbiztosának ajánlásai alapot kínálnak a kisebbségi nyelvek védelmi szintjének összehasonlításához. Az UNESCO nyelvi veszélyeztetettség mutatói pedig rávilágítanak arra, hogy a moldovai kisebbségi nyelvek többsége strukturális veszélyeztetettségben él (URL2). Mindent egybevetve, a moldovai hétköznapi kommunikációját kétnyelvűség jellemzi: a román és az orosz nyelv dominál.

Nyelvi jogok az oktatásban

Az oktatás terén a Moldovai Köztársaság törvényei elviekben biztosítják a kisebbségek anyanyelvi tanuláshoz való jogát, de a gyakorlat meglehetősen összetett. A valóságban két párhuzamos oktatási rendszer működik: egy román és egy orosz tannyelvű (Council of Europe 2017: 15–8). A szovjet korszakban az orosz nyelvű oktatás volt a legelérhetőbb és a leginkább támogatott, így a török eredetű gagauzok, bolgárok, ukránok is orosz iskolákba írták gyermekeiket. A független Moldovában ez a tendencia folytatódott, mivel a kisebbségi nyelveken (például gagauzul vagy ukránul) alig van teljes értékű oktatás (Marcu 2020: 628–32). A gagauzt csak tantárgyként oktatják a többségű területeken, de a természettudományokat, történelmet stb. ott is vagy oroszul vagy románul tanítják (Ministerul Educației și Cercetării 2023rom: 45–50). Hasonló a helyzet az ukrán és bolgár nyelvvel is (Kontra 2003: 330).

A román nyelv oktatása a nemzetiségi iskolákban szintén kihívás. Sok orosz vagy más nyelvű iskolába járó diák csak korlátozottan sajátítja el a románt, ami a későbbi továbbtanulásnál és munkaerőpiaci érvényesülésnél gondot okozhat (Marcu 2020: 635). Az állam az utóbbi években igyekezett javítani a románnyelv-oktatás minőségét a kisebbségek számára. Jogos igény, hogy anyanyelvükön is tanulhassanak, legalább az alapfokú oktatás első éveiben, ahogyan azt a nemzetközi szakirodalom is hangsúlyozza a nyelvi jogok alapvető elemeként (Skutnabb-Kangas 2000: 122). E tekintetben Moldova oktatáspolitikája monolingv vagy legfeljebb kétnyelvű: az iskolák vagy románul vagy oroszul működnek, és nincs valódi többnyelvű modell. Gagauzia kivételt képezhetne, de ott is a legtöbb iskola orosz tannyelvű, a gagauz fiatalok zöme anyanyelvét csak másodlagos szinten (családban, baráti közösségben) használja (Popa 2018: 195–8). Egy 2022-es felmérés adata szerint a gagauziai gyermekek mindössze 4%-a szeretne anyanyelven tanulni. Ez azt jelzi, hogy maga a közösség is veszíti nyelvi kötődését. A romani nyelv egyáltalán nem része az iskolarendszernek, és a roma gyerekek integrációjának egyik

akadálya éppen az, hogy sokan közülük otthon nem beszélnek románul, az iskolában viszont nem kapnak anyanyelvi támogatást. Ez a roma tanulók magas lemorzsolódási arányához vezet (Ministerul Educației și Cercetării 2023: 60–5).

A Moldovai Állami Egyetem (USM) és Magyarország Kisinyovi Nagykövetsége közötti partnerség eredményeként 2025 szeptemberétől magyar nyelvi képzés indul az egyetemen. Ez az új kezdeményezés az egyetem elkötelezettségéeként is értelmezhető a nyelvi sokszínűség mellett (URL3).

Nyelvhasználat a közigazgatásban és a közéletben

A Moldovai Köztársaság hivatalos nyelve – a román – minden állami és közigazgatási szinten kötelező használatú, ugyanakkor a törvények garantálják a kisebbségek nyelvhasználati jogait bizonyos területeken (Council of Europe 2021: 10–2). Az orosz nyelv törvényileg is elismert közvetítő, egy ukrán vagy gagauz polgár nyugodtan fordulhat orosz nyelven a bírósághoz vagy az önkormányzathoz, nem utasíthatják el formai okokból (Council of Europe 2021: 15–8). A bírósági eljárásban is biztosított a felek számára, hogy tolmácsot kapjanak, ha nem értik a román nyelvet (Ministerul Justiției 1989: Art. 10).

A regionális nyelvek közül a gagauz az egyetlen, amelynek van lényegi közigazgatási szerepe, de ez is szinte kizárólag az autonóm területére korlátozódik, mivel a gagauz lakosság orosz nyelvi közegben szocializálódott. A hivatalos dokumentumok gyakran oroszul készülnek el először, majd lefordítják őket románra és gagauzra (Marcu 2019: 301). Az ukránok és bolgárok lakta területeken a helyi közigazgatásban nincs külön kisebbségi nyelvstátusza ezeknek a nyelveknek.

A helységnevtáblák és közfeliratok tekintetében a törvény kimondja, hogy Moldovában minden hivatalos feliratot románul kell elhelyezni. Ugyanakkor kiegészítő jelleggel a kisebbségek által lakott településeken kiírhatók a nevek az adott kisebbség nyelvén is (Ministerul Justiției 1989: Art. 14). A fővárosban, Chișinăuban egymás mellett látni cirill betűs orosz reklámtáblákat és román feliratokat; a metróállomások, középületek azonban román nyelvűek.

Moldova 2002-ben aláírta az Európa Tanács Regionális vagy Kisebbségi Nyelvek Chartáját (Council of Europe 1992), a nemzetközi egyezmény különösen fontos a közép- és kelet-európai térségben, ahol a kisebbségi nyelvek jogi védelme gyakran komplex politikai és társadalmi kihívásokkal jár (Láncos 2011: 52). A közigazgatási nyelvhasználat terén Moldova nyelvpolitikája integratív: mindenkinek meg kell tanulnia az államnyelvet, de enged bizonyos fokú rugalmasságot az orosz használata tekintetében.

A kisebbségi nyelvek a médiában és a kulturális életben

A televíziók, rádiók és újságok terén két nagy szféra különül el: a román és az orosz nyelvű média világa. A lakosság jelentős része oroszországi tévécsatornákat és inter-

netes tartalmakat fogyaszt, miközben a másik része a román nyelvű moldovai vagy romániai médiát követi (Council of Europe 2024: 25). Ez a nyelvi megosztottság oda vezetett, hogy gyakran egészen eltérő valóságértelmezéssel bír két moldovai polgár attól függően, hogy orosz vagy román nyelvű híreket néz. A kisebbségi nyelvek – gagauz, ukrán, bolgár – szerepe a médiában csekély.

Gagauziában működik autonóm közszolgálati média, a Gagauz Rádió és Televízió (GRT), amely helyi nyelven sugároz híreket, kulturális műsorokat, természetesen orosz nyelvű tartalmat is nyújtanak. A fiatal generáció azonban egyre kevésbé néz gagauz adásokat – maga a GRT is küzd a fiatal gagauz nézők megnyeréséért, akik inkább orosz vagy román nyelvű, netán Törökországból származó szórakoztató műsorokat fogyasztanak (Council of Europe 2024: 30–2). A nyomtatott sajtóban is van néhány gagauz nyelvű kiadvány. Az ukrán kisebbség számára nincs országos elérésű anyanyelvű tévécsatorna, de a határ menti régiókban foghatók ukrain adók, illetve van regionális műsor az állami tévében ukrán nyelven (heti egy hírösszefoglaló). Hasonló a helyzet a bolgár kisebbséggel, a közösség amúgy is követi a bulgáriai médiát. Az orosz nyelvű média a legerősebb: a moldovai tévécsatornák közül több (pl. Prime, NTV Moldova stb.) oroszul sugároz, vagy orosz tartalmakat közvetít, és az orosz internetes hírportálok is könnyen elérhetők. Az állami Moldovai Televízió heti néhány órában sugároz műsorokat a fő kisebbségek nyelvén.

A gagauz az UNESCO besorolása szerint veszélyeztetett nyelv, mivel – bár világszerte mintegy 180 ezren beszélik – a használók száma csökkenőben van (URL2). Moldovában ehhez hozzájárul az is, hogy a gagauzok erős orosz kulturális orientációval bírnak, az ortodox liturgiájú templomokban ószláv és részben orosz nyelvet használnak, a popkultúrában orosz zenét hallgatnak, a hivatali ügyintézésben orosz vagy román (Ágoston 2005: 15–20). Ennek ellensúlyozására gagauz értelmiségiek próbálják népszerűsíteni a nyelvet, de az erőfeszítéseik csak mérsékelten tudják visszafordítani az eloroszosodás folyamatát.

Az orosz közösség kulturális élete természetesen virágzik, hiszen a városokban orosz színházak, könyvkiadók, kulturális központok működnek. Chişinăuban állami orosz drámai színház van, valamint számos orosz nyelvű könyvesbolt és könyvtár (Ministerul Culturii 2023). Az ukrán és bolgár közösségek is fenntartanak néhány kulturális egyesületet (például van Ukrán Kultúra Háza Chişinăuban és Bolgár Kulturális Központ Taracliában), amelyek szerveznek folklórfesztiválokat, nyelvtanfolyamokat, hagyományörző rendezvényeket (Ministerul Culturii 2023). Az országos kulturális palettán azonban ezek kisebb színfoltok csupán.

A magyar nyelv lehetséges státusza a moldovai kisebbségi nyelvek kontextusában

A fentiek alapján kirajzolódik, hogy a Moldovai Köztársaságban a kisebbségi nyelvek – az orosz leszámítva – gyengülő pozícióban vannak, és használatuk többnyire az élet

bizonyos területeire korlátozódik (Dyer 1999: 183). A nyelvi jelenlét fennmaradása nem csupán a beszélők számától, hanem az intézményes megtartó erőtől, nyelvpolitikai támogatottságtól és a közösségi identitás erősségétől is függ (Szalayné 2003: 171). Ebben a kontextusban a magyar nyelv státusza csak történelmi és elméleti jellegű.

Ha mégis felvetődik a magyar nyelv valamilyen ügy kapcsán, az Magyarország és Moldova kulturális vagy diplomáciai együttműködése részeként történik (könyv-adományok, egyetemi vendégoktatás, testvérvárosi kapcsolatok). Az ország lakosságának döntő többsége nem tudja, hogy valaha éltek magyarok e földön. A kulturális emlékezet ápolása, emléktáblák létesítése az egykori magyar vonatkozású helyeken, mint amilyen a csöböröcsöki temető vagy Benderben a Szent László-templom romja, segíthet felidézni a múltat.

Irodalom

- Ágoston László 2005. A nyelvpolitikai kihívások és lehetőségek a Moldovai Köztársaságban. *Pro Minoritate*. 2005. tél.
- Arbure, Zamfir C. 1898: *Basarabia în secolu XIX*. Bucuresti.
- Balázs Géza 1996. Egy lehetséges magyar nyelvstratégia körvonalai. *Magyar Nyelvőr* 250–63.
- Balázs Géza 2023. A középkori Magyarország településeinek atlasza. *Magyar Nyelvőr* 549–52. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2023.4.549>
- Bâzgu, Eugen 2007. Influențeorientale în arhitectura vernaculară de piatră din zona Orheiul Vechi. *Diversitatea expresiilor culturale ale habitatului internațional*, Conferința internațională 2–4 august 2007.
- Benda Kálmán (szerk.) 1981. *Magyarország történeti kronológiája* I. kötet: A kezdetektől 1526-ig. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Benda Kálmán 1989. *Moldvai csángó-magyar okmánytár 1467–1706*. I–II.
- Benkő Loránd 1989. A csángók eredete és települése a nyelvtudomány szemszögéből. *Magyar Nyelv* 85.
- Boldur, Alexandru 1992. *Istoria Basarabiei*. 2. kiadás. București.
- Călători străini despre Țările Române (Călători...) 1973. Vol V. București.
- Ciobanu, Ștefan 1925. *Chișinăul*, Comisia Monumentelor Istorice, secția Basarabiei.
- Cojocaru, Gheorghe 2007. *Relațiile moldo-ungare în Evul Mediu*. Editura Universității de Stat din Moldova. Chișinău.
- Council of Europe. European Charter for Regional or Minority Languages: Explanatory Report. Strasbourg, 1992.
- Council of Europe, Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Fourth Opinion on Moldova. Strasbourg, 2017.
- Council of Europe, Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Opinion on the implementation of the Framework

- Convention for the Protection of National Minorities by Moldova (Fourth monitoring cycle). Strasbourg, 2021.
- Council of Europe, European Commission for Democracy through Law (Venice Commission). Opinion on the Law on the Functioning of Languages on the Territory of the Republic of Moldova. Strasbourg, 2021.
- Council of Europe, Advisory Committee on the Framework Convention for the Protection of National Minorities. Fifth Opinion on Moldova. Strasbourg, 2024.
- Dodon, Igor – Cojocaru, Natalia 2017. The Law on the Special Legal Status of Gagauzia (Gagauz-Yeri): A Model for Conflict Resolution? *Journal of Conflict and Security Law* 22(2), 249–70.
- Domokos Pál Péter 2001. *A moldvai magyarság*. A Magyarországtudató Intézet Kiadványai. Budapest.
- Domokos Pál Péter 2001. Moldvai útjaim. In: *A moldvai magyarság*, 229.
- Dyer, Donald L. (ed.) 1999. *The Romanian Language in the Republic of Moldova: Linguistic and Sociolinguistic Aspects*. Slavica Publishers, Inc. Columbus, OH.
- Eremia, Anatol 2004. *Toponimia Republicii Moldova: studiu etimologic, lexical–semantic și derivațional*. Academia de Științe a Republicii Moldova, Institutul de Lingvistică, Chișinău.
- Győrffy István. 1942. *Magyar föld, magyar nép*. Turul Kiadás. Budapest.
- Iordan, Iorgu 1963. *Toponimie românească*. București.
- King, Charles 2000. *The Moldovans: From Russia to Independence*. Hoover Institution Press. Stanford, CA.
- Kiss Lajos 1987. Magyar helységnevek a Keleti-Kárpátokon túl. *Magyar Nyelvőr* 111.
- Kontra Miklós 2003. *Nyelv és társadalom a rendszerváltás kori Magyarországon*. Osiris tankönyvek. Budapest.
- Kósa László (szerk.) 2004. *A moldvai csángók. Tanulmányok a moldvai magyarokról*. Balassi Kiadó. Budapest.
- Kymlicka, Will 1995. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*. Oxford University Press.
- Laitin, David D. 1998. *Identity in Formation: The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad*. Cornell University Press.
- Láncos Petra Lea 2011. Az Európai Unió nyelvpolitikája In: Szabó Marcel – Gyeney Laura – Láncos Petra: *Bevezetés az Európai Unió egyes politikáiba*. Szent István Társulat. Budapest.
- Marcu, Sergiu 2019. The Special Legal Status of Gagauzia and its Implications for Language Policy in Moldova. *Ethnopolitics* 18(3), 288–305.
- Marcu, Sergiu 2020. Language Policy and Education in the Republic of Moldova: Challenges and Perspectives. *East European Politics and Societies and Cultures* 34(3), 625–45.
- Marcu, Sergiu 2021. Media Pluralism and Linguistic Diversity in the Republic of Moldova. *Studies of Transition States and Societies* 13(1), 63–79.

- Ministerul Culturii al Republicii Moldova 2023. Strategia Națională de Dezvoltare a Culturii „Cultura 2030”. Chișinău.
- Ministerul Educației și Cercetării al Republicii Moldova 2023. Raport anual privind sistemul educațional din Republica Moldova. Chișinău.
- Ministerul Justiției al Republicii Moldova 1989. Legea privind funcționarea limbilor pe teritoriul Republicii Moldova, Nr. 3465-XI din 01.09.1989.
- Nicolae, H. & Andrei, P. 2018. Linguistic Policies in the Republic of Moldova: Between Soviet Legacy and European Aspirations. *Southeast European and Black Sea Studies* 18(3), 385–401.
- P. Gegő Elek 1838. *A moldvai magyar telepekről*. Buda.
- Pálffy Géza 2000. *A magyar végvárrendszer története*. Zrínyi Kiadó. Budapest.
- Páter Zöld 2002. Hargita Kiadóhivatal. Csíkszereda.
- Pavel, Cristina 2019. Linguistic Rights in the Republic of Moldova: A Case Study of Russian Language Status. *International Journal on Minority and Group Rights* 26(1), 100–15.
- Péntek János. 2015, 2016. A moldovai magyarokról és a csángó névről a nyelvföldrajz bizonyosságai alapján. *Moldvai magyarság*. 2015. 12. sz.; 2016. 1–3. sz.
- Popa, Lilia 2018. Challenges of Multilingual Education in Moldova: The Case of Gagauz Yeri. In: *Linguistic Minorities in Central and Eastern Europe*. Peter Lang, 187–205.
- Sántha Attila 2012. Élt-e magyar népesség Besszarábiában? *Székelyföld* XVI (1).
- Sántha Attila 2012. Három magyar eredetű besszarábiai helynév: Orhei. *Székelyföld* XVI (2).
- Sántha Attila 2018. *Bühnagy székely szótár*. Előretolt helyőrség íróakadémia. Budapest.
- Skutnabb-Kangas, Tove 2000. *Linguistic Genocide in Education – or Worldwide Diversity and Human Rights?* Routledge. New York.
- Szalayné Sándor Erzsébet 2003. *A kisebbségvédelem nemzetközi jogi intézményrendszere a 20. században*. Gondolat Kiadói Kör – MTA Kisebbségkutató Intézet. Budapest.
- Tapodi Susana-Monica – Trifescu, Valentin 2024. *Athleta Transylvaniae*. Reprezentări ale Sfântului Ladislau în artă și în literatură. Editura Muzeului Național Brukenthal. Sibiu.
- URL1. Magyar Katolikus Lexikon. *Besszarábia*. <https://lexikon.katolikus.hu/B/Besszar%C3%A1bia.html> (Letöltés: 2025. 06. 29.)
- URL2. UNESCO. Atlas of the world’s languages in danger. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000187026> (Letöltés: 2025. 06. 20.)
- URL3. Universitatea de Stat din Moldova. *USM și Ambasada Ungariei, parteneriat pentru diversitate lingvistică: Limba maghiară, disponibilă studenților din septembrie*. usm.md. <https://usm.md/?p=38520> (Letöltés: 2025. 06. 16.)
- Vékony Gábor 2011. *Erdély, Pannónia, Dácia: A dákoktól a székelyekig*. Cégér Könyvkereskedés. Budapest.

VILLÁNYI PÉTER

MESEI NEVEK A GALGAMÁCSAI TRÉFÁS NÉPMESÉKBEN

A Galgamácsai népmesék és mondák (1–4.) kötetben 1858 mese található, ebből 1133 tréfás mese. Az örökölt hagyománytól eltérő tréfás mesék nagy számából adódhat, hogy a hagyományos népmesei névkincs is visszaszorul, a tréfás mesékre az „elnevtelenedés” jellemző.

Közel négy évtizedes, 1976 és 2018 között végzett gyűjtőmunkám eredményeképpen 2022-ben jelent meg a *Galgamácsai népmesék és mondák 1–4.* című, négykötetes könyvem (Villányi 2022; ismertetése Balázs 2023; további elemzéseim e könyv kapcsán: Villányi 2025ab). A kötetekben 3300 mese és monda kapott helyet. A szövegállományon belül a mesék száma: 1858 szöveg (56%), a mondák száma: 1442 szöveg (44%). A galgamácsai tündérmesékben előforduló tulajdonnevek rendszerezésével már foglalkoztam a Magyar Nyelvőrben közreadott dolgozatomban (Villányi 2025). A galgamácsai népmesék leggazdagabb mesei műfajcsoportját a *tréfás mesék* alkotják 1133 szöveggel, így az arányuk 61% százalék a népmeséken belül. Ez a hatalmas szövegállomány a mesei nevek szempontjából meglepő képet mutat. Elenyésző a klasszikus mesei nevek jelenléte (csupán 3 adat), hasonlóan csekély a hagyományos mesei névadással keletkezett nevek száma (mindössze 7 adat). A mesei nevek között jelentős számban található meg a keresztnévvel jelölt nevek, ennél lényegesen számosabbak a családnévvel vagy ragadványnévvel kifejezett mesei nevek. Mindezek mellett a tréfás meseszövegekben meghatározók a foglalkozást jelentő vagy egyéb köznévvvel jelölt mesei nevek. Képviseltetik magukat a keresztnévvel összefüggő mesei tulajdonnevek és köznevek is. Az állatnevek területén ismét találunk néhány példát a hagyományos mesei névadásra (Cigány, Látlak, Ilyesmi, Mitvisz, Plébános, Puncsis, Tétudod, Töki). A hagyományos mesei névadást a Voigt Vilmos ösztönzésére Hajdú Mihály sorozatában megjelent gyűjteményekben tanulmányozhatjuk (Marosi 1981; Balázs 1983; Balázs–Várkonyi 1987; Balázs–Barati–Wolosz 1989; illetve ennek elemzésében: Voigt 1993). A tréfás mesék nyelvi világának további elemzéséhez haszonnal forgatható a nyelvi humor jellemzőit tárgyaló szakirodalom (Balázs 2008, 2018).

Vajon mi az oka a tradicionális mesei nevek kiszorulásának, sőt nyugodt szívvel mondhatjuk: eltűnésének. Az általam gyűjtött tréfás elbeszélések anyagában immár túlsúlyba jutottak a nem hagyományos szövegek. Napjaink elbeszélői, mesemondói – közönségük érdeklődésének folyamatos fönntartása végett – eltávolodnak a korábbi évszázadok tradicionális mesetípusaitól, motívumaitól, és a jelen világ, a való élet eseményeit és szereplőit pellengérezik ki, azokat állítják elbeszélésük középpontjába. Ezért nő a mai magyar népi elbeszélő kultúrában nagymértékben a helyben (régbben és napjainkban) megélt élet furcsaságait, visszásságait, érdekes eseteit bemutató, kigúnyoló helyi anekdoták száma. Ezekbe a helyi anekdotákba nem klasszikus mesei

nevek kerülnek, hanem mai keresztnevek, család- vagy ragadványnevek vagy pedig különféle köznevek.

A hagyományos szövegeket a magyar, illetve a nemzetközi mesekutatás mesetípusokba sorolja. Emellett létezik egy nemzetközi motívumindex, a vándormotívumok számbavételére. A galgamácsai tréfás mesék összességét vizsgálva a következő számadatokat kapjuk: 227 típusba sorolt és a 154 motívumszámmal ellátott szöveg mellett 752 a nem tipologizálható szövegek száma. Tehát a galgamácsai tréfás elbeszéléseknél a nem hagyományos szövegek száma kétszerese a tradicionális változatoknak. Véleményem szerint ezzel, az örökölt hagyománytól való, egyre fokozódó, egyre erőteje-sebb eltávolodással magyarázható a galgamácsai tréfás mesék „elnévtelenedése”.

Lássuk ezek után a galgamácsai tréfás meseanyag mesei névállományát!

1. Klasszikus mesei nevek:

Csalóka Pétér, Kis Kolozs és Nagy Kolozs, Ludas Matyi

2. Hagományos mesei névadás:

A Szükség, Biztos koma, Messze koma, Húzagörccs Jancsi, Jobbanbaszd Jancsi, Pinánszőr Jancsi, Pattanás bácsi

3. Keresztnévvel jelölt mesei nevek:

András, Andris, Angyél, Annus, Annuska, Antal, Aranka, Bandi, Bangyi, Bérci, Bértyi, Böske, Bözsi, Dani, Dávid, Féri, Fërko, Fërkó, Gazsi, Géza, Gyuri, Ila, Imre, István, Istvány, Jancsi, Jani, Janika, Janko, Jano, János, Jóska, Józsi, Juci, Jula, Julcsa, Julis, Juliska, Julka, Juló, Julóka, Jutka, Kálmán, Kálmány, Kamilla, Karesi, Károj, Kata, Katus, Klári, Klárika, Kóbi, Kúbi, Laci, Lajos, Lida, Lidi, Lidus, Liduska, Maca, Mancsi, Mancika, Manyika, Margit, Margitka, Mara, Mari, Marika, Mariann, Maris, Mariska, Marka, Matyis, Misa, Misi, Misu, Mojsi, Móric, Örzse, Örzsi, Örzsike, Özsi, Paja, Palcsika, Pali, Palya, Panna, Pista, Pityu, Pöse, Rozi, Rózsi, Sándor, Sanyi, Sára, Sári, Száli, Tëra, Tërka, Vëra, Vërus, Vince, Zsófi, Zsuzsika

4. Családnévvel jelölt mesei nevek:

Bajzák, Bajzák Pista, Bajzákék, Balkóné, Balogh, Barczík, Barczík Pali, Bazsanth, Bilinger Bandi, Bilinger György, Bilinger Gyuri, Borna, Borna István, Borna Örzse, Borna Pista, Bugár, Czërok Pöse, Czërokék, Czërokné, Csányi, Csányi Mara, Csërba, Csonka, Csonka Andris, Csonka Fërkoék, Csonkákék, Csordás, Csúzi, Csúzi Bandi, Csúzi Jancsi, Csúzi Jani, Csúzi Vince, Cziglany Ila, Dërvadics Fëri, Dobrocsi Pali,

Dobronyócki, Dobronyócki Julis, Dobronyócki Mancsi, Dobronyóckiék, Dola, Doli, Dudás, Dudás Ferenc, Dudás Fěrko, Dudás Imre, Dudás Rozi, Erdősi, Fekete Andris, Fekete Bandi, Fekete Bangyi, Fekete Imre, Fekete Józsi, Fekete Kálmány, Fekete Pista, Fekete Rózsi, Feldhoffër atya, Filo Misa, Filo Pista, Filoék, Fóti Annus, Fóti Jóska, Fóti Karcsi, Fóti Károj, Fótyi, Fótyi Annus, Gábor Imre, Gál Géza, Gël, Goczon Fëri, Godó, Godó Mári, Godóék, Göring, Gubicsár, Gyarmati Pali, Hanák Bözsi, Hanák Fëri, Hász, Havasi Sándor, Havasiék, Hëgybányai, Hëgybányainé, Hëgyësi Pista, Hitler, Holëcz, Holló Bélla, Holló Pista, Hruscsov, Jaczina, Janek, Janyík, Janyíkné, Kádár, Kán, Kartali Jóska, Kartaliné, Karvác Karcsi, Katók Julis, Katól Maris, Katók Pista, Katókné, Kelemen, Kennedy, Kiss Laci, Kiss Tibor, Konkoliné, Konkolyiék, Kovács, Kovács András, Kovács Bangyi, Kovács Bërci, Kovács Bërtyi, Kovács Jancsi, Kovács Jóska, Kovács Laci, Kovács Pali, Kovács Palya, Kovács Pista, Kovács Vince, Koza Amgyél, Koza Bandi, Koza Imre, Koza Pista, Kozári Bëni, Kozáriné, Kövesdi, Kövesgyi, Kövesgyi Laci, Krëcsko, Krëcsko Pista, Krizsany, Kurucz, Kurucz Bërci, Kurucz Imre, Kurucz István, Kurucz Józsi, Kurucz Magdus, Kurucz Panna, Kurucz Pista, Kurucz Rózsi, Kurucz Rudi, Lajcsík, Lajcsík Margit, Lajcsíké, Lévai, Lévai Ferenc, Margaret Szëcsör, Mátyás kiráj, Maczo, Maczo Jani, Maczo Józsi, Major, Major Bandi, Major Karcsi, Markovics Fëri, Máté, Máté Imre, Máté Pista, Máté Pityu, Mátéék, Mayër, Meczi, Mëntës, Mërsfa, Mërsfa Margit, Mestër Józsi, Mëszár Kata, Nagy, Nagy Jani, Nëgyëla, Oravec Pöse, Papp Jancsi, Papp Mancsi, Përczël atya, Pesti, Pesti Bangyi, Pesti István, Pesti Jóska, Pesti József, Pesti Julis, Pestyi Jóska, Pestyi Bandi, Pestyi Pista, Pinka, Pintërné, Píri Annus, Píriné, Piszkor, Pulicsán Karcsi, Pulicsányi, Pulicsányi Karcsi, Puskás Juci, Puskás Mari, Puskás Tëra, Rác Böske, Rákosi, Rozs Laci, Rózsainé, Ruscsov, Sávolyi, Sifër, Sifërné, Sinko, Sinko Bözsi, Sinkó, Slyuk, Sorëcz, Sorëczné, Spanyol atya, Stoflitz, Strëbák, Szabó Ila, Szabó Imre, Szabó Jani, Szabó Kata, Szekeres, Szekeres Margit, Szekeres Vince, Szekeresék, Szennyes, Szennyes Jancsi, Szennyes Jani, Szennyes Janko, Szennyes Józsi, Szennyes Julis, Szennyes Pöse, Szërozs, Szörös Maris, Sztalin, Szutóri, Szutoric, Szutóris, Takács, Takács István, Takács Jula, Takács Mancsi, Takács Panka, Tóth András, Tóth Lidi, Tóth Tëra, Trón Gyula, Turesan Mancsi, Váci Mancsi, Vanko, Vanko Bërci, Vanko Bërtyi, Vanko Ica, Vanko Imre, Vanko Jani, Vanko Misa, Vanko Pista, Vanko Vërus, Vankoné, Vëlëncei, Vircsák, Vircsák Jóska, Vircsák Juci, Vircsák Vëra, Zatyko, Zemplényi Annus, Zemplényiné, Zsigri Bangyi, Zsigri Ila, Zsigri Julis

5. Ragadványnévvel jelölt mesei nevek:

Ábël, Abany István, Api, Babos, Babos Bangyi, Babos Csordás, Badúr, Baskáék, Bëni Jóska, Billi, Billi Máté, Billiék, Bódos Jani, Bugyis Koza, Cigány János, Cigány Margit, Cimbalmos, Cuki, Cukor, Csanyi, Csëngetyús Katus, Csëngetyús Szabó Kata, Csicsó Mancsi, Dodi Vircsák, Döme Boris, Énekës Julis, Füle Jani, Füstös Kurucz,

Fütyör Julis, Fütyör Pista, Fütyör Pöse, Fütyör Szabó, Galyi, Garaj Böske, Garaj Jancsi, Garaj Örzse, Gazdag Takács, Gatyá Palya, Gazsi, Gazsi Julis, Gazsiék, Gazsi Szabó, Gé Takács, Gombos, Gombos Kovács, Göllődiny, Gunár, Guncsi, Gusztyi, Harangozó, Harangozó Bözsi, Havér, Hécsko, Hécsko Tëra, Hécskoék, Huzat Bangyi, Huzat Ila, Huzat Mancsi, Igaz Vëra, Kacso Kata, Kani, Kani Jancsi, Kani Pista, Kántor Ilona, Károjka, Katona Kurucz, Këgyes, Kétvas, Kétvas Filo, Kétvasék, Kidditynó, Kis Gunár, Kis Maczo, Kontrás Kovács, Kontrás Pista, Kupak, Kupak Karcsi, Ládás, Ládás Koza, Ládásék, Libabőr, Libabőrök, Maki, Manó Pesti, Manó Pesti Julis, Marci Jóska, Matacs, Mócsing, Mókusz Bërci, Nagyandris Julis, Natula, Néma Panna, Nyëgo Bërci, Nyëgo Bërtyi, Nyizsapa, Nyizsi Koza, Opka, Opka Jóska, Ördögék, Ördögné, Öregkabát, Pajác, Pakuli, Palsci Tóth, Pap Jóska, Pili, Pili Pista, Pimpi, Pipamatyó, Purity Bërci, Purity Kovács, Purityék, Piros Pista, Pityo, Pityoék, Poharas, Poharas Jóska, Poharasok, Postás Sándor, Rëndör Bangyi, Rëndör Koza, Róka, Róka Borna, Román, Román Jani, Románné, Rozi Julis, Saci, Sërës, Síkár Pesti, Síkárok, Simon, Sirko, Sirko Bangyi, Sirko Rózsi, Sirko Tóth, Skudigra, Stangli, Stangli Mancsi, Stangli Örzse, Stangli Panna, Szabó Hallya, Szaladj Vëra, Szelepcsényi, Szelepcsényi Boris, Szelepcsényi Juci, Tinaj, Tinaj Pista, Tosszamëg Maris, Torrás, Torrás Vanko, Tökös Szabó, Tökösék, Tubbik, Tubbika, Tubbika Matyis, Tujatok, Tujatok Bangyi, Tutus Ica, Tutus Misa, Tutus Vanko, Tüdüs, Tüdüs Tóth, Váltásg Bangyi, Vadas, Váltásgék, Vilsony, Zoli Jóska, Zsu

6. Foglalkozást jelölő köznévvvel kifejezett mesei nevek:

agramónus, állatorvos, állomásfőnök, arató, aratógazda, bábasszony, báró, bárógyerek, bëjárónó, bërës, bëtyár, bíró, bírójelölt, bíróné, bódos, bojtár, boktër, borbëj, bõrös, cënzár, cipész, cipészinas, csapláros, cseléd, cselédgyerek, cselédlány, csëndör, csëndörörmestër, csósz, dandárparancsnok, dandártábormok, dëák, diák, disznópásztor, dohányos, dohányosgazda, doktor, drótostót, eladó, elõjáró, építõ, építõmestër, erdész, étkëzdés, ezredës, fényképész, férészes, financ, fojamör, főbíró, főiskolás, főparancsnok, fõszolgabíró, gabonakereskëdõ, gazda, gazdaembër, gimnazista, gróf, grófkisasszony, gyakornok, gyiák, gyógyszerész, hajdú, hajtó, halász, határör, házvezetõnõ, hentës, hóhër, huszár, huszárkatona, iccés, idõjós, igazgató, igazgatónõ, inas, intézõ, iparos, írnok, iskolás, iskolásgyerek, iskolásöprõ, járásbíró, jegyzõ, juhász, kádár, kalaúz, kanász, kanászbojtár, kancëllár, karbatartó, katona, katonafiú, katonaszabó, katonaszõkevény, katonatiszt, kéménysöprõ, képviselõ, kereskëdõ, király, kisbërës, kisbíró, kisiparos, kiszolgáló, kocsmáros, kocsis, kódús, kódúsasszon, kofaasszony, konfliskocsis, kontrás, kõmüves, középiskolás, kupëc, kürtösöprõ, leginbíró, malomtulajdonos, maskurás, mestër, mestërembër, mészáros, mezõör, mindënës, mónár, motoros, mozdonyfütõ, munkás, munkásembër, muzsikus, nadrágos, napszámos, orvos, orvosi professzor, orvvadász, örmestër, patikáros, patikus, pálínkafõzds,

paraszt, parasztbácsi, parasztembër, pásztor, pásztorfiú, pék, pékinas, pénztáros, pincér, pínztárnok, polgármestër, portás, postamestër, postás, profëszor, rabló, rapsic, rëndör, repërálós bácsi, rongyos, segéd, sírásó, siratóasszony, sírköves, soför, summás, susztër, susztërlegény, szabó, szabólegény, szabóleginy, szakácsné, szakácsnó, szakembër, szamaras taligás, színész, szobainas, szobalyány, szóga, szolgagyerek, szolgáltó, szövètkezètetës, takarítónó, tanácstag, tanár, tanító, tanítóné, téeszelnök, téeszparaszt, téesztag, temetőör, tiszt, tisztviseló, tollúkereskèdó, tókös embër, törvínbíró, tulajdonos, újságárus, uradalomgazda, útfönntartó, útkaparó, ügyvéd, ülnök, üzletës, vadász, vadór, vándorló, varrónó, vasútas, vécésné, végrehajtó, villanyszámlás, villanyszereló, vitéz, vízholdó, zenész, zsandár, zsvány

7. Egyéb köznévvél kifejezett mesei nevek:

alak, ángy, ángyi, anyós, anyu, anyuka, apa, apóka, apu, apuka, apuska, baba, bácsi, bácsika, bátya, buta, barát, barátnó, beteg, bolond, cigány, család, csapat, dádë, dédszülók, édesanya, édesapa, embër, falusi, feleség, férfi, férj, fiatalasszony, fiatalembër, fiú, fönök, fönöknó, gazembër, gyerek, halott, havër, házaspár, hug, illetó, ipse, jány, jóbarát, kërësztanya, kërësztapa, këró, kisasszony, kisfiú, kisgyerek, kislyány, koma, komasszony, kominista, komunista, kulák, kuláknépek, kurva, lány, lyán, lyánka, lyány, legény, legényembër, leginy, mama, mamika, mamóka, mëny, mënyasszony, mënyëcske, mostohaanya, mostohatestvér, mustoha, mustohaanya, mustohafia, mustohagyerek, mustohatestvér, nagymama, nagynénike, nagysága, nagyságos asszony, nagyságos úr, nagyúr, nászasszony, násznép, nászutas, némët, néne, nénémaszszony, néni, nénike, nép. népek, nő, nővér, nyilas, onoka, omokatestvér, óriás, orosz, öccs, öreg, öreganya, öregapa, öregasszony, öregembër, öreglány, örömanya, örömapa, özvegy, övegyasszony, pacák, pajtás, pali, papa, pesti, pók, rokon, ruszki, sógor, sógorasszony, srác, sváb, szalmaözvegy, szerb, szomszéd, szomszédasszony, szoptatós, szüló, tanú, testvér, tót, újmënyëcske, unoka, unokatestvér, úr, uraság, úriasszony, vendég, vínasszony, vó, vófëny, vólegény, vóleginy, zsidó

8. Valláshoz kapcsolódó tulajdonévvél vagy köznévvél kifejezett mesei nevek:

angyal, anygalka, apáca, apácanóvér, Atya, atya, barát, búcsús, búcsús csapat, előénekes, előimádkozó, énekes, énekes asszony, énekes embër, érsék, ëspërës, Fiú, fótisztelendó, Gábor angyal, harangozó, hittanos, isten, Jézus, Jézuska, Júdas, kántor, kántorné, káplán, Krisztus, lelkiatya, Mária, máriáslány, ördög, pap, papnagysága, plébános, püspök, remete, Szent Anna, Szent Antal, Szent István, Szent Istvány, Szent József, Szent Pétër, Szent Vacó, Szentlélek, Szűzanya, tèmplomgazda, tisztelendó, tiszteletës, Úristen

9. Állatoknak adott mesei nevek:

Kecske: Gizi, Gyöngyi

Kutya: Cigány, Látlak, Ijesmi, Ilyesmi, Illyesmi, Lakatos, Mitvisz, Plé, Bános, Plébános, Puncsis, Tétudod, Töki

Tehén: Riska

Irodalom

Balázs Géza 1983. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben II.* Magyar Névtani Dolgozatok 30. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.

Balázs Géza 2008. Különleges és nem különleges figurák. A nyelvi humor alakzatai. In: Daczi Margit – T. Litovkina Anna – Barta Péter (szerk.): *Ezerarcú humor.* Tinta Könyvkiadó. Budapest. 220–30.

Balázs Géza 2018. A nyelvi humor antropológiája. *Századvég* 87: 57–72.

Balázs Géza 2023. „Régi mácsaiassan megfésülve”. *Magyar Nyelvőr* 264–9.

<https://doi.org/10.38143/Nyr.2023.2.264>

Balázs Géza – Barati Antónia – Robert Wolosz 1989. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben IV.* Magyar Névtani Dolgozatok 80. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.

Balázs Géza – Várkonyi Ildikó 1987. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben III.* Magyar Névtani Dolgozatok 72. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.

Marosi Teréz 1981. *Tulajdonnevek a magyar népmesékben.* Magyar Névtani Dolgozatok 13. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége. Budapest.

Villányi Péter 2022. *Galgamácsai népmesék és mondák 1–4.* Akadémiai Kiadó. Budapest. (ÚMNGy XXVII/1–4.).

Villányi Péter 2023. Az Óperenciás-hegyektől az Óperenciás-tengerig. 140 éves nyomozás a Magyar Nyelvőrben. *Magyar Nyelvőr* 537–40. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2023.4.537>

Villányi Péter 2025a. Tulajdonnevek a galgamácsai tündérmesékben. *Magyar Nyelvőr* 232–7. <https://doi.org/10.38143/Nyr.2025.2.232>

Villányi Péter 2025b. A galgamácsaiak ingerkedése szlovák és német szomszédaikkal anekdoták és mondókák tükrében. *Magyar Nyelvőr* 563–9.

<https://doi.org/10.38143/Nyr.2025.4.563>

Voigt Vilmos 1993. Tulajdonnevek a magyar népmesékben. *Névtani Értesítő* 15/317–20.

DEÁK-SÁROSI LÁSZLÓ

BÜNTUDATIPARI SZEGÉNYLEGÉNYEK (1966)

„A tájékozatlan, magyar érzelmű nézők csak a film utolsó három percét értelmezték fogalmilag, hogy az 1848-ban harcolt betyárokat csellel kiszolgáltatták a császáriaknak. Ez a jó szándékú félreértelmezés... Meg kell tisztítanunk a kultúránkat kritikai elemzésekkel, magán- és nyilvános beszélgetésekkel, vitákkal az ilyen rossz szándékú, büntudatipari manipulatív filmek félreértéseitől, félreértelmezéseitől.”

A Szegénylegények fő üzenete

Vajon miért értik félre, egyesek miért értelmezik szándékosan félre még 60 év múltán is a *Szegénylegényeket*? Azért, mert ez a film a magyar filmtörténet legrükkösebb történelemhamisítása, egyben legnagyobb átverése. A kádári kultúrpolitika 1966-ban már nagyon jól tudott élni a manipulációval. A kibeszélést, a szelephatást is megtervezték, és a maguk hasznára fordították számos filmmel, így ezzel a leghatékonyabban. A rendszer legitimációját szolgálta, hogy egy filmmel lehetett beszélni például az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc utáni megtorlásról, még azzal együtt is, hogy mindezt a nézők az 1956 utáni megtorlásra értették; de azzal a csúsztatással, hogy a film szerint ezt az árulást és leszámolást a magyar nemzet egésze követte el. A tájékozatlan, magyar érzelmű nézők csak a film utolsó három percét értelmezték fogalmilag, hogy az 1848-ban harcoló betyárokat csellel kiszolgáltatták a császáriaknak. Ez a jó szándékú félreértelmezés (az elméletieskedő félreértelmezésekről lásd: Balázs 2024: 17–9). A valamivel tájékozottabbak megértették vagy megérezték, hogy a látott történetben mindenki áruló: a teljes magyar nemzet a kormánytól a nagyurakig, a polgárokig, a karhatalmiakig, a betyárokig; és büszkén állítják, hogy valóban mi magunk árultuk el saját magunkat. Miközben nem így történt sem 1848-at követően, 1869 és 1872 között, sem 1956 után, sem máskor a magyar történelemben. Kollektív nemzeti önelárulásról más nép történelméből sem tudok példákat. Áruló mindig egy személy vagy egy kisebb csoport volt, amelynek tagjai a saját érdeküket a nagyobb közösség elé helyezik. 1848 után, a Bach-korszakban a leszámolást maguk az osztrákok végezték a magyarok „lázadásáért”, az 1867-es kiegyezés után viszont Ráday Gedeon királyi biztos csak a köztörvényes bűnözők bíróság elé állítására kapott megbízatást. 1956 után az árulók Kádár János és szovjet bábkommunista politikusai, illetve az ávosai voltak, akik nem azonosak a teljes magyar nemzettel, és ha őket egyáltalán a nemzet részének tekintjük, akkor is alacsony a százalékos arányuk. Egymás elárulására pedig nagyon kevés fogvatartottat tudtak rávenni akár kínzással, akár jutalmazással a császáriak és az ávosok is. Számos bátor ellenállót ismerünk név szerint. A *Szegénylegények* központi üzenete és fő lélektani hatása az áruló politikusok és ávosok felelősségének áthárítása az egyszerű emberekre és a magyar nemzetre; mindezzel összefüggésben pedig a büntudat keltése, hogy a meggyengített önazonosság-tudatú magyarokat köny-

nyebben tarthassák a szovjet befolyású kommunista diktatúra rabságában.

A *Szegénylegényekről* a doktori értekezésemben írtam átfogó elemzést, ami megjelent könyv formájában *A szimbolikus-retorikus film – Szóts, Jancsó, Huszár, Mundruczó, Tarr és a modernizmusok* címmel (Deák-Sárosi 2016: 185–213). Ma, tíz évvel később újraolvasva úgy vélem, hogy a könyv kapcsolódó fejezetei kétséget kizáróan igazolják, hogy történelemhamisító, magyarellenes játékfilmről van szó. Hogy mégis írok újabb elemzést, annak két fő oka van: hogy más logikai és szövegszerkezetben is közzétegyem az érveimet, illetve válaszoljak néhány olyan kifogásra, amelyeket később hoztak fel a film hívei a *Szegénylegények* mellett, a saját álláspontjuk igazolásának próbálkozásaként.

Minden filmnek, de általában minden műalkotásnak van egy központi gondolata, egy állítása a világról vagy valamilyen tapasztalatról, tényről, amiről meg akarja győzni a közönségét. Ha az alkotó nem gondolna mást egy adott jelenségről, mint a lehetséges közönsége, akkor fölösleges lenne azt feldolgoznia és közreadnia. Tehát mindenképp valamilyen meggyőzésről van szó. Egyébként, ha az alkotó – jelen esetben a rendező, mert őt tekintik a filmek fő szerzőjének, aki mindent összefog, és mindenért vállalja a felelősséget –, illetve az ő közönsége meglátása, véleménye közel áll egymáshoz, akkor ennek a véleménynek a megerősítéséről van szó, de a megerősítés is a meggyőzés egyik formája.

A *Szegénylegények* fő állítása két részből áll: egy konkrétból (történelmi jellegűből, de az itt meghamisítva) és egy következtetésből (itt: sugalmazásból). A konkrét az, hogy a film szerint Ráday Gedeon kormánybiztos emberei a kiegyezés után, 1869 és 1872 között előzetesen fogva tartásban lévő, köztörvényes bűncselekményekkel gyanúsított személyek közül fenyegetéssel, megtévesztéssel kiválogatták azokat a személyeket, akik a szabadságharcban részt vettek 1848–1849-ben, és átadták őket a császár katonáinak, hogy a hazafias kiállást megtorolják rajtuk. A film fő általános következtetése és részben dramaturgiai, részben sugalmazással megfogalmazott közlendője pedig az, hogy a negyvennyolcasokat kiszűrő karhatalmiak jelképesen és ténylegesen a teljes magyar nemzet különböző rétegeinek vagy osztályainak képviselői voltak, akik az anyagi jobb lét reményében 1848 eszményeit és a saját eszményeiket és valós érdekeiket megtagadva kollektív nemzeti önelárulást hajtottak végre. Mindkét állítás durván történelemhamisító. A történelmi tények szerint Ráday Gedeon nem szűrte ki és nem adta át a negyvennyolcasokat a császáriaknak, mert csak köztörvényesek vádemelésének előkészítését végezte; és kollektív nemzeti önelárulás nem történt sem az 1867-es kiegyezés után, sem a film elkészültének jelenére vonatkoztatva, az 1956-os forradalom és szabadságharc utáni megtorlások során; illetve máskor sem a magyar történelemben, de a többi nép, nemzet történelmében sem.

A film félreértésének és félreértelmezésének okai

Az első, ami felmerül a *Szegénylegényekkel* kapcsolatban, hogy miért értették és érték félre még ma is sokan. Ennek több oka van. Az első és a legfontosabb, hogy 1966-ban mutatták be a filmet, 1956 után 10 évvel és mindössze 2-3 évvel a forradalom és szabadságharcot követő pártállami megtorlások többségének lecsengése után. 1956 nagyon elevenen élt az emberek emlékezetében, és ahogyan az ideologikus közéleti kommunikációt figyelték, beleértve a filmgyártást is, minden utalás a hatalomra, a lázadásra és a megtorlásra is a közelmúltra emlékeztette őket. A másik ok, hogy ez a film a modernista művészfilm stilisztikai eszköztárának megfelelően nem hagyományos, klasszikus dramaturgiával, nem nyílt és közérthető módon tette meg a fő állításait, így azt, hogy kollektív magyar nemzeti önelárulás történt, hanem jelképek által. Szimbólumok, például jelmezek sugalmazásával állítja, hogy minden nemzetalkotó réteg képviselői részt vettek az önelárulásban. Így a nézők közül sokan nem jöttek rá tudatosan, kritikai, elemző megközelítés segítségével, hogy a filmben kik a tényleges árulók, tehát a teljes magyar nemzet jelképes képviselői. A nézők a film végi jelenet miatt megsajnálták a rászédett és a megtorlásra átadott negyvennyolcas betyárokat, okkal-joggal egyébként, de bizonyára fel se tűnt nekik, hogy mindezt a becsapást, a megtorlást nem is az osztrákok, nem is a császáriak végzik, hanem a magyarok az ötlettől a kivitelezésig. További okok a félreértésre, hogy az emberek 1966-ban nem ismerték, és ma sem ismerik a köztörvényes bűnözés felszámolásával megbízott Ráday Gedeon ez irányú tevékenységét, és a valós tényekre az 1989 előtti, központilag ellenőrzött-irányított újságírás sem hívta fel a figyelmet, mert a kommunista diktatúrának érdekében állt a magyar nemzeti öntudat megalázása, gyengítése. 1989 után pedig a közönség és az újságírás is elfordult a filmektől, illetve a filmes szakmákban nem, vagy csak nagyon részlegesen volt rendszerváltás, a filmelméleti-filmtörténeti részében biztosan nem. A kritikusok és a filmtörténészek a mai napig is leplezik a film valódi jelentésének és valóságvonatkozásainak a feltárását, ugyanabból az okból, mint korábban.

Végül még egy ok említhető, hogy sokaknak miért tetszett a film. Azért, mert igényes, művészi kivitelben készült, különösen a látványt és a színészi játékot tekintve. A *Szegénylegényeket* rendkívül nagy költségvetésből, neves alkotók és színészek közreműködésével forgatták az alföldi Apajpusztán e célra készült, valódi épületek, nem pedig papírpanelekből tákolts díszletek között. A film operatőre Somló Tamás volt, aki a rendezővel együtt sokat tanult Szóts István, Michelangelo Antonioni, Szergej Ioszifovics Paradzsanov és más jeles elődök munkáiból mind a dramaturgiát, mind a színészszevetést, mind a látványtervezést illetően. A *Szegénylegények* esztétikailag értékes film, de a műalkotásoknak etikai szempontoknak is meg kell felelniük. Az etikai szempontoknak viszont ez a film nem felel meg a rossz szándékú történelemhamisítása miatt. Az organikusabb kultúrákban, az antikvitásban és azon belül a görögöknél a műveken számonkérték az esztétikai és az etikai szempontokat egyaránt, és ha csak

az egyiknek nem felelt meg, akkor az elemzők szerint az adott mű megbukott. Csak-hogy a felvilágosodásnak, illetve a romantikának nevezett eszmetörténeti és stilisztikai paradigmaváltás óta a művészet és a művészetelmélet számos kikaput nyitott meg a hazugságok leplezésére és legitimálására. Például azt, hogy egy történelmi filmnek nem kell történetileg hitelesnek lennie, és hogy a művészi intuíció megkérdőjelezhetetlen. Pedig nem csupán a történelmi filmnek, hanem bármilyen filmnek hitelesnek kell lennie a film fő állítását és valóságreferenciáját illetően, amit az a világról megfogalmaz. A művész pedig nem kényszerítheti kétséges, sőt ártalmas fantazmagóriáit és disztópiáit semmiféle közösségre. A művész nem játszhat Istent, de nagyon sok agyondicsért és agyondíjazott alkotó mégis ezt teszi, már két, két és fél évszázada. Hogy a *Szegénylegények* esztétikailag értékes film, az nem mellette szól, hanem épphogy ellene, mert a művészi kivitelre támaszkodva adja el a történelemhamisító állításait, és érvényesíti a rossz, a magyarokban alaptalanul büntudatot keltő szándékát. Hány igényes esztétikai kivitelű és egyben rossz szándékú, hatású film készült a szocializmusnak nevezett időszakban!

A Szegénylegények cselekményének mozzanatai a valós történelmi tények szerint

Az alábbi összefoglalót Csapó Csaba történész a témában írt tanulmányai (Csapó 2000, 2003, 2007) és közismert történelmi tények alapján írom. Az 1848-as forradalom leverése és a szabadságharcnak nevezett függetlenségi háború elvesztése után az ország elnyomásban és szegénységben tengődött, különösen egyes alföldi vármegyék. Elszaporodtak a köztörvényes bűncselekmények, amelyek az egyszerű polgári lakosságot is veszélyeztették, nem csupán a gazdagokat. 1869-ben, két évvel a kiegyezés után Ráday Gedeon gróf azt a feladatot kapta királyi biztosként, hogy számolja fel a köztörvényes bűnözést az Alföldön. Ő ennek eleget is tett. A szegedi várbörtönben előzetes letartóztatásba helyezett számos, rablással, gyilkossággal gyanúba keveredett személyt. Vizsgálóbírói segítségével gyakran tanúk és más bizonyítékok híján megtévesztéssel és kegyetlen kínzással csikart ki beismerő vallomásokot több elkövetőből, akiket utána átadott a bíróságnak. Ezeket a személyeket aztán a bíróságok börtönbüntetésre vagy akár halálra ítélték. Ráday tevékenysége nem volt teljesen jogszerű, de a korabeli és a mai történetírás egyetért abban, hogy ártatlanokat nem juttatott bíróság elé és közvetve akasztófára. Olyan 1848-asokat sem, akik nem voltak érintettek súlyos köztörvényes bűncselekményekben. A kaptatók is nevezett rablókat gyakran orgazdák segítettek, és az emberek tanúskodni sem mertek ellenük, mert féltek a társak bosszújától. A kicsikart és megtévesztéssel kieszközölt vallomások szükségszerűek voltak az adott történelmi helyzetben.

Rádayt és a tisztogató akcióját a lakosság is támogatta, gazdagok és szegények egyaránt. Az akkori kormányoldal szintén támogatta őt, amikor pedig panaszok érkeztek ellene, akkor átmenetileg felfüggesztették a megbízását, az ellenzék pedig mindig

gyorsan a politikai ellenféllel ellentétes álláspontra helyezkedett. Ennek a folyamatnak a lenyomata megjelent a szegedi és az országos sajtóban is, illetve ott zajlott. Amikor Rádayt visszahelyezték a hivatalába, a lakosság fáklyás menettel fogadta és kísérte őt a vasútállomásra a szegedi otthonába. A megbízatás nem volt veszélytelen, hiszen a felderítés, jellemzően nyomozási és ügyészi munka a szervezett bűnözői csoportokhoz is eljutott. Mint már említettem, az orgazdákhoz is eljutott, akik jellemzően gazdag emberek voltak. Rádayt akkor kezdték el hevesen támadni, amikor orgazdákat is letartóztatott: befolyásos urakat és kereskedőket, vagy olyanokat, akik őket védték. Az egyik legnagyobb botránya akkor tört ki, amikor letartóztatta a kecskeméti rendőrkapitányt. A rendőrkapitány azonban tudta, hogy maga is bűnös, ezért megrettenve az igazságszolgáltatástól, öngyilkos lett.

Érdemes röviden kitérni arra is, hogy ki volt Ráday Gedeon. A gróf az ismert tények, illetve az életrajzírója, Csapó Csaba történész szerint (Csapó é. n.) jellemes, jó magyar ember, hazafi volt, semmiképp sem volt köpönyegforgató és áruló sem. Maga is tisztként harcolt 1848-ban. 1867-ben, a kiegyezés után kegyelmet kapott sok már honfitársához hasonlóan. Minthogy Ferenc Józsefet magyar királynak is megválasztották, felesküdt a Szent Koronára, és megkoronázták. Ráday pedig a törvényes uralkodótól mint magyar királytól fogadta el a megbízatását, a közvetlen felettese pedig az igazságszolgáltatásért felelős miniszter volt. Ráday tehát nem volt köpönyegforgató, hiszen 1869-től a törvényes rendet és a magyar királyt szolgálta. Áruló sem volt, mert semmi sem igazolja, hogy a köztörvényes, előzetesen letartóztatott gyanúsítottak közül bármilyen módszerrel kiszúrta volna az 1848-ban a haza oldalán fegyvert fogó személyeket, és átadta volna a császáriaknak, hogy megtorolják rajtuk a két évtizeddel korábbi országos „lábadást”.

Hogy Ráday nyomozási és bizonyítási módszerei át is léptek bizonyos törvényességi határokat, attól neki a feladata és a célja még a köztörvényesek bűnösségének bizonyítása volt. Voltak vizsgálóbírói, akik a tényleges munkát végezték. Vizsgálóbíró pedig nem lehetett akárki, a mindenkori illetékes miniszter nevezte ki azok közül, akiknek megvolt a megfelelő szakirányú jogi végzettségük, és még legalább egyéves bírói gyakorlattal is rendelkeztek (*Magyar jogtörténet* 2004). Ráday vizsgálóbírói, ahogy már említettem, kieszközöltek vallomásokot csellemel, megfélemlítéssel és kínzással, de csak olyanoktól, akikről tudták, hogy köztörvényes bűnöket követtek el, de nem volt rá tárgyi bizonyítékuk vagy hiteles tanújuk. A vizsgálóbírók között volt egy Laucsik Máté nevezetű is, aki például Rózsa Sándorból csalt ki beismerő vallomást a köztörvényes bűncselekményeiről, hamis, erre a célra nyomtatott, nem valós híreket tartalmazó újságpéldányok segítségével. Ráday megbízatása során a szegedi várbörtönben kivégzések, akasztások nem voltak, a vádlottakat pedig külön bíróság ítélte el, nem ő és nem a vizsgálóbírói. Hogy a fogvatartottak közül sokan elhaláloztak, az az ő rossz egészségi állapotuknak, a silány fogvatartási körülményeknek és egyeseknél a vállalási kínzásoknak a következménye.

Ha már Rózsa Sándor is része a filmbéli történetnek, legalábbis említés szintjén, akkor róla érdemes tudni néhány fontos tény. A népi és az irodalmi emlékezet őt hősként tartja nyilván, aminek valós okai is voltak, például elsősorban nem a szegényeket rabolta ki, és egy ideig harcolt 1848-ban, de bizonyítottan írható a számlájára sok negatívum is. Őt és betyárcsapatát besorozták 1848-ban, nyilván a magyar oldalon, de rablótevékenységüknek közben is hódoltak, így több falut kifosztottak és felperzseltek. Tevékenységük annyira kínos volt, hogy még a szabadságharc vége előtt leszerelték őket. Nem vagyok a Habsburgok híve, de azért tény, hogy a kiegyezés után általános amnesztiát hirdettek. Rózsa Sándornak is megkegyelmeztek, még a köztörvényes bűncselekményei miatt is. Igaz, neki azért is, hogy népi hősként ne váljon mártírrá. Ráday ugyan később elfogatta őt, és beismerő vallomásra készítette Laucsik Máté vizsgálóbíró által, de már az 1867 után elkövetett újabb köztörvényes bűncselekményeiért. A hírhedt betyár bíróságra juttatása tehát nem bizonyíték arra, hogy a gróf mint királyi megbízott 1848-as hősokeket játszott volna a császári bosszúállók kezére. Az egybeeséért az egyes személyek felelősek.

Itt azért megjegyezném, hogy a betyárromantika a mai napig él az emberek emlékezetében, az irodalomban és a filmekben. Ezekkel semmi baj nincs, mert a népi emlékezet és a népi hiedelem is egyfajta valóság. Ha általában az ismert történelmi tényeket nem kifejezetten meghazudtoló események, emlékek alapján írnak regényt a betyárokról, köztük Rózsa Sándorról, mint tette például Móricz Zsigmond is, vagy forgatnak filmet, sorozatot, mint tette például Szinetár Miklós, épp Móricz regénye alapján, az indokolható. Viszont nagyon konkrét történelmi tényekről, adott eseményekben részt vevő személyekről, mint Ráday Gedeonról és az 1869–1972-es tevékenységéről csak az igazat szabad elmesélni. Móricz például nem írta meg és forgatta ki Ráday 1869 és 1872 közötti ügyései tevékenységét, hanem azokat a legendákat dolgozta fel, amelyek a nép ajkán fennmaradtak. Igaz, Móricz nem fejezte be az e témában tervezett trilógiáját, és érdekes is lett volna, hogy mit ír Rózsa Sándorról az 1867 utáni évek kapcsán. Az író nem szépítette meg például Báthory Gábor alakját a *Tündérkertben*, inkább sötétített rajta, így nem valószínű, hogy Rózsa Sándort a mennybe küldte volna a végén. A nép sokkal inkább megszépíti a valóságot, és ezzel nem kell, nem szabad vitatkozni, mert ennek is megvan az oka, az igazsága és a helye. De akármit állítanak a róla szőtt népdalok, anekdoták, Rózsa Sándor rabló, köztörvényes bűnöző is volt, tehát az 1867 utáni tetteiért a törvény előtt kellett felelnie.

Ráday „betyártalanító” megbízatása a film szerint

Hogy miképpen mutatja be a film a konkrét, 19. századi vizsgálóbírói munkát, az a tényhamisítás netovábbja. A prolókus félreérthetetlenül utal az 1869–1872 közötti megbízatásra. Rádayt név szerint is említi, a rajzos bevezető végén még a portréját is megmutatja. Ő ugyan fizikailag nem szerepel a filmben, egyszerűbben mondva nem látni őt

a cselekmény során, de ettől még ő az egésznek a mozgatórugója, hiszen az ő utasítására lépnek fel a fogvatartottak ellen a vizsgálóbírók, a katonák, a csendőrök, a pandúrok és a porkolábok. Mintha Ráday lenne a fő felelős a császár állítólagos utasításáért, annak kiterveléséért és levezényléséért. Már a megbízatás említésében van egy csúsztatás, mert a prolókus kormány megbízottat említ királyi megbízott helyett. Ennek a csúsztatásnak és a hamisításnak azért van jelentősége, mert ez is azt, az alább részletezendő állítást erősíti, hogy a film szerint az árulást kizárólag magyarok követik el. Mintha a magyar kormánytól indult volna el az 1848-as betyárok elleni bosszú, miközben a tények szerint ott és akkor, 1869-ben erről a bosszúról már szó sem volt. A rabló, gyilkos betyárokra haragudtak az emberek, gazdagok és szegények, de a nép az 1848-as betyárok kiszűrését, célzott megbüntetését nem támogatta volna.

A csúsztatások egyik lényeges eleme, hogy a Bach-korszak (1850–1859) megtorló cselekményeit – amikor nem is létezett önálló magyar államiság – a film átviszi a kiegyezés (1867) utáni évekbe. A szabadságharc újjáélesztése, az ez irányú szervezkedések is jellemzően a Bach-korszakban történtek, de jellemzően 1867 előtt. Az olyanok, mint Noszlopy Gáspáré, Majláth Ferencé és Klapka Györgyé, hogy csak néhányat említsek.

Az igaz, hogy Ráday és az emberei, a vizsgálóbírók és a pandúrok magyarok voltak – miért is jártak volna el köztörvényesek ellen Szegeden és környékén osztrák ügyészek és zsandárok, akik 1867-re kivonultak az országból. A film azonban ennél sokkal többet és hamisabbat állít. Azt állítja, nyilván szimbólumok sugalmazása révén, hogy ebben az 1848-asok elleni, betyártalanító akcióban jelképesen a teljes magyar nemzet részt vett. A nézőnek ez nem feltétlenül tűnik fel, általában nem is tűnik fel, de a jelképek egyértelműek és nem véletlenek. A leszámoló, árulók társaságában az összes társadalmi réteg vagy marxista kifejezéssel társadalmi osztály, illetve a magyar karhatalmi szervek mind képviseltetik magukat. Ők a következők: a magyar kormány, Ráday Gedeon gróf mint kormány megbízott, hét (vagy nyolc vagy kilenc) vizsgálóbírója, jogászok, papok, honvédek, köztük egy huszártiszt, csendőrök, pandúrok, börtönőrök és még a betyárok is. Az alábbiakban mindegyik kategóriára részletesen kitérek.

A vizsgálóbírók

Ez a legfontosabb és legösszetettebb kategória, mert itt érhető tetten legegyszerűbben a film rosszindulatú, hamisító szimbolizmusa. A vizsgálóbírók az öltözködésük szerint a teljes magyar társadalmat jelképezik. Először is ezek a fekete köpenyesek heten vannak. A film első perceiben mindössze egyetlen helyen látni is lehet őket közös képkivágaton, ahol heten haladnak, háttal a kamerának, pár másodpercig. Később a számuk nyolcra vagy kilencre bővül, a forgatókönyvben, majd a filmben és a műsorújságokban közzétett szereposztás szerint is, ami következetlenség, és részben azzal magyarázható, hogy a felvételek során el-eltértek a forgatókönyvtől, és volt olyan vál-

toztatás, amit nem jeleztek kézírással sem a fennmaradt forgatási munkapéldányban sem. Ám az egyetlen közös képkivágaton, a film elején a fekete köpenyesek egyértelműen heten vannak, ami magyar jelkép: hét törzs, hét vezér stb., a legmagyarabb szám (Hoppál–Jankovics–Nagy–Szemadám 1990: 195).

Még mielőtt továbblépnénk, érdemes tisztázni, hogy ezek a fekete köpenyesek valóban Ráday vizsgálóbíróira utalnak-e. A szerepük, a funkciójuk alapján igen, hiszen ők vallatják a gyanúsítottakat. A forgatókönyv és más források stáblistája különböző módon nevezi meg őket: „vizsgáló 1–6”, „első kihallgató”, „öltönyös kihallgató”, „mentés kihallgató”, „köpenyesek”, „vallatók”. Az „öltönyös kihallgató” és a „mentés kihallgató” megjelölések utalnak arra, hogy nem csupán a köpeny számít, hanem az is, ami alatta van. A mente magyaros, nemesi felsőruházatot jelent, az öltönyös pedig a nagypolgárit. Az egyes köpenyesek tehát különböző társadalmi rétegekre utaló öltözeteket viselnek: nemesi, kismemesi, katonai, nagypolgári, kispolgári, vadász-, tanítóruhákat lehet azonosítani. Ez ügyben két viseletszakértő, Moldován Domonkos és Ságvári György szakvéleményét is kikértem. Ők megerősítették az én feltételezéseimet és értelmezésemet. Ezenkívül a Filmarchívumban megtekintettem a jelmezterveket, amelyek közül egyesekről másolatokat is közöltem a doktori értekezésemben.

Mire való a fekete köpeny? Azontúl, hogy a vizsgálóbírókat egy közös csoportba tudja rendezni, szintén jelképes. A sima fekete köpeny önmagában nem sok többletjelentést adna, de egy szabászati kiegészítéssel már igen. A sima fekete köpeny használatos volt a 19. században, így a kiegyezés utáni években is. Arra szolgált, hogy a beltérben hordott ruhát az utcán védje a szennyeződések és az eső ellen. A filmbéli hét (vagy nyolc vagy kilenc) vizsgálóbíró köpenyén azonban vállpánt van. Ezt utólag vezették rá a művészileg megtervezett, színes jelmeztervre, az egyik szereplő köpenyén kék tollal kiegészítették a köpenyt a vállpánttal. A fekete vállpántos köpeny pedig a protestáns lelkészek palástjára emlékeztet. Illetve a jogászok, ügyészek, védők palástjára is. Ezt a viseletszakértők is megerősítették. Ezzel a jelképes öltözetekkel a film alkotói bevonják az áruelők körébe az egyházakat és az igazságszolgáltatást is. A nemesi, kismemesi, katonai, nagypolgári, kispolgári, vadász-, tanítóöltözékek a lelkészi/ügyészi palástartal kiegészítve azt sugallják, valójában állítják, hogy az 1848 és a nemzet elleni önelárulásban a társadalom minden valamirevaló és nevesíthető rétege részt vett, köztük a papok, lelkészek és a jogászok is. Ami önmagában abszurd, hiszen sohasem egy teljes nemzet (és közösség) az áruló, hanem mindig egy személy vagy kisebb csoport, a maga privát érdekei szerint. Másrészt abszurd azért is – a konkrét helyzetre vonatkozóan –, mert vizsgálóbíró nem lehetett akárki, csak megfelelő jogi képzettséggel és bírói gyakorlattal rendelkező személy (*Magyar jogtörténet* 2004). Képtelenség, hogy egy vallatóakció során vizsgálóbíróként az összes magyar vezető társadalmi réteg képviseltesse magát, még az egyházak papjai is.

A huszártiszt és a csendőrök

A hét társadalmi réteg és a papok, lelkészek „árulócsoportja” kiegészül a karhatalmiak és a szegénylegények csoportjával. Nézzük, melyikkel hogyan! A pandúrokat, börtönőröket nem vizsgálom külön, mert a hierarchia legalsó fokán lévő végrehajtók tényleg csak parancsot teljesítenek, ők a kiszolgálók, a bábok, akik nincsenek döntési helyzetben. Ellenben az, hogy a végső átverést egy huszártiszt végzi, és ő közli a becsapott betyárokkal, hogy számukra nincs kegyelem, és nyomban át lesznek adva a császáriaknak, az nem véletlen, és része az öneláruló szimbolikus nemzeti panorámának. A nyalka huszártisztet a szemrevaló, szépfiú Tordy Géza alakítja. Ebben már van jelképes rosszindulatú sugalmazás, hogy egy huszártiszt képes lett volna erre. De feltételezzük, hogy képes volt éppen egy és nem több, mert egy-egy áruló mindenhol akadhat. De az már nem véletlen állítás, hogy minden ilyen csoport jelképes tagja áruló lett. A csendőröké is.

A csendőrök szerepeltetése a leginkább célzatos és hamisító a filmben. Kezdjük a legerősebb ellentmondással, hogy a csendőrség 1869 és 1872 között még nem létezett. A csendőrséget csak 12 évvel később, 1881-ben hozták létre. Ezért kétszeresen hamisak azok a jelenetek, amikor a csendőrök végzik a porkolábok munkáját, ami ezeknek a börtönőröknek is tilos lett volna: a durva fizikai bántalmazások és kivégzések. Kivégzések nem történtek a szegedi várbörtönben Ráday megbízatása alatt, nem is volt rá felhatalmazása. Különösen kegyetlen az a jelenet, amelyben a csendőrök halálra vesszőznek egy szép, fiatal, szőke, meztelen nőt, akit Veszélka Imre, a hírhedt betyár feleségének vélték. Ilyen kegyetlen, civilek elleni fizikai erőszak sohasem jellemezte a magyar csendőröket, különösen akkor nem, amikor még nem is léteztek. A vesszőzés és a halálra vesszőzés toposzát az alkotók régebbi korokból és más nép, nemzet, ország katonáinak gyakorlatából vették át. A római hadseregben előfordult, hogy a bajtársak az árulót vagy a katonaszőkevényt halálra vesszőzték. Ez a gyakorlat tovább élt egyes germán, majd német katonai alakulatokban, de nem a magyarban. A filmnek képileg és dramaturgiailag egyik legdurvább jelenete a szép, fiatal, szőke, meztelen nő halálra vesszőzése, amire a nézők évek és évtizedek után is emlékeznek. Arra a kínzásra emlékeznek, az égett bele minden néző retinájába egy életre, amit az akkor nem létező csendőrség tett egy nem létező magyar katonai szokás szerint egy fiktív női szereplő ellen. De miért is helyezik bele ezt a jelenetet az akkor még nem létező csendőrséggel a cselekménybe? Azért, mert a csendőrség jellegzetesen magyar karhatalmi szervezet volt az 1945-ös megszűnéséig, és egyenruhájával, a kakastollal egymagában a „magyar” jelzőt juttatja a néző eszébe. A magyar nézőben ezért kialakul automatikusan egy szégyenérzet, egy büntudat, amivel akár nem is számol tudati szinten, csak megéli azt, mert megkapta a tudatalattija a sugalmazást, ami az emlékfoszlányaiban valósként raktározódik el egy életre. Ez egy rossz szándékú manipulációs technika, ami a magyar önazonosságát gyengíti, támadja, földbe döngöli. Sikeres technika is volt, mert

ez a film és számos más hasonló propagandaanyag hatására sok magyar öntudatú is elhiszi, hogy mindig minden magyar elárult mindenkit, vagyis bűnös nép vagyunk. *A Szegénylegények* ugyanazt állítja, mint a Beneš-dekrétumok, a magyar nép kollektív bűnösségét, csak manipulatív dramaturgiai és esztétikai eszközökkel.

A szegénylegények

A valóságban és a filmben is a szegénylegények nagyon heterogén csoportot alkotnak, ezért érdemes pontosítani, hogy kikről van szó. A szegénylegények a betyárok tisztességes vagy tisztességesebb része, akik gyakran nem önszántukból kerültek törvényen kívül. Ide tartoztak elsősorban a hatalommal, az elnyomó politikai hatalommal szembekeverülők már a Rákóczi-szabadságharc után, köztük egyes, volt 1848-as honvédek is. Ide tartoztak azok a rablásból élő betyárok is, akik inkább csak a gazdag és a dölyfös urakat, polgárokat fosztották ki, és volt bennük némi betyárbecsület, ha nem is mindig. Aztán léteztek úgynevezett kapcabetyárok, az egyértelműen köztörvényes bűnözők, akik válogatás nélkül a hozzájuk hasonló szegényeket is kirabolták, megölték. A határ általában nem volt éles e három kategória között. Például Rózsa Sándor köztörvényes bűnöző volt, már 13 éves korában szembekerült a törvénnyel, de a népi emlékezet szerint megkímélt vagy akár meg is védett egy-egy szegényt a pandúroktól és más rablólóktól. Rózsa Sándor az ő csapatával harcolt a szabadságharcban is, de ezek az alkalmi honvédek közben rablásokat, kegyetlenkedéseket is elkövettek a civil falusiak ellen, amiért leszerelték az egységét. A hős betyár köztörvényes bűneiért is kegyelmet kapott a kiegyezés utáni amnesztiában, de Ráday újabb köztörvényes bűncselekményeiért elfogatta, vallomásra készítette, és átadta a bíróságnak, amelyik halálra ítélte, majd a valóságban életfogytiglani börtönbüntetés lett belőle. Veszelka Imre is egyszerre volt betyár, az 1848-as szabadesapat tagja és kapcabetyár, az utóbbiak közül az egyik legkegyetlenebb (Balogh 2024).

Jellegzetes, kifejezetten kapcabetyár volt a film egyik központi szereplője, Gajdor János, akit Görbe János alakít. Ő valóban létezett, igazi neve Bajdor János volt, és számos lopást, rablást elkövetett, még három gyilkosságot is, amiért életfogytiglanra ítélték. Nem gazdagokat fosztott ki és ölt meg, hanem hozzá hasonlóan szegény pásztorokat. Ő a valóságban is áruló volt, segített Rózsa Sándor és mások kézre kerítésében. A filmben, hogy mentse a bőrét, mert vádalkut ajánlanak neki, társait elárulta, akik állítólag több embert öltek, mint ő. A „több embert megölő” személyeket a vizsgálóbírók azért keresték, hogy eljussanak az 1848-as betyárokhoz, ami a történet végére sikerül is, több trükkös nyomozói csavar: megtevesztés és megfélemlítés után. Gajdort a filmben nem elítélik, mint a valóságban, hanem megfojtják azok a betyárok, akik rájönnek, hogy elárult több személyt. Gajdor figurája önmagában nem hamisítvány, még azzal a módosítással együtt sem, hogy a filmben nem elítélik, hanem megfojták a betyárok, hiszen ilyen bűnözők mindig, mindenhol akadnak, és dramaturgialag egyes részeket át lehet írni, ha a filmegész és fő üzenete nem lesz hamisító. Még annyit érde-

mes megjegyezni, hogy nem mindenki lesz áruló egy közösségből, de még a betyárok közül sem, és Gajdor karaktere nem általánosítható az egész nemzetre vonatkozóan, mert léteznek más, többségében jellemes, becsületes emberek is.

A sztereotipizálás, az általánosítás és a kollektív bűnösség vádjá ellen szól a gyakorlati tapasztalat. Például Jókai Mór megírta, hogy ő ismer körülbelül ötszáz becsületes és ötven hitvány embert. Az általa említett arány reális, ezt én is meg tudom erősíteni saját tapasztalatból, ezért nem áll a film fő állítása, hogy egy teljes nemzet áruló vagy öneláruló legyen (Jókai 1888: 17).

A betyárok lejárata és a lejáratos betyárok karaktereinek általánosítása mégis megtörténik a filmben, de nem a rabláshoz és a gyilkossághoz való viszonyulás okán, hanem a széthúzás hamis epizódja alapján. A vizsgálóbírók több megtévesztés és megfélemlítés után eljutnak Tormához (Agárdy Gábor) és Kabaihoz (Molnár Tibor), akik megölhették (jogos) bosszúból az áruló Gajdort. Tormának megígérik, hogy szabadcsapatot alakíthat a sáncban előzetesen fogva tartottak közül, akiket ő rátermettnek tart. Az elsőbbségért, a vezető pozícióért azonban meg kell küzdenie Kabaival. Karikáspárbajt vívnak, amit a fő intrikus huszártiszt (Tordy Géza) leint egy ponton. Torma kissé rátermettebb, de Kabai is állja a sarat, és lényegében mondhatni, hogy az összecsapás döntetlennel végződik. Torma nem veszi be a csapatba Kabait, pedig az is láthatólag jól kezeli a karikást, beillik harcosnak, katonának, valószínűleg neki is volt fegyver a kezében 1848-ban. Hogy ez a kicsengése a párbajnak, arra utal, hogy még a betyárok is széthúzóak. Elvégre ők is magyarok, az akkori osztályok alatti réteg képviselői, és őket is a földbe kell döngölnie a történetnek, hogy teljes legyen az áruló magyar nemzeti és népi panoráma. Torma és Kabai ugyan nem fehéren és feketén rosszak, mert az áruló Gajdort valamelyikük (talán Torma) megfojtotta, ez erkölcsileg elfogadott volt, de nekik is van egy súlyos hibájuk, a széthúzás. Egy-egy kisebb-nagyobb pozitívumnak meg kell jelennie néhány szereplőnél, mert különben nincs történet, és a film dramaturgiailag is szembetűnően durván átlépné a hihetőség határát. A film azonban az árulók kategóriáit és létszámát maximalizálta.

Lényegében mindenki negatív figura a történetben, még a fogvatartottak is. Torma és Kabai mellett félig-meddig pozitív karakterként lehetne jellemezni még két személyt a szegénylegények közül, de ők sem igazán azok, legalábbis nem ebben a filmben. Az egyik a Magyardolmányos (Madaras József), aki szegénylegény, mert törvényen kívüli. Rosszat róla nem lehet mondani, sőt csak jót, mert annyit tudunk meg felőle, hogy Kossuth Lajosnak csempészett külföldre és onnan haza fontos leveleket. A Magyardolmányost azonban a film első perceiben lelövik, így nincs ideje, lehetősége kibontakozni, és ebben a történetben hőssé válni, ha elég erős is lett volna hozzá. Érdekes, hogy a Magyardolmányos szerepe a forgatókönyvben valamivel tovább tartott, de a cenzúra utasítására az elején kiírták a forgatókönyvből, ezt kézírással jelezték is, hogy le kell őt löni. Tehát ő egy pozitív figura volt a filmben, de inkább csak lehetett volna. A Magyardolmányos gyilkosát nem látni, de a mellette, majd a mögötte álló vizsgálóbíró (Basilides Zoltán) tud erről a kivégzésről, vagy épp ő ad rá

utasítást. Meg is kérdezte tőle, hogy van-e, él-e hozzátartozója, ami célzás a kivégzésére, ami pár másodperc után be is következik. A vizsgálóbírónak a szeme se rebben, amikor mellőle, de a képernyőn kívülről lepuffantják a férfit. Ezért nem áll az a magyarázkodás, a film mentegetése, hogy nem tudni, ki lőtt, mert ott állt a vizsgálóbíró, Ráday nyomozója, ügyésze. Ahogy már említettem, Ráday és emberei a nyomozások, vallatások, bizonyítékok szerzése során a valóságban nem tartottak kivégzéseket, nem is volt rá jogosultságuk.

A másik, hasonló bizonytalan megítélésű karakter Veszelka Imréné (Latinovits Zoltán), Rózsa Sándor jobbkezéé, akit bele is írtak a filmbe. Sőt, őt megkettőzték azzal, hogy volt egy rá külsőleg hasonlító csendőr, és amíg őt magát nem azonosították a tömegben, a csendőrt azzal vádolták, hogy ő valóban Veszelka, és megölte a csendőrt, hogy a ruhájába bújhasson, és alkalomadtán így juthasson ki a sáncból. (Veszelka Ganjdornak a zsandár szót említi, ami történetileg helytálló, de az egyenruha a csendőröké, és az a döntő, mert ezt a csendőregyenruhát látni végig a filmben.) Ez a történetyszál nem a betyárvilágból származik, a rendező elmondta egy interjúban, hogy egy szovjet tiszt esetét dolgozták bele a cselekménybe. Egy ilyen epizód vagy kisebb mellékszál beillesztése önmagában nem történelemhamisítás, ha az egész történet fő állítása nem lenne hamis. A szerepcsere azért került bele a filmbe, hogy dramaturgiailag bonyolítsa, fokozza az eseményeket, amíg el nem jutnak az igazi betyárokhoz. Itt a fő állítás a hamis, hogy a film szerint Ráday emberei az 1848-ban harcoló betyárokról vadásztak.

Na, de nézzük, miért is nem igazán pozitív figura a filmben Veszelka. Nem azért, mert a valóságban rabló is volt, és kapcabetyár meg kegyetlen, hanem azért, mert itt, a filmben nem igazi, bátor betyár. Amikor látja, hogy a csendőrök megvesszőzik a feleségét, akkor leveti magát a várfalról, tehát öngyilkos lesz. Egy ilyen hétpróbás betyárról, Rózsa Sándor jobbkezéről nehéz elképzelni, hogy ilyen véget érjen. Maradtak fenn róla fényképek és történetek: nem egy városi, nyegle anyámasszony katonájú figura volt. Inkább el lehet képzelni őt úgy, hogy nekirent a fogvatartóinak, és legalább egyet vagy kettőt felkoncol, mielőtt őt teszik ártalmatlanná, semmint hogy csak egyszerűen öngyilkos legyen. Veszelka egyébként a valóságban nem lett öngyilkos, hanem a Ráday előkészítette perben 15 év fegyházbüntetést kapott, amit le is ült, majd kiszabadult, és csak 1909-ben hunyt el szabadlábban (Balogh 2024: 30).

A gyártói, az alkotói és a rendezői éthosz, motivációk – Nemeskürty István

A fent részletezett történelmi tények és azok durván megmásított változatai, a dramaturgiai elemek, illetve a szimbolikus sugalmazások bizonyítják, hogy a filmnek rossz szándékú történelemhamisító központi állítása van az 1869–1872 közötti eseményekről, és valótlan, fiktív tényekre alapozva állítja, hogy a magyar nemzet kollektív önelárulást hajtott végre 1867 után, illetve az allúziók alapján 1956 után. A motivációk, ha megvannak, ha azonosíthatók, mégiscsak jobban igazolják, hogy miért történt mindez.

Megvizsgálom, idézetekkel bizonyítom a film fő alkotójának tekintett rendező, Jancsó Miklós motivációit, röviden pedig a stúdióvezető, Nemeskürty István és a forgatókönyvíró, Hernádi Gyula hozzáállását a munkásságuk alapján.

Nemeskürty István 1959-től közel három évtizedig volt stúdióvezető, és bár számos, általa felügyelt produkcióval megfelelt a pártállami művelődéspolitikai elvárásoknak, az egész életművének a mérlege pozitív. Legnagyobb érdeme, hogy a kifejezetten propagandisztikus céllal forgatott filmek után és mellett számos, alapvetően hiteles történelmi film és igényes klasszikus irodalmi adaptáció elkészültét felügyelte vagy épp kezdeményezte. Elég az olyan, ma is nézhető adaptációkat említeni, mint *A kőszívű ember fiai I–II.* (1965) és az *Egri csillagok* (1968). Utóbbinak még a forgatókönyvét is ő írta Gárdonyi Géza regénye alapján. Hogy egy keresztény és konzervatív szellemiségű tanár, filmkritikus hogyan került a Kádár-kori filmgyártás egyik kulcspozíciójába, azt máig sem tisztázta a filmtörténet, de vannak olyan feltételezések, amelyek szerint a korabeli kultúrpolitikának szüksége volt egy művelt, jól képzett szakemberre, és tény, hogy ő már 1957-ben kandidátusi fokozatot szerzett irodalomtudományból. Nemeskürty kollégái és tanítványai szerint mindezen túl személyes, korábbi kollegiális kötődés volt az alapja annak, hogy Aczél György kinevezte. De nézzük a tevékenységét az általa felügyelt stúdió filmjei alapján!

Nemeskürty, ha nem is ő fedezte fel Jancsó Miklóst, de az első játékfilmje után, a kinevezése évében, 1959-ben már megbízta egy epizód elkészítésével a *Három csillag* (1960) című szkeccsfilmben. Jancsó egy szabotázs-történetet dolgozott ki, ahogy azt elvárták tőle. Nemeskürty és a rá bízott stúdió életében inkább az 1962-es enyhülés után készültek kevésbé vagy nem vonalas filmek, például a *Sodrásban* (1963). Itt forgott Jancsó filmjei közül az *Oldás és kötés* (1963) és az *Így jöttem* (1965), majd a *Szegénylegények* (1966) is. Az *Oldás és kötés*t egyesek ma is nézhető és érvényes filmnek tartják, és vannak is erényei, de a fő csúsztatásait nem veszik észre vagy figyelembe. A film első megközelítésre a hagyomány mellett érvel. Pozitív példaként jelenik meg az idősebb, előző generációhoz tartozó orvosprofesszor és a vidékről a fővárosba került orvos apja. A történetnek azonban van két erős szépséghibája. Látszólag nosztalgiaiával tekint a hagyományra (idősebb generáció, falu), de folytathatatlanként reflektál rá, amit egy szimbolikus epizód is megerősít. A fiatal orvos a szülőfalujából a fővárosba tartva visszafele, az autója rádiójában a Bartók Béla által gyűjtött, *Szarvassá vált fiúk* népballadát hallgatja a zeneszerző hangján. A népballada jelentését eltúlozva, áthangolva, más kontextusba áthelyezve a film azt sugallja, állítja, hogy a hagyományhoz való visszatérés lehetetlen. Miközben azóta sokan visszatértünk oda, mert a modernizáció nem váltotta be az ígéreteket. Ezt az élményt szépen megírta Véghelyi Balázs költő a *Profán kantáta* című versében (Véghelyi é. n.). Az *Oldás és kötés* másik erős szépséghibája, hogy a felvillantott és még el is siratott falusi hagyomány nem magyar és nem keresztény, ahogyan az orvos apja sem az, hanem más etnikumú és más vallású. Ezzel önmagában nem lenne baj, ha Jancsó később akár egyetlen másik filmjében

legalább egy magyar és keresztyény emberre is a hagyomány követendő megtestesítő-jeként tekintene. Ám ez sohasem történik meg a rendező hosszú, a rendszerváltáson is átívelő pályafutása során, az ellenkezője viszont mindig.

A filmekért elsősorban nem a stúdióvezető felelős, de azért jelzésértékű, hogy milyen szellemiség uralkodott abban az időben, és mi mindenben járt az élen Jancsó hivatalos támogatással. A modernizmus folyton megújulni törekvő akarnoksága találkozott a marxizmusnak „a múltat végképp eltörölni” jelmondatával, és ezt még magukénak érezték egyes értelmiségiek, például azok az ideológiailag egymástól nagyon távol álló írók, akik feltűnnek az *Oldás és kötés* egyik jelenetében: Csoóri Sándor, Konrád György, Hernádi Gyula. A stúdió és az értelmiségi miliő elmond valamit arról, hogy a rendező honnan jött. Ezt Jancsó még kibővíti azzal, hogy a következő évben is Nemeskürty, akkor négyes stúdiójában készült az *Így jöttem* (1965). Sokan ekkor ábrándulnak ki a rendezőből, mert itt nevezi először barbároknak egy zenei szimbólummal a magyarokat. A film végén az emberek megverik Jóskát, mert a szovjet katonával való barátkozása miatt kollaboránsnak tartják. Közben pedig magyarázó hangzó jelképként, kísérőzeneként megszólal Bartók Béla *Allegro barbaro* című zongoradarabja. A mű még más Jancsó-filmekben is megszólal hasonló jelentésképzéssel, egyik filmjének még a címét is e félreértelmezett zongoradarabtól kölcsönözte (1979), annyira becsípődésévé vált a „barbár magyarok” jelzős szerkezet. Jancsó magyarellenessége az egész életműre jellemző, de nagyon szembevető módon először az *Így jöttem*ben jelenik meg. A következő film pedig szintén a négyes stúdióban a *Szegénylegények* (1966) lesz.

Érdeemes felidézni a *Szegénylegények* keletkezéstörténetét. 1965. április 1-jén mutatták be *A köztívű ember fia I–II.* című, nagy sikerű Jókai-adaptációt, a négyes stúdió produkcióját. Jancsó Miklós a három közös film után rosszállóan elmondta Nemeskürtynek, hogy nagyon égő ilyen avítt, régimódi, pozitív nemzeti ábrándokra épülő történeteket készíteni, ráadásul szerinte elkoptatott hagyományos dramaturgiával és fényképezési stílusban (Bacsó 2000). Vagyis Jókai és egy hagyományos témájú, stílusú történelmi játékfilm a haladó rendezőnek már nem volt korszerű. Nos, itt bújik ki a szög a zsákból, hogy az *Oldás és kötés* hagyományra utaló nosztalgiája sem volt őszinte, és a fő valódi állítása az volt, amit a rendező Bartók szájába adott, hogy a hagyománynak vége, mert a szarvassá vált fiú agancsa már többé soha nem fér be az atyja ajtaján. A jancsó kritikára Nemeskürty azt mondta, hogy jó, akkor ti, fiatalabbak készítetek egy korszerűbb történelmi filmet, mint Várkonyi Zoltán. Készítettek, és Nemeskürty meg is adott hozzá minden segítséget: pénzt, paripát, fegyvert. A rendezőt és a forgatókönyvíró Hernádi Gyulát is ő mutatta be egymásnak. Hernádi az *Oldás és kötés*nek már a dramaturgia volt, és ő írta az előző játékfilm, az *Így jöttem* forgatókönyvét is. A *Szegénylegények*ét is, bár a film főcímében a nevét nem tüntették fel. Erre röviden még visszatérek.

A *Szegénylegények* létrejötte jelentős mértékben Nemeskürty István akkori stúdióvezetőnek köszönhető. Hogy utólag is igazolja saját döntését, a „tanár úr” írt is a film-

ről. Íme, egy idézet a kritikából: „*a mézeskalács huszár, gyerekkorunk cifra dolmányos hőseinek megtestesülése, aki szinte szobra a magyar nemzeti büszkeségnek: milyen nyalka, mennyire magyar! Csak lassan derül ki, hogy szerepe a köpönyegesekénél is ocsmányabb; övé a legpiszkosabb hóhérmunka, azért is oly vakítóan fehér a kesztyűje, egy magyar Bicska Maxit takar a szép dolmány* (Nemeskürty 1968: 145).” A huszár-mente valóban egyik legismertebb magyarságszimbólum (Kapitány–Kapitány 2002: 46), már csupán ebbe bele lehet látni a magyar nép kollektív önelárulását. (De a többi magyaros öltözékbe is!) Nemeskürtynek mint a kritika írójának a film bizonyítékként szolgált, de egy olyan film, amit ő maga gyártatott! Azt a kritikájában azonban nem tárgyalta, hogy a történelemben volt-e példa ilyen huszáros árulásra, hogy azt a valóságból beemeljék a filmbe bizonyítékként. Nincs meg az origó vagy a „ab ovo”, hanem a stúdióvezető a saját maga által kezdeményezett és felügyelt filmet tekinti az őt meggyőző bizonyítéknak. A saját farkába harapó kígyó példája elevenedik itt meg. Csak akkor már nem önharapásnak tűnt, hanem önsimogatásnak, önigazolásnak.

A gyártói, az alkotói és a rendezői éthosz, motivációk – Hernádi Gyula

Hernádi Gyulával kapcsolatban leginkább az hangzik el a *Szegénylegények* és általában Jancsó filmjeinek védelmében, hogy ő ellenzéki volt a kommunizmus idején, tehát független értelmiségi, aki 1956-ban is exponálta magát, és ezért még ki se írták a nevét a *Szegénylegények* főcímébe. Hogy nem írták ki a nevét, az igaz, de ettől függetlenül még ő a Kádár-rendszer kegyeltje volt, 1966 után bizonyítottan. Lehet, hogy pár évig mellőzték, de csak a rendszerváltás előtt 25 film forgatókönyvét írta, köztük az összes Jancsó-filmét. Sőt, a rendező állandó forgatókönyvírója volt az ő 2005-ös haláláig, a rendszerváltás után további 8 játékfilmjének. Ilyen karrier alapján nem nevezhető mellőzöttnek. Hogy ennyi lehetőséget kapott, az önmagában jelzi, hogy a rendszernek szüksége volt rá. Szüksége volt az ő áltörténelmi, történelemhamisító forgatókönyveire, ami jól jött a pártállamnak a magyarok elleni büntudatipar gépezetének kiemelt fogaskerekeként. És ha Hernádinak volt is egyik-másik filmjében némi bújtatott ellenzéki megnyilatkozása, az is a kádári kultúrpolitikát szolgálta, mert az aczéli boszorkánykonyhában a három T nem volt véletlen, tehát a szelephatás és a propagandisztikus funkciójú kibeszélés is meg volt tervezve. Akárcsak a kabaré is, például Hofi Géza megtervezett szelepfunkcióját ma már mindenki ismeri.

Am ne ragadjunk le a közvetett bizonyítékoknál és következtetéseknél! Nézzünk néhány filmes példát Hernádi történelemszemléletére és a magyar nemzethez fűződő viszonyára vonatkozóan! Azt már említettem, hogy ő már az *Oldás és kötés* (1963) dramaturgia volt, és igyekeztem ráirányítani a figyelmet arra, hogy milyen a filmnek a hagyományhoz fűződő ellentmondásos és a magyar hagyományhoz kapcsolódó közvetett elutasító viszonya. A Nemeskürty által vezetett négyes stúdióban a következő Jancsó-film az *Így jöttem* (1965) volt, és az barbároknak minősíti a magyarokat, mert

nem toleránsak a szovjet kollaboránsnak tartott kiskatonával. Ezt is Hernádi írta, majd utána a *Szegénylegények* forgatókönyvét is, amelynek magyarellenességét már több oldalról bemutattam, hiszen ez a jelen elemzés fő tárgya. Az író részt vett a következő szovjet–magyar Jancsó-film, a *Csillagosok, katonák* (1967) forgatókönyvének megírásában, ami a nagy októberi szocialista forradalom, valójában bolsevik puccs 50. évfordulójára készült, és erről itt elég ennyit mondani. Hernádi magyarellenessége az összes, 1989 előtti és utáni forgatókönyvéből kikandikál, mint szög a zsákból. Az *Égi bárányt* (1970) forgatókönyvíróként szintén ő jegyzi, és abban egyszerűen leírja a kínai vallatási, kínzási eljárásokat, és a szép erdélyi, magyar színésznővel, Széles Annával felolvastatja, mintha az Magyarországon lett volna kidolgozva vagy alkalmazva, különösképp 1920-ban, a szegény, ártatlan vörösterroristák ellen.

Hernádi összes, 1989 előtti és utáni filmjében vannak fiktív, durva magyarelles epizódok, szimbólumok. Idézek egyet a rendszerváltás utáni időkből is. Jancsó első Kapa–Pepe filmjének a forgatókönyve is Hernádi műve. A *Nekem lámpást adott kezembe az Úr Pesten* 1998-ban készült, az 1848-as forradalom és szabadságharc 150. évfordulóján. Az ünnepi jellegű megemlékezés helyett a film ott stigmatizálta a magyar hősokeket és jelképeket, ahol csak tudta. Mindössze egyet említek. A filmben Kossuth Lajos Adolf Hitler rasszista versét szavalja. Most tekintsünk el attól, hogy ez fizikailag képtelenség, hiszen Kossuth Lajos elhunyt akkor, amikor Hitler még csak négyéves volt. Hogy írhatott volna Hitler már négyéves korában rasszista verset és bármilyen verset, és ha írt volna, azt ki és miért fordította volna le magyarra, és főleg miért szavalta volna el Kossuth? A brutálisan fiktív és hamis epizódnak/szimbólumnak nyilván az a jelene, hogy Hernádi és Jancsó szerint Kossuth Lajos náci volt. Az ilyen stigmatizálások tömkelege van a Jancsó–Hernádi filmekben, csak ez a példa a legegységesebb, legszembetűnőbb. Tehát már csak ezért is valószínű, hogy Hernádi egész életművén átívelő magyarellenessége megtalálható a *Szegénylegények*ben, és a tények, az elemzés következtetései azt mutatják, hogy meg is vannak.

A gyártói, az alkotói és a rendezői éthosz, motivációk – Jancsó Miklós

Mivel a filmek fő alkotójának a rendezőt tekintik, róla kissé részletesebben írok. Az ő esetében a főbb filmek áttekintése előtt idézek néhány gondolatot, ami igazolja az ő szélsőbaloldali nézeteit és a magyarellenességét.

„A családom Erdélyből származik; román ága nagyobb volt, mint a magyar. S ezen belül is az egyik fele románnak, a másik magyarnak vallotta magát. [...] Jenő bátyám [...] a Nemzeti Parasztpárt, régebbi nevén az Erdélyi Parasztpárt egyik vezetője volt. [...] Anyámék tizenketten voltak testvérek. Egy nagyon nagy erdélyi családból jöttek. A legendák szerint valami kapcsolatuk is fűződik Vlad Tempeshez, akit a múlt század óta Drakulának neveznek. Állítólag az őseim kö-

zül találták ki a román történelem dákoromán kontinuitás elméletét. Az apámék magyarok voltak: székely parasztok, tízen testvérek. [...] Én ma is vállalom, hogy akkor azt a tavaszt felszabadulásnak éreztem. Annak ellenére, hogy tudtam, kik az oroszok, tudtam, hogy lopnak, erőszakoskodnak, leteperik a lányokat, asszonyokat. Csakhogy ez háború volt. A háború: ilyen. [...] Akkorra már teljesen nyilvánvalóvá vált számomra, hogy az én kommunista hitem különböző valóságos megnyilvánulásai nem vihetők át a valóságba. Itáliában a baloldali kommunista vagy kommunistaszerű mozgalmak szelleme nem szívódott fel az absztrakt hatalomgyakorlásban. Nem merevedett rutinná, az arcra letéphetetlenül ránövő maszkká; még sokan hittek abban, hogy lehet még valamit változtatni. Az én ottani baráti köröm ilyen társaságokból állt. Voltak közöttük Vörös brigádosok is, akik később meghaltak. Ők tartották bennem a reményt, hogy nekem nem kell mindent elvetnem, amiben valaha gyermekkoromban vagy félgyermekkoromban hittem” (Bacsó 2000).

Ebben az életműinterjúban Jancsó igyekszik azt magyarázni a beszélgetés lejegyzőjének, Bacsó Péternek, illetve az olvasóközönségnek, hogy a családjában nem voltak vérre menő konfliktusok a román és a magyar ág között; de a nyilatkozatából kiderül, hogy büszke arra, hogy egyik nagybátyja a magyarellenes népirtásokban érintett Erdélyi Parasztpárt vezetője volt. Büszke arra, hogy állítólag – és az „állítólag” súlyosbító tényező, mert ha ő nem említi, senki sem kérné számon rajta –, hogy a felmenői között van a karóba húzó Drakula, Vlad Ţepeş. Ugyancsak büszkeségből említi, hogy szintén állítólag az ő ősei találták ki a tudománytalan és magyarellenes „dáko-román kontinuitás elméletét”. Ilyen nyilatkozatok alapján nem kell csodálkozni, hogy gyakorlatilag az összes filmje magyarellenes, különböző mértékben és stílusban, így a *Szegénylegények* is. Ő a román identitását hol nyíltan, hol burkoltan érvényesítette. Erre még az is rávilágít, hogy az anyja, aki teljesen román volt, kezdetben még magyarul sem tudott, a Magyarországra való 1920-as átköltözésük után a már itt 1921-ben született gyereket, Jancsó Miklóst román–magyar két tannyelvű iskolába íratta. Erről az életrajzok megemlékeznek (ÚMÉL). Magyarországon a kommunista rendszer magyarellenes volt, szintén hol nyíltan, hol burkoltan, és jól jött a hatalomnak a részben vagy egészen román öntudatú rendező, aki ott gyengítette filmjeivel a magyar önazonosságot, ahol tudta.

Amit Jancsó az életműinterjúban (Bacsó 2000) mesél az 1945-ös szovjet „felszabadításról”, az rávilágít az ő kettős értékrendjére. Elnéző a szovjet, orosz megszállókkal szemben, mert „háború volt”, még a magyar nők megerősökölését is megbocsátja nekik; de ugyancsak a háborúra hivatkozva már kíméletlen a magyarokkal szemben, akik az *Így jöttemben* (1965) a megszállókkal kollaboránsnak tartott Jóskát jól elverik. Jancsó kettős értékrendje mindig a magyarok rovására érvényesül. Jancsó provokatív, magyarellenes nyilatkozatai, ahogy az ő filmjei szintén nem hitetik el a nézővel – kivéve a rászedettekkel, de azok, sajnos, sokan vannak –, hogy azért „önkritikus” a magyarral szemben, mert érte haragszik, hanem azért „önkritikus”, mert ellenük haragszik.

Az életműinterjúban (uo.) Jancsó Miklós több helyen mesélt radikális, kommunista meggyőződéséről, elkötelezettségéről abban is, hogy hitt az osztályharcos forradalom jogosságában és sikerességében; és még olaszországi tartózkodása alatt is gyilkos, öngyilkos merényleteket végrehajtó kommunista terroristák voltak a barátai. Hogy ő hitt a kommunista utópiában és diktatúrában, az még nem menti fel őt, hogy filmjeivel a sokak életét megnyomorító és sokak életét elvevő rendszer ideológiai kiszolgálója volt. A kommunista rendszert a történetírás és a jogalkotás is önkényuralmi rendszernek tartja.

A *szimbolikus-retorikus* filmben további idézetekkel igazolom Jancsó radikális baloldaliságát és magyarellenességét (Deák-Sárosi 2016: 185–351), de most nézzük, melyek a főbb filmjeinek központi üzenetei! A filmezést az 1950-es években kezdte, 1955-ig forgatott álhíradókat. Erről is beszél a fent említett életműinterjújában (Bacsó 2000). Egy-egy íróval vagy újságíróval megírták a fiktív riportot, azt jóváhagyatták a cenzúrával, majd „lementek vidékre”, ahol egy helyi parasztnak, munkásnak betanították, hogy mit kell tennie vagy mondania a kamera előtt.

Első játékfilmje, *A harangok Rómába mentek* (1959) arról szól, hogy egy teljes soproni végzős gimnáziumi osztály az osztályfőnökükkel együtt fegyvert fogva átáll a „felszabadító” szovjetek oldalára. A filmet a korabeli baloldali, kommunista kritika is nem hihető túlzásnak tartotta (Gyertyán 1959: 13). Sopront, a húség városát így leárusítani egy fiktív, hamis történettel, az nem vall magyar öntudatra.

Jancsó következő játékfilmje az *Oldás és kötés* (1963) volt, amiről a fentiekben már leírtam, hogy a hagyomány látszólag nosztalgiával idézte, de valójában tagadta, közvetetten a magyar hagyományt utasította el erőteljesebben. Az *Így jöttem* (1965) esetén elég ismét említeni a film végéről Bartók *Allegro barbaróját*, amelyet az eredeti funkciójától eltávolítva, azzal ellentétesen a magyarok lebarbározására használ. Ilyen előzmények után nem meglepő, hogy a következő filmje, a *Szegénylegények* (1966) a magyar nemzet kollektív önelárulásáról szól, a büntudatkeltés céljával. Lényeges, hogy utána a *Csillagosok, katonák* (1967) következik, ami szovjet–magyar koprodukcióban készült. Tehát a bolsevik puccs évfordulós internacionalista eposza jutalom volt a *Szegénylegények* után. Ha ezzel a betyárfilmjével valóban 1848, 1956 és a magyarok pártján állt volna, akkor nem kapott volna megbízást egy bolsevik kurzusfilmre, különösen nyomban utána. Hogy ne magam minősítsem a filmet, bár írtam róla elemző kritikát is a 2011-es, DVD-n való megjelenés alkalmával (Deák-Sárosi 2011), idézem Szergej Lavrenytyjev orosz filmtörténész, a moszkvai Filmarchívum munkatársa szavait: „Ilyen hithű, bolsevik film a Szovjetunióban sem készült az 1920-as évek óta.” Az orosz filmtörténész ezt a DVD-kiadás kísérő dokumentumfilmjében nyilatkozta (Lavrenytyjev 2011). Ugyanott megszólalt Nyikita Mihalkov filmrendező is, aki kezdő színészként, statisztaként egy-két jelenetben szerepelt a *Csillagosok, katonák*ban, és az interjúban határozottan kijelentette, hogy a film történetének semmi köze nincs az 1917-es bolsevik puccsot követő polgárháborúhoz, az csak Jancsó (és nyilván Hernádi és a társ-forgatókönyvírók) szélsőséges fantáziájának terméke. A film még az orosz

kommunisták tetszését sem nyerte el, mert szerintük „a mi fehéreink nem voltak ilyen kegyetlenek”. Ezt maga a rendező mondja az életműinterjújában (Bacsó 2000). A szovjet elvtársak az ő kommunista túlbuzgósága mögött megérezték az oroszellenességet. Ahogy a filmben magyarellenesség is van a fiktív kegyetlenkedések bemutatásával, lévén, hogy magyar szereplők is vannak a harcoló felek mindkét oldalán.

A rendező összes magyarelles epizódjának, szimbólumának összegyűjtése és értelmezése egész monográfiát kitöltene. *A szimbolikus-retorikus filmben* (Deák-Sárosi 2016: 185–351) több filmjét elemeztem, szemléletesek és elborzasztók a példák. Jancsó baloldali szélsőséges radikalizmusa megmaradt a rendszerváltás után is. Az 1989 utáni első két játékfilmjére még odafigyelt a filmkritika, utána a kritika és a közönség is elfordult tőle, és már csak a szakmabeli, belterjes filmtörténészek reflektáltak írásaira, akik a szocialista és a posztoszocialista filmgyártás érdekszférájába tartoztak. Az első két, rendszerváltás utáni filmjéről, az *Isten hátrafelé megy* (1991), *Kék Duna keringő* (1992) még írtak közéleti újságírók is, olyan címek alatt, amelyek már jelzik a valóságtól való szélsőséges elrugaszkodást: *Önmagunk túszaiként* (Reményi 1991), *Jancsó hátrafelé megy* (Hamar 1991), *A falra festett ördög* (Domonkos 1990), *Az Isten hátrafelé megy: avagy két kézzel melléfogni* (P. Sz. 1991), *A történelem merrefelé megy?* (zay 1991), *Golyó Gorbacsovnak* (k. J. 1991), *Székrekedés* (Nádori 1991).

Hogy a magyarellenesség végig megmaradt a Jancsó-filmekben, azt most csak egy példával szemléltetem. Az *Anyád! a szűnyogok* (1999) a magyarok ősanját meddő, céda, vámpír nőként mutatja be, aki önmaga szerint is „hülye p...csa”. Természetesen, ennek a filmnek a forgatókönyvét is a rendezővel és az operatőr Grünwalszky Ferencsel együtt Hernádi Gyula írta, ami igazolja, hogy milyen összenőtt alkotópáros voltak ők több mint négy évtizeden keresztül. És hogy mennyire támogatta ezt a magyarellenességet a filmes szakma is, azt jelzi, hogy 2000-ben, a 31. Magyar Filmszemlén Jancsó ezért a filmjéért rendezői díjat kapott (G. A. 2000). A saját meghatározásával is a „blóddli” műfajába sorolható alkotásáért.

Jancsó Miklós tehát a *Szegénylegények* előtt is és után is megszakítatlanul radikális baloldali és magyarelles filmeket készített, a nyilatkozatai is ezt támasztják alá. Miért épp ez a filmje lett volna kivétel? Ő a Kádár-rendszernek nagyon is a kedvence és a kegyeltje volt. A filmes szakma őt és a filmjeit mindezek ellenére a mai napig védi, sőt „klasszikus”-nak tartja (Kovács 2002: 299–313). Ezt a jelzőt a filmtörténészekről őt követően csak Tarr Béla kapta meg, ő is már életében, és nem kevésbé provokatív, mindent tagadó filmjeiért (Kovács 2013).

Jancsó mint radikális baloldali, lázadó szerepekben tetszelgő fenegyerek egyes filmjeiben balról támadta a szocializmust, nem pedig nemzeti konzervatívként. Az ő kiszólásai és lázadásai csak kedveztek a rendszernek. Néhány esetben alakult ki nézetkülönbség közte és a kultúrpolitika között, de közép- és hosszú távon mindig megvolt az előkelő helye a pártállami propagandagépezetben. A rendszerváltásig csak játékfilmből és moziban forgalmazott filmből több mint húszat forgatott, és utána is még kilencet.

Jancsó filmjeinek klasszikus magasságban tartásáért maga a filmes szakma, azon belül az elméleti és oktatási ágazat is kiemelten a felelős. A filmművészet és általában a művészet képes konzerválni a leginkább a romboló eszméket képviselő üzeneteket. A közéleti, társadalmi, politikai térben már legalább lehet beszélni a romboló eszmékről, de művészettel kapcsolatban még alig. Ha egyes, esztétikailag nem túl kidolgozott filmeket meg is szabad kritizálni, de a kánon csúcsára helyezett alkotók, Jancsó Miklós és Tarr Béla filmjeit már nem. Legalábbis nem következmények nélkül. Saját bőrömmön is tapasztaltam, de erről majd máskor.

A Szegénylegények reklámja és hazai fogadtatása

Hogy mennyire támogatta a filmet a Kádár-rendszer és az aczéli kultúrpolitika, azt több formális és informális reklámfogás is jelzi. Például suttogó propagandával elterjesztették, hogy nem fogják bemutatni. Ezt egy Széchenyi-díjas történész mesélte nekem, aki jelen volt a film ősbemutóján 1966. január 6-án. Ez a szivárogtatott hír felkeltette a nemzeti érzelmű nézők érdeklődését, és már a megtekintés előtt feltételezték, hogy kiszólások lesznek benne a hatalomról és a megtorlásról. Ez a megtévesztő, suttogó propaganda el is vett a várakozás kritikai szűrőjéből, és nem is azt keresték a filmben, hogy miben csúsztat, miben hamisít, hanem azt, hogy hol van benne rendszerkritikus felhang. A bemutató megtörtént, és mindenki örült a szép képeknek, és hogy a végén a rászedett szegénylegényeket megsajnálhatták, akik előbb elénekelték a Kossuth-nótát, aztán lefogták őket a gaz császáriaknak. Miközben a film szerint nem is az osztrákok fogták le őket, nem is ők végezték a törbe csalást, de nem is ők dolgozták ki már a tervet sem. (Ha így is történt volna 1869-ben, de nem így történt.) A jelmezeket senki sem figyelte tüzetesen, nem jöttek rá, hogy mindenki magyar az ötlettől a kivitelezésig. Csak a himnusz volt a császári, a *Gott Erhalte*, és dísznek a háttérben néhány osztrák sisakos katona, de csak a végén. A történészek legfeljebb azt vették észre, hogy 1869-ben még nem létezett a csendőrség, de ahogy más, kisebb anakronizmust és csúsztatást, ezt is megmagyarázták korabeli, távolabbi kapcsolódású esetekkel (Szabad 1966: 22–5).

A film, az alkotói és a propagátorai azonban ragaszkodtak a történelmi hűség címkéjéhez. Nem áll az a vélekedés, hogy a prologust a filmgyár vagy épp a vezetője, Nemeskürty István utólag íratta volna, mert a forgatókönyv eleve tartalmazta a prologus szövegét, és csak apró, lényegtelen stilisztikai javításokat végeztek rajta. A prologus eredeti koncepciója mellett szól, hogy a jelmeztervek is elkészültek jóval a forgatás előtt, és a prologus képei, az ikonográfia ott van a vizuális tervekben. Egyébként mellékes, hogy a prologust mikor találták ki, mert ott van kész filmben a bemutató óta és még ma is. Egy filmet a kész alkotás állításai és a valós történelmi tények, összefüggések alapján kell értelmezni. A prologusnak azért van jelentősége, mert a történetet elhelyezi konkrét történelmi helyzetben, egyértelműen utalva Ráday Gedeon 1869-es megbízatására is, még a portréját is mutatták. Maga a gróf ugyan nem

szerepel a filmben, de a vizsgálóbírói igen, és ez a konkrét utalás okot ad a történeti hitelesség számonkérésére is. Hogy mennyire fontos volt a film promóciója szempontjából a dokumentumszerűség és a történeti hitelesség elhitése, azt az is jelzi, hogy a díszbemutatón, a Puskin moziban kiállítottak korabeli ruhákat, fegyvereket és más rekvizitumokat. Ez a kiállítás is a valószerűséget, a történelmi hitelességet hirdeti, miközben épp ez csorbult, méghozzá erősen és szándékosan.

A filmnek azt az állítását, hogy a Ráday az 1848-as betyárokat kiszűrte, és az oszt-rákoknak átadta, nem csupán magából a történetből lehet kikövetkeztetni, hanem ezt az alkotói szándékot meg is erősíti a *Szegénylegények – Ötlettől a filmig* kiadvány bevezetőjének egésze és egyes kiszólásai: „Jancsó és Hernádi fel akarták ezt a motívumot használni a sánokban levő volt 48-asok leleplezésére (*Szegénylegények* 1968: 9).” Fel is használták. Egyébként Palotás Fausztin *A másli* című novellájának dramaturgiai elemeire utalnak. A feldolgozott novellát vagy annak kivonatát a kiadványban közzétették (ua.: 10–5.)

A filmnek kiemelkedő sikere volt szakmailag és a közönség körében is. Idehaza több mint egymillióan látták, pontosan 1.109.000-en (Tárnok 1978: 22), és a 6. legnézettebb film volt 1966-ban. Olyanok előzték meg, legalábbis a megosztott első helyet említve, mint a *Kárpáthy Zoltán* és az *Egy magyar nábob*, mindkettő 3,4 millió, azaz 3.344.000 nézővel (uo.), tehát 1966-ban nem volt korszerűtlen a nem hamisító történelmi film és a Jókai-adaptáció sem. Nem volt különösen kiemelkedő a *Szegénylegények* nézőszáma, se a helyezése, azokban az években ilyen nagy számban látogatták a filmeket. A kritikusok dicsérték, de történeti hitelességet nem kérték számon rajta, és aki észre is vett néhány anakronizmust, azt inkább próbálta megmagyarázni, bár nem túl meggyőzően (Szabad 1966: 22–5). B. Nagy László viszont a *Szegénylegényeket* az *Élet és Irodalomban* „filmtörténeti jelentőségűnek” nevezte (B. Nagy 1966: 9), és azóta rajta is maradt ez a minősítés.

A filmet 1968-ban a filmkritikusok minden (addigi) idők második legjobb filmjének szavazták meg (NFI). Az első akkor a szintén ideologikus propagandafilm, a *Talpalatnyi föld* (1948) lett. 2000-ben ugyancsak a „szakma” az Új Budapesti 12 élére helyezte (NFI). Ez is jelzi a „szakma” folytonosságát. Két személyi példát is említek a szemléletesség kedvéért. Ujhelyi Szilárd 1994-es haláláig megőrizte elnöki, majd tiszteletbeli elnöki címét a Magyar Mozgóképförkötő Alapítvány élén. Köhalmi Ferenc 1981-től 1992-ig a Művelődési és Köznevelési Minisztérium Filmfőigazgatóságának vezetője volt, megalakulásától megszűnéséig a Magyar Mozgóképförkötő Alapítvány főtákos. De számos más, még hosszabb, évtizedeken és rendszereken átívelő filmes karriert lehetne említeni.

Szintén 1968-ban kiadtak egy könyvet a *Szegénylegényekről* az *Ötlettől a filmig* sorozatban, ami tartalmazta az irodalmi forgatókönyvet és a sorozatszerkesztő, Ujhelyi Szilárd által legfontosabbnak ítélt hazai, illetve a külföldi kritikákat. A kiadvány célja nyilván az volt, hogy erősítse a film minél erősebb kanonizálását, ami meg is történt.

Szabad György nem is kemény kritikáját például nem idézték a kötetben. Ebből is kiderül, hogy propagandakiadványról van szó, mert a történeti hitelességet még kérdésként sem lehetett felvetni. A rendszer tehát magához ölelte a gyermekét, és olyan védelemmel látta el, hogy a mai napig sem lehet kellő szakmai alapossággal sem újraértelmezni. Pedig szükséges az újraértelmezés, mert a film bemutatója óta eltelt 60 év – közben épp e hat évezed közepén volt egy rendszerváltás –, és kritika alá kell vonni a kommunista diktatúra propagandafilmjeit. A filmből kell kiindulni, és a hivatkozott történelmi adatokból, tényekből, nem a bemutató körüli irányított és akár jó szándékú félreértésekből.

A Szegénylegények külföldi fogadtatása

A filmet nagy lelkesedéssel értékelték a külföldi filmkritikusok. A szélesvászonra komponált fekete-fehér kontrasztos képek, a hosszú beállítások, a megtorló cselek, fenyegetések elérték a hatásukat. Természetesen a külföldiek nem vizsgálták a történelmi hűséget, még annyira sem, mint a hazai, cenzúrázott sajtóban, és ha a magyar kritikusoknak nem tűntek fel a magyar nemzet teljes panorámáját jelképező jelmezek, akkor nekik még kevésbé. Legalábbis ahogy a *Szegénylegények – Ötlettől a filmig* (Újhelyi 1968: 119–84) kiadványban idézett részletekből kiviláglik. A legtöbben csak a szegény, részedett betyárokat és a „hatalom” képviselőit azonosították. Az olasz, francia, lengyel és német kritikusok közül egyesek látni vélték a történetben a magyar nép sorsát, az olasz cikkíró szerint a Risorgimentóról is kellene ilyen filmet forgatni (Il Tempo 1966. V. 20., uo. 123). Aki egy kicsit is próbálta azonosítani a megtorlókat, csak a császáriakat és az osztrákokat említette (Neue Zürcher Zeitung 1966. V. 27., uo. 126). Nyoma nincs annak, hogy megértették volna a kollektív nemzeti önelárulást és a büntudatkeltést a magyarokban, ami a film központi gondolata, üzenete.

A hazai és a külföldi kritikákban 1956-ra nem történik utalás, de a kiadvány csak válogatott kritikákat közöl, és nem mindig a teljes szöveget. Amit később sikerült felderítenem, egyetlen cikk utal 1956-ra, az 1975-ben megjelent kritika (*The Round-Up* [1966] and *Adoption* [1975]). Tehát nem az ellenzékiségéért és nem az aktualitásáért értékelték külföldön a filmet, hanem az esztétikai és az általános dramaturgiai megoldásaiért. De ha azért értékelték volna, a hamisítás az 1956 utáni megtorlás tekintetében is állna a kollektív nemzeti önelárulás fikatív toposza miatt. A film több díjat nyert külföldön is, még nyugaton, így Angliában és Ausztráliában is. 1966-ban Cannes-ban bemutatták, de ott csak jelölték és nem díjazták, a készítő és a kritikusok csalódására. E híres nemzetközi filmfesztiválon fél évszázaddal később, 2015-ben mégis bemutatták a Cannes-i Klasszikusok szekcióban (*Szegénylegények* IMDb).

Magát a rendezőt is több neves filmes dicsérte a *Szegénylegények*ért vagy általában a munkásságáért. Az egyik leghíresebb méltató a túlzó, erőltetetten szimbolikus, botrányos Martin Scorsese volt (Scorsese 2011), aki nyilván nem ismerte/ismeri a magyar

történelmet és a jelmezeknek a magyar nemzetet és társadalmat jelképező szimbolikáját. Volt azonban olyan vélemény is, a Scorsesénél sokkal elmélyültebb alkotó, Andrej Tarkovszkij részéről, aki a stílusa, a filmes poétikája miatt bírálta Jancsó Miklóst. Ő két későbbi filmjét említi, de a sugalmazó, hamis szimbolizmus már a *Szegénylegények*-ben és a korábbi filmjeiben is benne volt. Tarkovszkij a következőket írta a naplójában: „1980. január 20. Pénteken Larával és Araikkal a Dom Kinóban voltunk, és láttunk másfél Jancsó M.-filmet: a Magyar rapszodiát és az Allegro barbarót. Nem néztük végig, otthagytuk: borzalmas, izléstelen, mesterkélt, fontoskodó. Tehetségtelen és vulgáris. Paradzsanov eszeveszett, tehetségtelen epigonja” (Tarkovszkij 2002: 290).

Összegzés

A *Szegénylegények* (1966) a rossz szándékú történelemhamisítás legjellegzetesebb, legszélsőségebb példája. Konkrét történelmi eseményeket mesél el meghamisítva egy osztályharcos utópia és egy fiktív, kollektív magyar nemzeti önelárulási mítosz formájában. Azt állítja, a valósággal ellentétben, hogy Ráday Gedeon kormánybiztos 1869 és 1872 között nem a köztörvényes bűnözőket vallatta és juttatta bíróság elé, hanem kifejezetten kiszúrta az előzetes fogvatartottak közül azokat a betyárokat, akik harcoltak 1848-ban, és átadta őket a császáriaknak, hogy ezért leszámoljanak velük. A film dramaturgiai és szimbolikus eszközökkel (kínzás, gyilkolás, átverés; jelképes jelmezek) következtetésként azt állítja, hogy 1848 és a nemzet érdekeinek önelárulásában a magyar nemzet valamennyi rétege, képviselője és karhatalmi szervezete részt vett, méghozzá az akkori magyar kormány utasítására. Ez nem így volt, 1848 után is csak kisszámú magyart (egyéneket és nem teljes társadalmi rétegeket, nem egész közösségeket) tudtak rávenni a császáriak az árulásra. 1956 után pedig, ha a film elkészültének és bemutatásuk jelene miatti áthallásokat vizsgálánk, nem a magyar nép és nemzet árulta el önmagát, hanem a szovjetek bábjaként egy szűk kommunista csoport, Kádár János vezetésével és karhatalmi végrehajtóival, az ávósokkal. Illetve legfeljebb néhány egyénnel kiegészülve, akiket megfélemlítéssel, kínzással, jutalmazással, csellel rá tudtak venni a társaik kiszolgáltatására. Ám nem mindenkit tudtak rávenni árulásra még Kádárék se, mint ahogyan azt a film az 1869–1872-es példán keresztül állítja, sugallja.

A kádári kultúrpolitika számos történelmi és kortárs filmmel eljátszotta azt, hogy nyilvánosság elé engedett társadalmi, gazdasági, politikai problémákat, visszasságokat, és a felelősséget teljesen vagy nagyrészt rátolta az emberekre: az egyénekre, a kisebb-nagyobb közösségekre, a magyar nemzetre.

Elsőre meglepőnek tűnik, hogy a kommunista pártállam kultúrpolitikája engedte, hogy a film közvetve beszéljen a forradalomról, szabadságharcról, közvetlenül pedig a hatalom megtorló eljárásáról. Ez az engedmény azonban a megtervezett, a kontrollált kibeszélés és szelephatás miatt volt, amit a kultúrpolitika a maga hasznára tudott fordí-

tani más filmek esetén is. Hadd beszéljenek az emberek a film kapcsán 1848-ról és akár 1956-ról, az utánuk következő megtorlásról, csak legyen elültetve a bogár a tudatukban, hogy mindezt az önelárulást és önelszámolást a magyar nemzet teljes spektruma végezte az ötlettől (a magyar kormány, 1967) az ügyészeken át (Ráday vizsgálóbírói) a magyar katonaságig (a törbe csalást levezénylő magyar huszártiszt), az akkor még szervezetként nem is létező karhatalmi verőlegényekig és gyilkosokig (csendőrök), illetve az egymást is eláruló betyárokig. A filmet idehaza és külföldön is rossz szándékú ködösítések és félremagyarázások, illetve jó szándékú, a történelmi tényeket nem ismerő, a sugalmazó szimbolizmus technikáját nem értő befogadói interpretációk alapján értékelték. A film szimbolikáját lehet, hogy nem fejtí meg minden néző, de az biztosan elraktározódik mindenki tudatában vagy legalább a tudatalattijában, hogy kik a köpenyesek (a magyar társadalmi rétegeket jelképező személyek, a köpeny révén a lelkészeket és a jogászokat is beleértve); illetve beleég egy életre az ember retinájába, hogy magyar csendőrök veszszöznak halálra egy ártatlan szép, szőke, meztelen nőt. Az egyes nézők hiába olvasnának utána annak, hogy ilyen kegyetlen vesszőzés a magyar katonai és rendfenntartó alakulatoknál soha nem létezett, mert az csak régen, a római, germán, német hadseregekben fordult elő, de ott is csak férfiakat: árulókat és szőkevényeket büntettek ilyen módon. Ha ki is derül, hogy ezek az állítások hamisak, az agy akkor is valósként raktározza el a tudattalanjában, a tudatalattijában. Hogy az agy mindent elraktároz, és a fiktív, illetve hamis tényt is valósként rögzít, azt holland kutatók 2023-ban tudományosan igazolták (Nelson 2023; SzB 2023). Tehát a *Szegénylegények* rossz sugalmazásai megmaradnak bennünk egy életre, és a látottak miatt, a büntudati érzés következtében kimondva, kimondatlanul kialakul bennünk, hogy mi, magyarok kivétel nélkül bűnösök, árulók és rászédhetők vagyunk. Mindez az önbecsülésünket rombolja, és megkönnyíti, hogy hazai és külföldi érdekcsoportok kihasználjanak minket, uralkodjanak rajtunk.

Ez a film a hazugság, a manipuláció és a megalázás eszköze és legjellegzetesebb mintapéldánya. Hazugságban azonban nem élhetünk, mert a hazugság is a rabságban tartás egyik formája. Meg kell tisztítanunk a kultúránkat kritikai elemzésekkel, magán- és nyilvános beszélgetésekkel, vitákkal az ilyen rossz szándékú, büntudatipari manipulatív filmek félreértéseitől, félreértelmezéseitől.

Irodalom

- Bacsó Péter beszélgetései Jancsó Miklóssal. Csendes kiáltás 2000. In: Hartai László – Hirsch Tibor – Bass László. 2000. Jancsó CD-ROM. inforg Stúdió. Budapest. (interneten: Csendes kiáltás – Bacsó Péter beszélgetései Jancsó Miklóssal. In: *Jancsó Miklós életműve*. CD-szövegkönyv: <http://mek.oszk.hu/00100/00124/00124.htm>
- Balázs Géza 2024. *Szélárnyékban. Művészetkritikai írások*. Inter–IKU. Budapest.
- Balogh Elemér 2024. Veszélka Imre, Rózsa Sándor betyártársa. *Forum: Acta Juridica et Politica* 14 (1). pp. 23–33. https://acta.bibl.u-szeged.hu/86825/1/juridpol_forum_014_001_023-033.pdf

- B. Nagy László 1966. „Szegénylegények”. *Élet és Irodalom* 1966. január 8. 9. *Budapesti tizenkettő* (vagy 12). 1968. Nemzeti Filmintézet: <https://nfi.hu/alapfilmek-1/alapfilmek---/fogalmak/budapesti-12.html>
- Csapó Csaba 2000. A szögekkel kivert „Ráday-bölcső”. Egy várbörtön anatómiája. *Korall* 2000, tél. 93–109.
- Csapó Csaba 2003. A szegedi „betyárperek”-ben ítélező delegált bíróságok működéséről. *Jogtörténeti Szemle* 2003/7. 1–9.
- Csapó Csaba é. n. *Életrajz és mentalitás – Ráday Gedeon elfelejtett élete*. Magyar elektronikus könyvtár. <http://epa.oszk.hu/00800/00861/00022/2002-2-3-05.html>
- Csapó Csaba 2007. *Ráday Gedeon és a szegedi királyi biztosság. A „betyárvilág” fel-számolása*. Pro Pannonia Kiadó. Pécsi Tudománytár. Pécs.
- Dákoromán elmélet é. n. Magyar elektronikus könyvtár: <http://mek.oszk.hu/01900/01902/html/index982.html>
- Deák-Sárosi László 2011. Egy híres, bolsevik film áttünései. *Káfé Főnix* 2011. december 5. <https://ujkafe.website/?p=12439>
- Deák-Sárosi László 2016. *A szimbolikus-retorikus film – Szóts, Jancsó, Huszárik, Mundruczó, Tarr és a modernizmusok* (doktori értekezés). Magyar Napló Kiadó – FOKUSZ Egyesület. Budapest.
- Domonkos László 1991. A falra festett ördög. *Csongrád Megyei Hírlap* 1991. III. 8.
- G. A. 2000. 31. Magyar Filmszemle: Dugnak, mintha könyvből olvasnák. *Magyar Narancs* 2000. február 10. https://magyarnarancs.hu/belpol/31_magyar_filmszemle_dugnak_mintha_konyvbol olvasnak-62080
- Gy. e. (Gyertyán Ervin). 1959. A harangok Rómába mentek. *Filmvilág* 2 (1959) no. 9. p. 13.
- Hoppál Mihály – Jankovics Marcell – Nagy András – Szemadám György. 1990. *Jelképtár*. Helikon Kiadó. Budapest.
- Jókai Mór 1888. *Utazás egy sírdomb körül*. 12 fametszettel és 4 fénynyomattal Vágó Pál rajzai után. <https://mek.oszk.hu/00800/00826/html/index.htm>
- Hamar Péter 1991. Jancsó hátrafelé megy. *Kelet-Magyarország* 1991. március 1.
- Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor 2002. *Magyarságszimbólumok*. Európai Folklór Intézet. Budapest.
- K. J. 1990. Golyó Gorbacsovna. *Népszava* 1990. augusztus 28.
- Kovács András Bálint 2002. Egy nemzeti klasszikus: Jancsó Miklós. In: Kovács A. B.: *A film szerint a világ*. Palatinus Kiadó. Budapest. 299–313.
- Kovács András Bálint 2013. *A kör bezárul – Tarr Béla filmjei*, 21. Század Kiadó. Budapest.
- Lavrentjev, Szergej 2011. *Interjú a „Csillagosok, katonák” kísérő dokumentumfilmjében*. Magyar Nemzeti Digitális Archívum és Filmintézet. Budapest.
- Magyar jogtörténet*. 2004. Osiris Kiadó: http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_mezey_magyar_jogtortenet/ch04s02.html

- Magyar Királyi Csendőrség honlapja: www.csendor.com
- Nádori Naár Péter 1991. Székrekedés. *Magyar Narancs* 1991. december 18.
- Nelson, Felicity 2013. *Your Brain Can Create a False Memory Quicker Than You Think*. Science Alert, 2023. április 10. <https://www.sciencealert.com/your-brain-can-create-a-false-memory-quicker-than-you-think>
- Nemeskürty István 1968. Csak tiszta forrásból. In: *Szegénylegények. Ötlettől a filmig*. Magvető Kiadó. Budapest. 133–47.
- P. Sz. 199. *Az Isten hátrafelé megy: avagy két kézzel melléfogni*. Délmagyarország, 1991. III. 8.
- Reményi József Tamás 1991. Önmagunk túszaaként. *Filmvilág* 1991. május
- Scorsese, Martin nyilatkozata Jancsó Miklósról. 2011. Nemzeti Filmintézet: <https://youtu.be/iErOVCsMqUI?si=YETBHSSjtMOAbyez>
- Szabad György 1966. A Szegénylegények és a történetiség. *Filmkultúra* 1966/2. 22–5.
- SzB. 2023. Így ver át a memóriád: az agyad pillanatok alatt kreál hamis emlékeket. *Tech és Tudomány*. 2023. április 11. <https://noizz.hu/tech/igy-ver-at-a-memoriad-az-agyad-pillanatok-alatt-kreal-hamis-emlekeket/c16hmv5>
- Szegénylegények*. 1968. Ötlettől a filmig. Magvető Kiadó. Budapest. 133–47.
- Szegénylegények* lapja az IMDb-n: <https://www.imdb.com/title/tt0059776/>
- Tarkovszkij, Andrej 2002. *Napló*. Ford. Vári Erzsébet. Osiris Kiadó. Budapest.
- Tárnok János 1978. *A magyar játékfilmek nézőszáma és forgalmazási adatai 1948–1976*. A Magyar Filmtudományi intézet és Filmarchívum és a Mokép közös kiadványa. Budapest.
- The Round-Up (1966) and Adoption (1975)*: <https://lasttimeisawdotcom.wordpress.com/2020/01/19/theroundup1966adoption1975>
- Új magyar életrajzi lexikon (ÚMÉL)* III. 2002., VI. 2007. Markó László (főszerk.). Helikon Kiadó. Budapest.
- Új Budapesti 12*. 2000. Nemzeti Filmintézet: <https://nfi.hu/alapfilmek-1/alapfilmek---/fogalmak/uj-budapesti-12.html>
- Véghelyi Balázs é. n. *Profán kantáta*. Magyar Elektronikus Könyvtár: <https://mek.oszk.hu/10100/10199/fulszoveg.html>
- zay 1991. A történelem merrefelé megy? *Magyar Nemzet* 1991. április 3.

CS. JÓNÁS ERZSÉBET

LŐRINCZ JULIANNA: PETŐFI-SZÖVEGEK ÉS MŰFORDÍTÁSAIK STÍLUSA

„*Petőfi szövegeinek már a költő életében, szinte verseinek keletkezésével egyidejűleg megjelentek fordításai, kezdetben elsősorban németül, majd a német fordítások közvetítésével angolul, franciául és oroszul is.*”

2025-ben a magyar szabadságharcral kivívni kívánt szuverénitásra, a szellemi megújulás hősi korszakára emlékezünk a „Reformkor 200” nevű jubileumi évben. Kossuth és Széchenyi, Jókai és Petőfi jeleníti meg mindannyiunk kollektív emlékezetében ezt a korszakot. Lőrincz Julianna tanulmánykötete a Petőfi-műfordítások, a külföldi recepciók egy részének áttekintését adja, amikor a Petőfi-szövegek stílusát több idegen nyelvi fordításban veti össze a jelen kötetében. A szerző az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem nyugalmazott docense, a Selye János Egyetem nyelvészeti doktori iskolájának alapítója. Tagja volt az ELTE Szathmári István vezette Stíluskutató csoportnak, s egyike az ott összeállított Alakzatlexikon szerzőinek. Több évtizede foglalkozik fordításstiliztikával, különösen Petőfi interpretációival.

A kötet első nagy egysége *Petőfi-szövegek stilisztikai elemzése* címmel új perspektívába állítja a Petőfi Sándor életművéről írt, eddigi könyvtárnyi irodalmi-stilisztikai elemzéseket (9–62). Az életmű újraértékelésén túl Petőfi nyelvi, stilisztikai újításait s az életmű néhány kiemelt darabját vizsgálja meg. Kiemelten a szövegek stilisztikai alakzatait, költői képeit tárgyalja. Vizsgálati módszerül a funkcionális stilisztika elemzési szempontjait választotta a szerző. A költői eszközök többnyire nem önmagukban, hanem a kontextusban más stilisztikai eszközökkel együtt fejeznek ki különböző jelentéseket.

A második tematikus rész *műfordításelemzésekkel* foglalkozik (63–108). A műfordítás-elméleti kérdések rövid bemutatását követi a Petőfi-korabeli és 20. századi német, angol, francia, orosz és szlovák fordítások ismertetése.

A *Petőfi-szövegek stilisztikai elemzésének* bevezető fejezete a funkcionális stilisztika elemzési módszerét taglalja (10–2). A magyar funkcionális stilisztika megalapozója és rendszerének kidolgozója *Szathmári István*, de a kolozsvári stílusiskola kutatója, *Szabó Zoltán* is számos stílusvizsgálatot végzett a funkcionális stilisztika módszerével, többek között magyar forrású szövegek és azok idegen nyelvű, elsősorban román célnyelvi változatainak egybevetésével. A nyitrai stílus- és műfordító-iskola több kutatójának, *Popovicsnak* és *Zemannak* a munkássága ugyancsak hozzájárult a funkcionális szemléletű stilisztika és egy új tudományos stilisztikai diszciplína, a műfordítás-stilisztika kialakulásához.

A szövegek akusztikai szintje a szöveg hangtani jelenségeinek, a hangok esztétikai hatásának (pl. jóhangzás, rosszhangzás, hangszimbolika), a szépirodalmi, különösen a költői szövegek prozódiai sajátosságainak (rím, ritmus), az alliterációnak és egyéb,

a szöveg tartalmi mondanivalójának kifejezését erősítő vagy gyengítő (adekvát, in-adekvát) funkcióit vizsgálja. A szó- és kifejezőképesség szintje, az alak- és mondattani jelenségek, majd a képi szint következik az elemzésekben. A sort a leíró képek, a szóképek, a stilisztikai alakzatok és az extralingvisztikai elemek szintje zárja.

Petőfi nyelvét és stílusát (13–63) a 19. századi népnyelvi vonások karakteresen jellemzik. Petőfi népiessége nem a tájszavak használatát jelenti, hanem természetes népnyelvi fordulatokat alkalmaz. Jókaihoz hasonlóan az egyszerű nyelvhasználaton nemcsak a paraszti, hanem a városi népnyelv elemeit, a munkás- és kereskedő emberek szavait, kifejezéseit is felhasználta a szövegeiben, vélte *Wacha Imre* (Wacha 1973). A korabeli műfordítások értékelésekor is nagyon fontosak mindezek, hiszen a fordított szövegek inadekvátsága sokszor éppen e szempontoknak a nem ismeréséből vagy figyelmen kívül hagyásából ered.

A stilisztikai *alakzatokat* és alakzattársulásokat Petőfi verseiben *A téli esték*, *A téli világ*, *A völgy s a hegy* című költeményekben mutatja be a szerző (15–20). A stílusalakzatokról idézi a nemrég elhunyt kiváló nyelvész, stilisztá, *Gáspári László* megállapítását, amely szerint az irodalmi gondolkodásunk és az erről szóló diskurzus alakzatokba rendeződik, melyek az élmény- és világkép legáltalánosabb keretei (Gáspári 1996). *A téli világ* (1845) című versben ez az alakzat fiktív dialogikus szerkezetbe ágyazott ismétlésként alkot komplex alakzatot. *A völgy s a hegy* című vers az ismétléses alakzatokra és az antitézisére épül. Petőfi költészetében a FENT és a LENT ellentéte kedvelt alakzat, kognitív metafora, amely az egyes szövegekben különböző asszociációs hálózatot létrehozva a legkülönbözőbb funkciókban fordul elő.

A továbbiakban az ismétléses alakzatai Petőfi *Úti leveleiben* és néhány tájleíró versében (21–7) az ismétléses alakzatok alakzattársulásokba szerveződését vizsgálja a szerző. Az *Úti levelek Kerényi Frigyeshez* ismétlődő szövegrészei, a formák egymásba fordítása, a rájátszásszerű idézés, a módosított, variációs ismétlések átszövik a tájleíró verseket is. A kiemelt adjekciós alakzatok alakzattársulásokat hoznak létre. Az *Úti levelekben*, *Az alföld*, *A csárda romjai*, *A Tisza*, a *Kis-Kunság* versekben a pragmatikai alakzatok közül az ironia is megjelenik. Az *Úti levelek* és a velük az egyes ismétléses alakzatok révén szoros kapcsolatot alkotó versszövegek is mutatják, hogy a téma, a szövegalkotó szándéka, az illokúciós aktus, a szövegek struktúrája, a retorizáltság mértéke, valamint a műfaj határozza meg, hogy az alakzattársulásokban az egyes alakzat-típusok milyen arányban vesznek részt, és funkciójuk révén milyen helyet foglalnak el a szöveg centrum-periféria viszonyában (26).

Az ellentét kifejezőeszközeit a *Csalogányok és pacsirták* stilisztikai és retorikai jellemzőinek vizsgálatával követhetjük nyomon (28–37). A vers szövegszervező ereje az ellentét, amely már a címben megjelenik. A *pacsirta* (amely a hajnal közeledtét jelzi) az új kor költője, Petőfi, míg a *csalogány* a letűnt korok költőivel azonos. A két ellentétes jelentésű szó metaforikus kettős képeket létrehozva globális kohézióként tartja össze a verset (36). Az elemzés célja a vers minden szintjére kiterjedő minta nyújtása az iskolai verselemzésekhez.

A *motívumok hálózata* is megfigyelhető Petőfi vers- és prózaszövegeiben (38–43). A hálózat kutatás viszonylag új tudományág, a nyelvészeti alkalmazása pedig még újabb keletű. A jelen fejezet először a hálózat kutatás és nyelvészet rövid bemutatását tekinti át. Ezt követően a szerző az ismétlések funkcióját mutatja be a Petőfi-életműben. Végezetül az *óceán* és a *tenger* motívumokat vizsgálja meg a szerző Petőfi vers- és prózaszövegeiben. A motívumismétlések összekapcsoltságának mértékét a szövegek témája, struktúrája, a szövegalkotó szándéka, a szövegek retorizáltságának mértéke, valamint a műfaj is meghatározza. Az elemzett *tenger* és *óceán* motívumok több kontextusban is egymás szinonimikus ismétlései (43).

A *színnevek* Petőfi prózájában szintén beilleszthetők az alakzatok vizsgálatába (44–54). Az alapszínneveknek és származékaiknak a funkciója sok többletinformációt nyújt a szépirodalmi szövegekről. A vizsgált szövegek (regény, elbeszélés, esszé, levél és dráma) sok szövegszerkezeti hasonlóságot mutatnak. Kiderül, hogy a Petőfi-versekben a leggyakoribb a *piros* (120), azt követi a *fehér* (100), a *kék* és a *zöld* (78–78), valamint a *fekete* (68) szín. A többi szín jóval kisebb számban fordul elő a versszövegekben. A szakírók a prózai műveket nem vizsgálták, ezért itt a szerző Petőfi prózai műveiben, a *Tigris és hiéna* című drámájában, valamint a Petőfi-levelezésben vizsgálja meg a színneveket. A színkódok feloldása, értelmezése segíthet a differenciáltabb iskolai szövegelemzéshez is.

A *helység kalapácsa* névhasználati és névhelyettesítő elemei az eposzparódiát át-szővő humor és ironia eszközeire világítanak rá (55–61). A paródia megjelenési helyei az evokációval kezdődnek, de ott van mindenhol a nevek kettős kódolásában. Az ironia a beszélőnevekben is tipikus funkciót kap. Tulajdonnév és állandó jelző kapcsolódása érhető tetten olyan névszerkezetekben, mint a *fondorlelkületű egyházfi*, *Fejenagy*, *a helység kalapácsa*, *vitéz Csepű Palkó*, *a tiszteletes két pej csikájának jókedvű abrakolója* stb. A *helység kalapácsa* neveinek elemzése rámutat a beszélőnevek jelentésére, illetve ezek funkciójára: a humoros hatáskeltésre.

A tanulmánykötet második nagy fejezete kontrasztív fordításstilisztikai elemzést kínál. *Petőfi verseinek angol, francia, orosz és szlovák* szövegvariánsait elemzi a szerző az eredeti és a célnyelvi szövegek összevetésével (68–108). A fejezetben bevezetésként az irodalmi szövegek fordításelméleti megközelítését taglalja. Megállapítja, hogy az irodalmi fordítás egyrészt az eredeti szöveg szerepét tölti be, másrészt a célnyelvi szöveg a célnyelvi kultúra részévé is válik. Ez utóbbi értelmezés a műfordítási folyamatot intertextualitásként fogja fel. Olyan új irodalmi szövegeket kell a műfordítónak létrehoznia a célnyelven, amelyek a célnyelvi kánonba illeszkednek be, függetlenül attól, hogy a forrásnyelvi szövegtől sok szempontból eltérnek. Fontos tehát az irodalmi szövegek fordítási variánsainak esetében annak vizsgálata is, hogy azok mennyire illeszkednek be a célnyelvi szövegalkotás hagyományaiba.

Petőfi szövegeinek már a költő életében, szinte verseinek keletkezésével egyidejűleg megjelentek fordításai, kezdetben elsősorban németül, majd a német fordítások közvetítésével angolul, franciául és oroszul is. Az első angol Petőfi-fordítás már 1847-ben megjelenik John Bowring tollából. „Az a számtalan kedves kép, amely

szinte özönlik Petőfi költeményeiből, úgy, hogy alig bírjuk követni lelke szárnyalását, a fordításban egy-két hasonlatra sekélyesedik, elszélesül, s képzeletünk, mint a csónak a fővenyen, megfeneklik a magyarázgató leírás nagyon is prózai talaján” – idézi a szerző *Vikár Béla* 1911-ben megjelent véleményét (68). A különböző kultúrákban keletkezett fordítások a fordítók átalakítási eljárásai révén többnyire túlságosan leegyszerűsítik Petőfi nyelvét. Így például a költő nyelvi, műfaji sokfélesége nem mindig érzékelhető a fordításokban. A Petőfi-életmű fordítása még nem jelent meg idegen nyelveken, de például Petőfi összes versét és elbeszélő költeményét lefordították kínai nyelvre, állapítja meg az elemzés.

Az első német fordítások szinte egyidejűleg születtek Petőfi verseivel. Ezek a Pesten élő német anyanyelvű polgárság számára kiadott folyóiratokban jelentek meg. A folyóiratoknak, hetilapoknak rendkívül nagy szerepük volt abban az időben az iskolázott városi polgárok, de az írni-olvasni tudó egyszerű emberek körében is. Az 1842-ben Pesten megindított *Der Ungar* című szépirodalmi lap sok versfordítást közöl (1842–1848) azzal a céllal, hogy a magyar kultúrával és Petőfi verseivel megismertesse az ország többi népét, elsősorban a német anyanyelvűeket, főként Bécsben, Pesten és Pozsonyban. Az első költő, aki Petőfit fordított, *Karl Beck* (1817–1879) Magyarországon, Baján született. *Dux Adolf*, a Kisfaludy Társaság külső tagja 55 verset fordított a költőtől. A kortársak közül legjelentősebb fordítónak *Kertbeny Károly* számított. Számos más nemzetiségű fordító jelentetett meg Petőfi-verseket. *Fischer Sándor* 1888-ban Lipcsében ad ki egy Petőfi-monográfiát, benne az életrajz mellett versfordításokat is közöl. Meg kell jegyezni, hogy Petőfi születésének bicentenáriuma, 2023-ban *Christine Schlosser* megjelentetett egy Petőfi-bibliográfiát, ahol megállapította, Németországban most sincs teljes Petőfi-recepció, sem újrafordítás (73).

Az angol fordítások közül az ismert, első angol nyelvű szövegvariáns *John Bowring* fordításában jelent meg az *Árvalányhaj a süvegem mellett...* című verse 1847-ben. Ezt folytatva a gyűjteményes fordítást 74 kisebb költeményével és a *János vitézzel* együtt 1866-ban adta ki a fordító. Érdekesség, hogy a 21. században is születtek Petőfi-fordítások. *Tomschey Ottó* fordításában 2017-ben jelent meg a 77 verset tartalmazó, angol-magyar kétnyelvű kötet. 2022-ben *Nádasdy Miklós* 22 versfordítást tett közzé egy rövid életrajzzal Petőfiről: *An Anthology of Sándor Petőfi Poems by Miklós Nádasdi* címmel.

A francia fogadtatás később indult el, mint a német. A 19. század végén jelentek meg *Saint-René Taillander*, *H. D. Valmare*, *Ch. Luis Chassin* tollából Petőfi francia szövegváltozatai.

Az orosz fordítók a szigorú cenzúra miatt csak 1861-ben figyeltek fel Petőfi verseire. Később *Borisz Paszternak*, a Nobel-díjas író és költő 4000 sort fordított Petőfitől. Válogatott fordításai 1940-ben jelentek meg. *Hidas Antal* és *Kun Ágnes* 4 kötetben kiadott fordításai 1952-ben követték az előzőt. A legutóbbi orosz nyelvű tolmácsoló *Vjacseszlav Szereda* volt 1989-ben.

Az orosz fordításokkal kapcsolatban is elmondhatjuk, hogy nehéz a sajátosan magyar konnotációt idegen nyelven visszaadni. Petőfi verseinek fordíthatóságát nem

egyértelműen ítéli meg a szakirodalom. Oszta *Gömöri György* irodalomtörténész, műfordító véleményét, nem nagyon érdemes kísérletezni klasszikus költőink angol nyelvre fordításával, így többek között Petőfi-fordításokkal sem, hiszen a konnotáció könnyen elsikkad a célnyelvi szövegben (75).

A *Föltámadott a tenger*, valamint orosz és angol célnyelvi szövegvariánsainak adekvátságáról szóló fejezet bizonyítékkal szolgál a korábban mondottakhoz. „A fordítás értelmezésként („olvasatként”) való felfogása pontosabbnak tűnik, mintha csupán az eredeti másolatának tekintjük” – idézi az elemzés *Péter Mihály* irodalomtörténész szavait (76). Az allegória a forrásnyelvvel nem azonos módon jön létre a célnyelvi szövegben.

Petőfi Sándor: *Az apostol* 1. részének orosz célnyelvi variánsa azt mutatja, hogy a fordítás mint szövegek közötti mozgás szükségszerűen változásokkal jár együtt (81–4). Minden fordítás egyben interkulturális kommunikáció is. Petőfi költészetének fontos képi elemei az olyan megszemélyesítések és a hozzájuk kapcsolódó hasonlatok, amelyeknek alkotóelemei között nagyon közeli szemantikai kapcsolat van, azaz igen kicsi a távolság a képpalkotó komponensek denotatív jelentései között. *Az apostol* műfaja elbeszélő költemény. Bár a szövegben szerepet kap a jelenetezés, az előadásmód a lírai hangot teszi dominánssá. Ezt keresi az elemzés a szöveg interpretációjában is. Az orosz fordításban megmarad az ellentét, de a képeket alkotó egyes elemekben eltérések vannak, amelyek szemantikai és pragmatikai jelentésmódosulásokkal járnak együtt. Leonyid *Martinov* költő-műfordító kiváló fordítása ugyan híven követi a Petőfi-szöveg tartalmát, képi megoldásai azonban nem mindig adekvátak az eredetiekkel.

Rövidebb elemzések foglalkoznak a *Fa leszek, ha...* orosz és *A magyar nemes szlovák* recepciójával (85–91). Az orosz szövegek fordíthatóságáról pozitívan ír Jurij *Guszev* orosz műfordító, a magyar irodalom kiváló ismerője és több magyar író, költő, többek között Balassi, Mikes Kelemen, József Attila orosz fordítója. Petőfi idegen nyelvű fordításairól azonban akkor nyerhetünk valós képet, véli a szerző, ha nagyon sok szöveg összehasonlító elemzését elvégezzük. A szlovák irodalomban – a német, angol, orosz fordításokhoz képest – később jelennek meg a Petőfi-versek fordításai. *Fried István* irodalomtörténész szerint ennek az lehet az oka, hogy a szlovák olvasó értelmiségi tudott magyarul, és ha eredetiben olvasta Petőfit, már nem biztos, hogy igénye volt szlovák nyelvű fordításra. Az elemzett szlovák fordítás, a kisebb-nagyobb jelentésbeli módosulások ellenére, releváns az eredeti szöveggel. A szlovák szövegvariáns a prozódia, a versstruktúra, a szöveg szemantikai síkján, az alakzatok szintjén is adekvát variánsa az eredetinek.

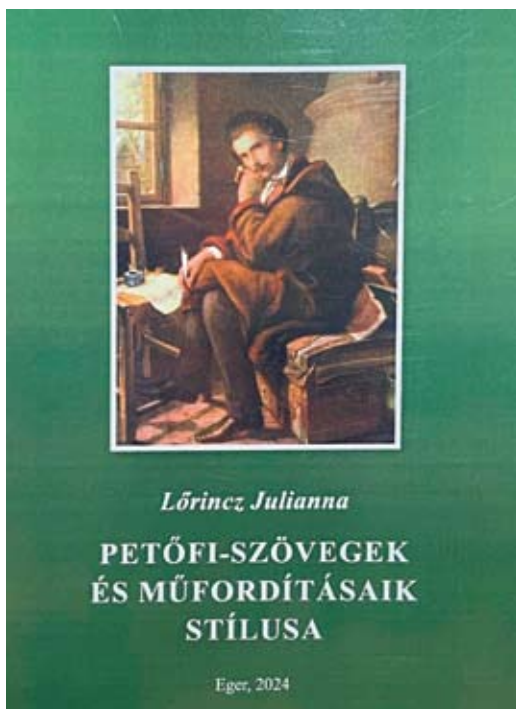
A tenger, óceán és a gyöngy motívumok a fordításokban című fejezet az orosz és angol variánsokban a metaforizáció folyamatáról és átadásáról mutat kisebb versekben elemzési példát (92–8). A *tenger* és a *gyöngy* motívumok azonosításával keletkezett metafora ugyanakkor univerzális, az európai kultúrákban jól értelmezhető társítások eredménye, így létrehozható releváns variánsa a célnyelvi kultúrákban is.

A nevek és névhelyettesítő elemek stiláris funkciója A helység kalapácsa című eposzparódia fordításaiban zárja a tüzetes fordításstilisztikai elemzések sorát (99–107). Itt az eposzparódia idegen nyelvi átültetéseit veszi górcső alá a szerző. Ebben a fejezetben a tulajdonnevek és állandó jelzők egyénítő, karakterizáló funkcióját vizsgálja a forrásnyelvi szövegben, valamint orosz és angol célnyelvi szövegváltozataiban. A tulajdonnevek fordítási kérdéseinél az orosz és angol fordítások magyar nyersfordításain keresztül mutatja be, hogyan módosul az eredeti szöveg jelentésképzése idegen nyelven. A tulajdonneveket és állandó jelzőket tartalmazó körülírással névszerkezetek fordítására a gyakorlatban különböző technikák alkalmazhatók, amelyekből számosat használnak a fordítók is.

A hiánypótló, fordításstilisztikai elemzéseket is kínáló tanulmánykötetet a felhasznált szakirodalom 161 tétele és angol rezümé zárja. Lőrincz Julianna tanulmánykötetét főként a magyar és idegen nyelv szakos tanároknak ajánlhatjuk, akik segédanyagként is felhasználhatják mind a középiskolai, mind az egyetemi irodalomoktatásban és a fordításelméleti, stilisztikai tanulmányokban. Segítséget nyújthat Petőfi művei kedvelőinek, valamint az idegen nyelvi példák érdekes megfigyelésekkel szolgálnak a műfordítás kérdései iránt érdeklődő olvasók számára is.

Irodalom

- Gáspári László 1996. *Tervezet az alakzatok lehetséges vizsgálatához*. Kézirat
Lőrincz Julianna 2024. *Petőfi-szövegek és műfordításaik stílusa*. Liceum Kiadó. Eger.
Wacha Imre 1973. *Petőfi jelképrendszeréről*. ItK: 72–84.

PÁTROVICS PÉTER

ZOLTÁN ANDRÁS: SLAVO-HUNGARICA

„Szerinte a magyarba bekerült szláv lexikának a természete eleve olyan, hogy annak alapján számos esetben nem lehet pontosan megállapítani, hogy melyik szó pontosan melyik szláv nyelvből származik.”

Az ismertető kötetben a kiváló magyar szlavista, Zoltán András azokból a magyar nyelvű és magyar vonatkozású tanulmányaiból kínál válogatást, amelyek az elmúlt húsz évben jelentek meg különféle nyelvészeti folyóiratokban és gyűjteményes kötetekben. A tanulmányokat a szerző két nagy csoportra osztotta. Az első rész, amely a másodiknál jóval terjedelmesebb, azt vonja vizsgálat alá, hogy mi az, ami szláv a magyarban, míg a második rész éppen fordítva arról szól, hogy mi az, ami magyarnak tekinthető a szlávban. A szerző a kötet elején több tanulmányban viszonylag részletesen foglalkozik a korai szláv–magyar nyelvi kapcsolatok kérdésével (11–34), egyben történeti háttérrel is nyújtva a további, konkrét etimológiai vizsgálatokhoz, amelyeket a rá jellemző nagy filológiai gondossággal végez. Zoltán András ebben a fejezetben több oldalról is körbejárja a magyarba bekerült nagyszámú szláv jövevényszó problémáját, amelyre az elsők között szláv szerzők, pl. Verancsics Faustus (1595), néhány évszázaddal később pedig a bécsi egyetem professzora, a szlovén származású Franz Miklosich (1871) hívták fel a figyelmet. A magyar nyelv szláv jövevényszavainak kérdése a 19. század második felétől kezdve máig élénken foglalkoztatja a magyar nyelvésztársadalmat (pl. Szarvas Gábor, Bárczi Géza, Horger Antal, Benkő Loránd) és benne kiemelkedő szlavistáinkat (pl. Asbóth Oszkár, Melich János, Kniezsa István, Kiss Lajos, Hadrovics László, Király Péter, H. Tóth Imre, Nyomárkay István). A nagy elődök még úgy érveltek, hogy bár a magyar nyelv a régiségben jelentős mennyiségű jövevényszót kölcsönzött a szlávból, azok nem a 10–11. századra már felbomlott ősszláv alapnyelvből, hanem az ennek talaján kifejlődött önálló szláv nyelvekből származnak. Ezen elgondolás szerint tehát a magyarban egységes szláv hatással nem számolhatunk, az egyes szláv nyelvek magyarra gyakorolt hatása pedig nem nagyobb, mint más nyelveké (pl. német, török). Zoltán András azonban e kötetében ettől a 20. századi szlavisztikában uralkodó felfogástól merőben eltérő álláspontot képvisel. Szerinte a magyarba bekerült szláv lexikának a természete eleve olyan, hogy annak alapján számos esetben nem lehet pontosan megállapítani, hogy melyik szó pontosan melyik szláv nyelvből származik (12). Erre Balázs Géza is utalt nyelvtörténeti áttekintésében (Balázs 1997: 116–27). A szerző N. S. Trubetzkoy és N. N. Durnovo kutatásaira hivatkozva kifejti, hogy az ősszláv egység időszaka egészen az utolsó közös szláv innovációig, az ún. jerek (*ъ, ъ*) – a hagyományos terminológia szerint „redukáltak” – 12. századra lezárult kieséséig, illetve átalakulásáig tartott (12). Véleménye szerint az is tévedés, hogy az ősszláv azonnal a ma ismert szláv nyelvekre esett volna szét. Ehelyett sokkal

valószínűbbnek tartja azt, hogy a Kárpát-medencében letelepedett magyarok a késői ősszláv alapnyelv izoglosszáik által szabdaltnagy nyelvjáráscsoportjaival találkoztak. Ezeket olyan hangtani konfigurációk jellemezték, amelyek ilyen formában egyetlen mai szláv nyelvben sem fordulnak elő. Zoltán András két fő nyelvjárástömről beszél, amelyek hangtani jegyek alapján azonosíthatók. Ezek egyike az ún. pannonszláv, amely a mai cseh, szlovák, szlovén és horvát alapját jelentette (13), a másik pedig az ún. bolgárszláv (14). Csupán érdekességként említjük meg, hogy pannonszláv eredetűek lehetnek a *megye*, *rab*, *ragya*, *villa* szavaink és a *Balaton* földrajzi nevünk, míg a *mezsgye*, *mostoha*, *nyoszolya*, *rozsa* szavaink, valamint a *Pest* helységnevünk hangtani sajátosságai alapján egyértelműen bolgárszlávból történt átvételek.

A továbbiakban a szerző néhány oldalnyi terjedelemben (35–42) foglalkozik a magyar keresztény terminológia bizánci rítusú szláv elemeivel. Álláspontja szerint, jóllehet a kereszténységgel kapcsolatos magyar szókinccs számos eleméről csupán a szláv eredet állapítható meg (pl. *apáca*, *barát*, *keresztény*, *kereszt*, *pap*, *pokol*, *szent*), vannak a magyarban olyan szavak és kifejezések is, amelyek valószínűleg az ország területén egykor szláv közvetítő nyelven folyt bizánci térítés eredményeként jelentek meg a nyelvünkben. A szerző az utóbbiakhoz sorolja a *karácsony* és *pitvar* szavainkat, valamint a szláv mintát követő *hálát ad* kifejezést (36).

Az ezt követő részben egy, a magyar nyelvet ért szláv grammatikai hatásról olvashatunk. Itt a szerző igen érdekes lehetőséget vázol fel, nevezetesen a magyar *fog* + *-ni* típusú jövő idő lehetséges szláv eredete mellett érvel. Zoltán András a tőle megszozott alapossgal vizsgálja a kérdést, és közvetett bizonyítékok alapján arra a végső megállapításra jut, hogy „a szlávban már a jövő idő segédigéjeként funkcionáló **(j)eti* igét fordította le a magyar annak az eredeti, konkrét 'ergreifen, nehmen' jelentésével egyező *fog* igével” (48).

A soron következő *Széljegyzetek az Etimológiai szótárhoz* című részben (49–68) Zoltán András a Zaicz Gábor által jegyzett szótár olyan kisebb-nagyobb hiányosságait veszi számba, amelyek túlnyomórészt félreértelmezésből, elírásból vagy következetlenségből adódnak. Nota bene, nem egy közülük a szótár összeállítóinak a szláv nyelvészetben való járatlanságára mutat.

Az első fejezetben azonban nemcsak tisztán etimológiai tárgyú írások kaptak helyet. Az etimológia mellett vagy inkább annak „ürügyén” a szerző olyan nagy szlavista elődöknek is emléket állít felidézve velük kapcsolatos személyes emlékeit, mint a hungarológia területén is maradandót alkotó Hadrovics László (69–73) vagy a *Földrajzi nevek etimológiai szótárát* jegyző Kiss Lajos (75–80). Zoltán András éppen a róla szóló tanulmányban tesz egy olyan kijelentést, amelynek megértése, tudatosítása a jelen sorok írójának véleménye szerint elengedhetetlenül fontos (lenne) nemcsak az egész magyar nyelvésztársadalom, de talán a szélesebb magyar tudományosság számára is, ti. hogy „Kiss Lajos egész életében magyar érdekű szlavisztikát művelt, munkássága ékes bizonyítéka annak, hogy a szlavisztika nemcsak a szláv országokban, hanem

Magyarországon is nemzeti tudomány, nélküle sem a magyar nyelvre vonatkozó etimológiai, sem a névtani kutatások eredményesen nem végezhetők” (75). Az a szintén ebben a tanulmányban előforduló, mérvadó nyelvészeti kutatásokon alapuló állítás, mely szerint „az ősszláv és az egyes keleti szláv nyelvek között nem volt köztes alapnyelv” (77), tehát hogy óorosz nyelv tulajdonképpen nem létezett, szintén lényeges információ, bár talán inkább csak a szlavisták s közülük is elsősorban a szláv nyelv-történészek számára.

Az első fejezet további részében a szerző számos, eddig javarészt megfejtetlen vagy bizonytalan eredetűnek tartott magyar szó etimológiáját veszi górcső alá. A legtöbb esetben újabb, az eddigiéknél meggyőzőbb hangtani levezetéseket prezentál, részletes nyelvészeti kommentárokat közöl. A végső döntést azonban mindig az olvasóra bízta, hiszen etimologizálás közben végig hű marad ahhoz az alap gondolathoz, amelyet már kötete előszavában is hangsúlyoz: „az etimológia nem arról szól, hogy egy szó milyen eredetű, hanem arról, hogy milyen eredetű lehet” (7). Az ebben a részben (81–134) vizsgált szavak és kifejezések (a teljesség igénye nélkül) az alábbiak: *király* – *karéj*, *denevér*, *bőregér*, *vámpír*, *darázs* – *vizsga*, *kósa*, *zabrá*, *vminek a farvizén* (evez, úszik, halad, nyomul), *márkázott vaj*, *Anyaszentegyház*, *parázna*, *hoszpodár* ’uralkodó’, *pancser*, *szabadon enged/bocsát*.

A kötet második fejezetének első tanulmánya (137–42) a szlávba, pontosabban szólva az ófehéroroszba bekerült magyar lexikai elemekből tartalmaz válogatást. A legtöbb átvétel a Jagellók korából (1386-tól), illetve Báthory István erélyi fejedelem és lengyel király uralkodásának idejéből, főként a IV. (Rettenetes) Iván orosz cárral viselt háborúskodás időszakából (1579–1582) való. A Jagellók hatalmas birodalmával ugyanis, amelynek keleti részén nagy számban éltek ó-keletiszláv nyelvjárásokon beszélő alattvalók, sokáig élénk kapcsolatunk volt, Báthory pedig, akinek udvarában és seregében nagy számban megfordultak magyarok, sok időt töltött fehérorosz nyelvűek lakta területeken. Ilyen, a fehéroroszba bekerült magyar szavak többek között: *гайдукъ* < hajdú, *гусаръ* < huszár, *кордъ* < kard, *кгермекъ* < gyermek, *котчий* < kocsi, *шишакъ* < sisak, *антелогъ* < antalg/átalag (egyfajta hordó), *палаишъ* < pallos, *чеканъ* < csákány. A 17. századtól adatolhatók a fehéroroszban még a szintén magyar eredetű *контуишъ* < köntös, *добоишъ* < dobos, *кантаръ* < kantár, *карваиш* < karvas (’mandzsetta’), *рокоишъ* < rákos (’lázadás’ értelemben a magyar Rákos mezejéről), *таборъ* < tábor, *форкга* < forgó (’tollász’ értelemben). Nota bene, a legtöbb fenti szó megvan a lengyelben is. Azt ezt követő rövid tanulmány (143–5) a magyarból e jelentésében már kiveszett, szláv eredetű, csak a kárpátukránban élő *szereñcs* ’útonálló’ szó nyomaival foglalkozik. A fejezet utolsó tanulmányának tárgya a Batu kán haláláról szóló, de a Szent László-legenda néhány elemét is magába olvasztó, orosz nyelvű kompiláció, amely a 15. század végén bukkant fel Moszkvában (147–50). A kötetben szereplő többi íráshoz hasonlóan ez is igazi filológiai csemegét tartogat.

A kötet végén bibliográfia (151–77), a tanulmányok eredeti megjelenési helyét tartalmazó jegyzék (179–80) és magyar szómutató (181–3) kapott helyet.

Összefoglalásképpen elmondható, hogy Zoltán András gondos filológiai munkája nyomán olyan magas színvonalú kötet született, amely nemcsak a szűkebb szakma képviselőinek, hungarológusoknak és szlavistáknak kínál értékes, tudományos továbbgondolásra – olykor vitára – ösztönző anyagot, de jó szívvel ajánlható mindazoknak, akiket *általában* érdekelnek a nyelvek között végbemenő lexikai és grammatikai kölcsönhatások.

Irodalom

Balázs, Géza 1997. *The Story of Hungarian. A Guide to the Language*. Corvina Kiadó. Budapest.

Zoltán, András 2024. *Slavo-Hungarica*. Magyar Nyelvtudományi Társaság. Budapest. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai, 243. szám.

H. TÓTH ISTVÁN

NYELVÜNK JELLEGZETESSÉGEI, SZÉPSÉGEI, HASZNÁLATÁNAK JELLEMZŐI – BÖLCSŐTŐL A KOPORSÓIG

Balázs Géza: Anyanyelv a bölcsőtől a koporsóig

„Itt ringatták bölcsőm, itt születtem. / Itt borúljon rám a szemfödél, itt / Domborodjék a sir is fölöttem.”
(Petőfi Sándor)

„A haza ott is van, ahol én vagyok, ha a területileg-nem-az-én-hazámban. Mert a haza azzal van, hogy nyelvemen, anyanyelvemen megnevezem a dolgokat, tárgyakat, jelenségeket, a természetet és a képzeletet, a hitet és az időt.” (Juhász Ferenc)

Ha sms-stílusban kellene színt vallanom Balázs Géza jelen könyvéről, az *Anyanyelv a bölcsőtől a koporsóig* címűről, akkor ezt írnám: úgy láttatja a szerző a magyar nyelvet, az anyanyelvünket, hogy annak jellegzetességeit, különös szépségét és használatának jellemzőit a bölcsőnktől a koporsónkig, vagyis a teljes emberi életünkön keresztül képes megmutatni. De többről van itt szó: nyelvész-néprajzi tudósi alapossággal feltárt értékekről, amelyek nemzetünk élni akarását és a nyelvben való szenvedélyes megmaradásunk üzenetét is visszhangozzák. Ez az esszégyűjtemény mindennapi olvasókönyvünké lehet, mert hitet, reményt és tenni vágyást is felragyogtat a három fejezet 78 rövidebb-hosszabb lélegzaddagító, a nyelvünkhöz ragaszkodásunk tudatosságát megsokszorozó vallomásfüzérben.

A címbeli két beszédes metaforát: *bölcső–koporsó* is felhasználó kötetet olvasva, tanulmányozva kijelenthetjük: az itt felvonultatott esszéket talán nem túlzás a *nyelvpolitika* kivételésének neveznünk. Ezt a műszót Szépe György 2001-ben megjelent tanulmány- és előadaskötetében így fogta egybe „egy laza munkadefinícióban” (Szépe 108): „a nyelvpolitika egy társadalmi (szervezet egészének és tagjainak) a nyelvre vonatkozó nézeteinek rendezett gyűjteménye tekintettel az elvégzendő teendőkre” (Szépe 2001: 108). Az *Anyanyelv a bölcsőtől a koporsóig* könyv tanúságtevő írásai mind a társadalom, mind a szerző nyelvész-nyelvapolói felfogásáról és a nemzetközösségi feladataink fontosságáról is üzennek.

Lássuk az itt olvasható 78 üzenetjellegű esszé leghangsúlyosabb jegyeit! Sajátságos szerkezetű és felfogású recenziót, valójában esszéolvasásra készítő könyvismeretet tesz az olvasó elé.

Az emberi élethez időkiterjedésben és minőségelvűségben kapcsolódó első könyvrész, a *Bölcsőtől a koporsóig* (9–109) minden írásához hozzászóllok egy-két továbbvivő vagy megerősítő gondolattal.

A *Szavakba zárt történelem* (111–76) olyan csiszolt márványtömb jellegűvé lett a nyelvünk életét megvilágító 19 esszé által, hogy sajátosság időutazásra viszi az ol-

vasót már a vonatkozó tartalomjegyzék az egyes címeknek köszönhetően, ezért egy Juhász Ferencet is evokáló összegzésben mutatom be a recenzensi gondolataimat.

Nem véletlen a harmadik fejezet összetett címe: *Tetten ért szavak – nyelvi aprók* (177–223), mivelhogy szerzőnk élő, virágzó nyelvünk mai alakulásával, indázásával összefüggésben formálta meg miniatúrnek is nevezhető, ugyanakkor figyelemkeltő vélekedéseit. Mindezekért lett a sejtelmes múlttól a mindennapjainkig ívelő nyelvfejlődésünkről szóló Balázs Géza-esszékről elsősorban megerősítő és nem rétegről rétegre fagató a recenzensi véleményformálásom Juhász Anna lírai vallomásával megerősítve.

Az első fejezet (9–109), a *Bölcsőtől a koporsóig* olyan 28 írást fog át, amelyek nyelvünk különös örökségéről úgy adnak miniatúr képeket, mint cseppben a tenger. Ha engedünk – és miért ne tennénk? – a külső kontextus felerősödésének, akkor Petőfi Sándor jóvoltából, 1844-ből *Az alföld* nemes sorai futnak elénk tudatunk mélyrétegeiből: „Itt ringatták bölcsöm, itt születtem. / Itt borúljon rám a szemfödél, itt / Domborodjék a sir is fölöttem.”

Már a kötetfelütő esszé címe is érdeklődést keltő, hiszen az életünk első és utolsó hangjai már-már a misztikus sors megismerésére invitálják az olvasót (9–12). Erős figyelmet és eltökéltséget növesztő ennek az írásnak a zárása: „Az anyanyelv nem valami felszínes kommunikációs eszköz, hanem mélyen bennünk lévő, kitörölhetetlen, a természet törvényei szerint működő örökítő anyag. Ezért nem mindegy, hogy hogyan bánunk vele!” Álljon tanulságul – kiváltképp korunkban – pedagógusjelöltjeink és gyakorló pedagógusaink számára is!

Az archaikus népi imáinkról tájékoztató, az Erdélyi Zsuzsannáról és Voigt Vilmosról is megemlékező írás intelme legyen buzdító minden tanítónak és tanárnak: „Az archaikus népi imák összekötnék bennünket a múltunkkal, egyszersmind az örök emberivel. Fedezzük fel ezt a pompás, gótikus nyelvi hagyományt!” S mintegy tematikus folytatójaként máris értesülhetünk a *Halványuló szakrális nyelvről* Balázs Géza közismert, finom humorú közlésmódjával megírt esszéjét olvasva (16–9). Vitathatatlan, hogy a szakrális nyelv használóinak aktív köre mindinkább megfogyatkozóban van, éppen ezért érdemes a jelentésével tisztában lennünk. Miről van szó? Kétségtelen, hogy olyan különleges nyelvi rendszer a szakrális nyelv, amely mindenekelőtt az istenséghez fűződő tartalmakhoz kötődik. Ebből adódóan gyakran használják vallási szertartásokon és jellegzetes jelképrendszerrel, archaikus elemekkel rendelkeznek. Balázs Géza idekapcsolódó esszéje számos szükséges és meghökkentő példával mutat rá egy mélyebb problémára: az emberélet útján korunkhoz érve az általános és a művelődéstörténeti műveltségünk sajnálatosan megsoványodott.

Francia példára Kosztolányi Dezső a *Pesti Hírlapban* 1933. november 19-én megjelent korszakos jelentőségű írásában a tíz legszebb magyar szó felmutatásával foglalkozott. Azóta rendre-sorra előkerül ez a kérdés, amiként Balázs Géza jelen esszégyűjteményében is, nevezetesen *A legszebb magyar szavak* címmel (19–22). Hogy mennyire nem unaloműző játszadozásról van, arra határozott választ kapunk:

„Az efféle szó kiválasztás, szószavazás felfogható pusztán játéknak, de nyelvészeti, pedagógiai tanulsága is van. Egyértelműen növeli a stilisztikai (nyelvésztétikai) és nyelvkritikai érzéket, általában a nyelvi tudatosságot.”

Amióta az emberiség szavakkal, dallamokkal is és sok más közlésformával is kifejezheti a szerelemmel összefüggő érzéseket, azóta megrögzült, de koronként meg-megújuló szókinccsel élünk. Erre a magánéleti szókinccsben és dalszövegek kultúrában is megnyilvánuló fejlődéshez szól hozzá, fűz megjegyzést szerzőnk *A szerelem kifejezésének új szállóigéi* című esszéjében a kortársi popkultúrából vett igen gazdag példanyag bemutatásával (22–6).

A hazát, a szülőföldet, az anyanyelvet is szerethetjük – szeretjük is – szerelmesen. Nem véletlenül születtek a nyolc évszázados magyar költészetben is Balassi Bálinttól századokon át annyi kiváló tanúságtevőtől megindítón szép és érzelmekben gazdag vallomások. A *Hazahívó szállóigék* példatára (27–30) ékes bizonyítéka annak, hogy a nyelv- és hazaszeretet példaadó, bőséges megnyilvánulása sosem lankad metaforákkal, szimbólumokkal, allegóriákkal is élve.

Az Anyanyelvünk magyarsága című esszé (30–3) olyan írás, amelyet mindig szívesen olvasnak a magyarság létéért aggódók. Ennek a Kárpát-medencei vélt/valós nyelvi egyedüllétünk lehet egyik indítéka. Ezért nevezhetjük szellemi-érzelmi támpontokat is nyújtó tanúságtevésnek az anyanyelvünkről szóló példákat és szerző véleményét is: „...normális, ha egy adott kultúra képviselői szeretik és értékelik a kultúrájukat, s annak legfőbb szimbólumát: a nyelvüket.”

Tanulságos, sőt kutatók figyelmére is méltó a *Női és férfivirágnevek* bemutatásával, elemzésével foglalkozó írás (33–7). Olyan nyelvi és művelődéstörténeti kirándulásra invitál bennünket szerzőnk, hogy kétségtelenül érzékenyebbé válunk a szépen hangzó magyar keresztnemek (= utónevek) árnyaltabb felfedezésére. A névadás izgalmas történetének itt és most vázlatos érintése további olvasásra készítő, mert jelentős az észszé motiváló hatása, valamint a tüzetes vizsgálatra buzdító készítése, hiszen ez idő tájt ismét előtérbe került külső hatások miatt a névadás szokása és lehetőségeinek arzenálja.

A magyar anyanyelvű, de a magyar nyelvet idegen nyelvként tanulók is rendszerre tudnak és szeretnek is a gyermekkor világát megidéző, előhívó, visszhangzó dajkarímeket, időjóslo és más témavilágú mondókákat, nyelvgyötröket, beugrató, csúfoló szövegeket recitálni, azaz átéléssel, hangi eszközökkel, így például hangsúlyozással, hanglejtéssel, testbeszéddel színesítve idézni. A *Gyermekmondókáink nyelvi világával* foglalkozó esszé (37–40) figyelemkeltő felütéssel indít: „A gyermekmondókákban benne van az egész élet: múltunk, jelenünk, jövőnk.” Fialat és bővebb élettapasztalattal rendelkező szülők számára is, hát még óvodapedagógus-, tanító- és tanárjelölteknek mennyire jelentős példakincsre és háttértudásra mutató ez az esszé! Amikor olvasuk ezt az írást, akkor önkéntelenül is gondolhatunk a klasszikus didaktikai hármaskérdésre: mit – miért – hogyan?, és biztosak lehetünk a bátorító és ismeretfejlesztő segítségnyújtásban.

Igen gyakran szembesülünk mi magunk is, amiként szerzőnk is, ezzel a kérdéssel: *Milyen a magyar nyelv?* (40–4), amelyre az előítéleteket pontosítva, már az esszé hangsúlyozott szerkezete is elgondolkodtató és megszívlelendő alcímekkel válaszol. Ugye, igencsak efféle megrögzült válaszok tolulnak elő lelkünkéből és tudatunkból is, amikor édes anyanyelvünkről hallunk, avagy szövegezzünk véleményt: egyedülálló, rokontalan; időben, térben csak kicsit változó; kicsi; ősi; nehéz. Balázs Géza is a sztereotípiá világából előtüremkedő jegyeknek nevezi az iménti címszavakat, ugyanakkor közérthető pontosító háttértudással segíti az olvasót a saját állásfoglalása finomításában, árnyalásában.

Életünk és magyarosnak nevezett észjárásunk nyelvi jellegzetességeire vet fénycsóvát az *Anyanyelvünk nyelvtani jellemzői* (44–7) esszé. A magyar nyelv főbb jellemzőit áttekintő írás a tudott tudásunkat úgy erősíti, hogy új szempontokra is ráirányítja felelősségünket, és figyelmünket a nyelvhasználatunkra, hogy „anyanyelvünk jellege, magyarsága, szépsége megmaradjon.”

Kiváló szerzői-szerkesztői koncepcióról ad tanúbizonyságot az a tény, hogy az *Út, utca* írás (47–50) itt található a bölcsőtől a koporsóig ívelő esszéssorozat füzérében. Nem véletlenül: „Életünk fontos eleme az út, nem véletlen az életút kifejezés. De az út mellett létezik az utca megnevezés is.” Így aztán érthető, hogy egymás mellett élnek az *út*, az *utca*, a *keresztutca* és a *keresztút* szavaink ékes anyanyelvünkben. Szerzőnk nem volt rest, és még legalább 22 egyéb útféleséget is elének tárt. Együttal nyelvművelői, szótárcikket finomító javaslatot is megfogalmazott: „Újra kellene fogalmazni az értelmező kéziszótár szócikkét. Megkísérlem: az út (szárazföldi közlekedés számára épített) tetszés szerinti hosszúságú és nem föltétlenül egyenes szélességű sáv.”

Időről időre foglalkoztatja a nem nyelvész közönséget, hát még a nyelvészeket mennyire, hogy milyen is településneveink hangzása, szerkezete, jelentése, sőt miféle a hangulatuk. Ehhez a kutatáshoz is támpontokat kínál *A legszebb magyar településnevek* (51–4) lényegében ismeretgazdagító és állásfoglalásra is serkentő esszé. Ezt a néhány oldalas írást feltétlenül helyénvaló többször is elolvasnunk, a példatárat megvizsgálnunk, majd a magunk stilisztikai és hangszimbolikai felkészültségét is mozgósítanunk, hogy újabb érdekes, érdeklődésre számot tartó településneveket fedezzünk, fedezhessünk fel; megéri tájékozódni, kutakodni, mert mi is felfedezhetünk ilyeneket: *Szentjobb*, *Székelyhíd*, *Székényérüszentmárton* és hasonlókat.

Az előző esszé folytatása a *Vár, egyház, foglalkozások. Miről árulkodnak a településnevek?* írásmű (54–7). A nyelvtörténeti és a földrajzi nevek helyesírását elemző-gyakorló órákon kiváló szemelvény lehet – legyen is! – ez az elemzés Balázs Gézától. A nyelvhasználatot és a nyelvi tudatosságot fejlesztő, tudományos ismeretterjesztő ez a szövegmű, amely kiválóan alkalmas magasabb évfolyamokon tanuló referátum megtartására, valamint a térségi településnevek tanulmányozásához mintaként is. Egyébiránt ez az írás szervesen kapcsolódik a fejezetegészlet átfogó metaforikus címhez, a bölcső – koporsó nyelvikép-párhoz, mivelhogy a szülőföld megismerése, ismerete életre szóló elhivatás is.

Az életünk velejárója – kiváltképp a felgyorsult technikai és infokommunikációs fejlődésnek hála –, hogy igen sűrűn szembesülünk újabb és újabb szavakkal, érdekes, többnyire rétegnyelvi fordulatokkal, szó szerkezetekkel. Az ilyen jellegű találkozásainkról ad mozaikokból alkotott körképet a *Fény, élmény, látvány* című esszé (57–61). Megerősítenek bennünket a kutatói tapasztalatok és a kutatási eredmények, mellettük a magunk felfedezései is, miszerint mindinkább visszaszorulnak a mindennapi nyelvhasználatból a nyelvjárások, amiként számosak az elavuló, divatjamúlt szavaink is. Érdeemes figyelniük korunk szóújításaira, amelyek világában a szóösszetételek a különösen jellemzőek: „... nem pusztán jelzős szerkezetek, valami bonyolultabb összefüggést, életérzést kívánnak megfogalmazni.”

Nem mindennapi, de érdeklődésre számot tartó grammatikai hiátusokra, megakadásokra irányítja figyelmünket a *Hiányzó nyelvtani formák* írás (61–7) a problémafelvetésével, a példák elemzésével. Az előkerülő alapvető kérdés az, hogy mi a teendő, ha megakad a magyar anyanyelvű beszéd közben, mert „valamiért nem tudja képezni az adott szót. Erre a különös okra akkor lehetünk különösen érzékenyek, ha magunk elé idézzük például a *zajlik* (zajljon/zajoljon/zajoljék?), a *vedlik* (vedljen/vedeljen?), a *csuklik* (csukljon/csukoljon/csukoljék?), a *fénylik* (fényljen/fényeljen/fényeljék?), a *botlik* (botljon/botoljon/botoljék?) és más igéket, igeszármaidékokat, jelesül az *eszik* és az *iszik* igék határozói igenévi alakjaival (ivva/idva? – evve/edve?) összefüggésben. Balázs Géza így látja ezt a grammatikai problémát: „ezeknek a kicsit kerékbe tört nyelvi formáknak, nyelvi bizonytalanságoknak a háttérben nem feltétlenül nyelvtani hiányosság, hanem használati hiányosság (defektivitás) rejlik.”

Életünkhöz hozzátartozónak tartjuk a sétákat, a kirándulásokat, az utazásokat, líraiban: a hegyen-völgyön járást. Útjaink során aztán meghökkentő, a szemünket kerekítő megnevezésekkel találkozhatunk. A magunk idekapcsolódó nyelvkincsét gazdagítja, pallérozza a *Hidas, szurdik, goronc, dugás – földrajzi köznevek* esszé (67–71), amely igazán olvasási kedvet növesztő, hisz különös hangzású szavakkal futhatunk össze. Ha csak a címbeli fogalmakat szemléljük, már akkor is felötlük az olvasóban a kérdés: magyar szavakkal van dolgunk egyáltalán? Ahogy szerzőnk írja: „Közös bennük, hogy földrajzi fogalmak, térszíni formák, vizek, területek, különböző talaj- és növénytakarók jelölésére szolgálnak.” Gazdag és itt-ott még humoros is a példatára ennek az írásnak.

Nemegyszer találkozunk olyan beszédársakkal, akik az érzelmeiket meghökkentő vagy talán elkápráztató szavakkal fejezik ki. Ennek a jelenségnek ment utána szerzőnk az *Ijesztő túlzások* című írásában (71–4), és gazdag példatárban elemezte a közismert nyomatékosító szavaink környékén felbukkanó, gyakran felesleges, félelmet is ébresztő kifejezéseket, szófordulatokat. Rendre-sorra hallhatjuk a *rém rendes*, a *szörnyen tetszik*, a *szörnyű szép*, a *borzasztóan érdekes* és hasonlóan túlzó vagy inkább váratlan, már-már köznapi szavakba nem is önthető formákat, amelyek egy csoportban akár „borzasztó jelenség” néven is szerepelhetnének a stilisztikai elemzésekben.

Ahogy az életünk különböző állomásain is, jólesik az elcsendesedés, bizony a velünk fejlődő nyelvállapot szözsödése idején szinte valósággal vágyjuk a megnyugtató, az átölelő édes anyanyelvi fordulatokat. Így lapozhatjuk fel a „borzasztó nyelvi jelenségek” próbaleltározását követően a *Gárdonyi Géza nyelvi örökségére* (74–8) mutató írást. Szükségünk van erre a megmerítkezésre, tehetjük is, mivelhogy rendkívül gazdag a nemzeti mítoszunk megteremtőjének gondolat- és nyelvi világa. Azért nevezhetjük korszakos jelentőségűnek és szakmai kihívást is rögzítő esszének Balázs Gézának *A láthatatlan emberről* szóló elemzését, mert szakít a Gárdonyi-regény megszilárdult műfajba sorolásával, tudniillik, hogy ifjúsági regény. Ez az 1902-ben megjelent Gárdonyi-alkotás történelmi, filozófiai, lélektani és fejlődésregényként is olvasható, és nem jár messze az igazságtól az sem, aki utazásregényként értelmezi a görög ifjúról, Zétáról szóló művet. Éppen erre a sokoldalúságra hívja fel a figyelmünket az alapos nyelvi vizsgálat nyomán ez az esszé, amely rögzíti: Gárdonyi nyelvész volt. Fogadja meg a nyelvésztársadalom Balázs Géza javaslatát: „Szép feladat lenne egy Gárdonyi Géza írói szótár megalkotása.”

Erőteljesen mutatok rá a *Magyarországon, Magyarországon – országnevek helyhatározóragjai* című esszé (78–81) fontosságára. Gondoljunk csak bele egy parányit is ebbe a toldalékolásai problémába! Ha a magyar anyanyelvűeknek is fejtörést okoz nem is egyszer a változatos külső és a belső helyhatározóragjaink helyes alkalmazása, akkor az idegen ajkú, a magyar nyelvet idegen nyelvként tanulók számára valóságos káosz a *Budapesten, Debrecenben* nyitánnyal érkező ragváltási, toldalékolási dilemmakör. Hogy a magyar anyanyelvűek többnyire alkalmi tévesztéssel, de lényegében helyesen használják földrajzi neveinken a helyviszonyragokat, annak a kisgyermekkorától való hallás utáni memorizálás is oka lehet. Bizonyára az is megeshet, hogy egy nyugat-dunántúli magyar ember például északkelet-magyarországi, kevésbé ismert településnevek esetében más-más ragot mond, mint a helyiek, és fordítva is megeshet. Ha el-elbizonytalanodunk egy-egy településnév helyviszonyra vonatkozó toldalékolásakor, talán az sem végzetes, mindenesetre idézzük magunk elé Balázs Géza idevonatkozó megállapítását: „Sok esetben nem állapodott meg, vagy éppen ellenkezőleg elbizonytalanodott a nyelvhasználat a kül- és belviszonyragok terén.”

Közmegegyezés van a magyar nyelvészek világában az igekötőkre nézve: „Az igekötő talán a legmozgalmasabb szófajunk: számuk az ómagyar kor óta folyamatosan gyarapodik, szemünk láttára születnek újabb és újabb igekötős igék, olykor mosolyt csalva arcunkra, olykor berzenkedést kiváltva.” Ekképpen vélekedik szerzőnk sokunk nevében az *Igekötőink arca és harca* írásában (81–4). Alapigazság, hogy igen gazdag kincseskamráját jelentik nyelvünknek. Igekötőink nemcsak a számukat tekintve – nagyjából 96 körül vannak – jelentősek, hanem a sokarcúságuk miatt is. Vannak közismertek (*fel, le, be, ki* stb.), szinte megkerülhetetlenek, ugyanakkor adottak a ritkán előfordulók (*agyon, ellen, tönkre* stb.) vagy a felcserélhetőek (*széttöri, összetöri*), no meg a divatozók, ezek időről időre megjelennek, ha kell, ha sem, vagyis túlterhel-

tek, ez idő tájt efféle helyzetekben: *beájul*, *beimélez*, *betámad* és mások. Növeli ennek az esszének az értékét az is, hogy Balázs Géza az igekötőkkel kapcsolatos helyesírási kérdésekről sem feledkezett el/meg.

A magyar nyelv szétfejlődésének, illetőleg többközpontúságának az okait foglalja egybe megnyugtatóan, történeti és nyelvjárási példákon keresztül *A magyar nyelv példátlan egysége* esszé (84–8). Azért nevezem példamutatóan szembenéző írásnak ezt a szemelvényt, mert őszintén tárja elő nyelvünk fejlődési ívének tiszteletre méltó, nemzetmegtartó értékeit, ugyanakkor rávilágít a közelmúlt- és a jelenbéli kihívásaira is. Balázs Géza óvatosan, de a valós problémát meg nem kerülve érinti népünknek az idegen nyelvekkel kapcsolatos híres-hírhedt hiányosságát. Nyelvpolitikai-nyelvtervezési szempontokból, kiváltképp az oktatáspolitikai tervezés szintjén határozottabban és körülményeskedés nélkül támogatni kell/kellene az anyanyelv és az idegen nyelvek tanításának nyilvánvaló középpontba állítását. Ezt az esszét feltétlenül érdemes lenne általános és középiskolai tankönyvi szemelvénné tenni.

Az emberélet útján mi, magyarok is előbb vagy utóbb felteszünk olyasféle kérdéseket, hogy honnan s miért így vagy úgy szólnak helyneveink. A nem nyelvészek és nem is történészek, illetőleg nem is geográfusok is el-eltűnődnek, hogy miért is lett *Mezőnyék*, *Békásmegyér*, *Tiszakürt*, *Fehérgyarmat*, *Budajenő* és annyi egyéb, szépen, szinte már ünnepevényesen hangzó neve a településeinknek egyikének-másikának. A *Törzsek*, *szentek*, *vásárhelyek*. *Településnév-hálózatok* esszé (88–92) nem késlekedik a jól adatolt, logikus, meggyőző érvelésű magyarázatokkal. Azért is tanulságos olvasmány ez az írás, mert nyomon követhetjük, hogy a honra találásunk, letelepedésünk korától napjainkig miféle küzdelmes hatások érték a magyarságot. A helyneveinkben, településneveinkben – annak ellenére, hogy az egykori letelepedési rendszer sajátos hálózata megbomlott – a honfoglalásunk korának törzsnevei ma is velünk élnek.

Időről időre előjönnek, avagy visszajönnek a múlt ilyen-olyan távoli kódéből a nyelvünk eredetét kételyekkel körülvevő, firtató kérdések. Hát ezért is jogos – nemcsak itt és most, hanem a későbbiekben is – Balázs Géza nyelvész-antropológusnak ez a kérdése *A magyar nyelv ősisége* esszéjében: „meddig látunk vissza biztosan a magyar nyelv múltjába?” (92–6) Ez a dióhéjnyi áttekintés tanúságtéves arra nézve is, hogy lehet, sőt érdemes is árnyaltan, a tudományos vitának is teret nyitó megközelítésben szólnunk nyelvünk eredetéről, más nyelvekkel való érintkezéseiről, találkozásairól, együttéléséről. Igen tanulságos, el- és megfogadható szemléletet tükröz ez az írás, mert időről időre át kell tekintenünk a rendelkezésünkre álló új hipotéziseket és kutatási adatokat, szembeesítendő ezeket a tudott tudásunkkal. Vagyis a haladó tudomány ismérve is a kérdés bátorsága, a türelmes vita végigvitele. A dolgozatban előforduló finnugori nyelveket a külső elnevezésük mellett a belső, önelnevezésükkel együtt is érdemes lett volna/lenne emlegetni ma már, például cseremisiz–mari stb. (Korábban ugyanerről: Balázs 1997a.)

Szerves folytatása az előző esszének a *Mennyiben vagyunk finnugorok és mennyiben mások?* írás (96–100). Talán abban érhető tetten az elsődleges értéke, hogy

nem ellökve az eddigi szakmai véleményt, hanem teret engedve más nézeteknek is tűnődésre, tényeket, adatokat, forrásokat új aspektusok mentén való faggatásra, elemzésre, értékelésre bátorít, mivelhogy: „A nyelveredettel kapcsolatban fölvethek új módszertani megközelítések, de ezek tudományos igazolása még várat magára.” Hogy korunk elsődlegesen az anyagi természetű gazdagodásra, a profit sokszorozására kihelyezett, az nem csökkentheti bölcséleti alapvetésű kérdések felvetését, a népek és a nyelvek és a kultúrák eredetére, fejlődésére vonatkozó újraértelmezéseket, tudniillik „a nyelveredet nem azonos a néperedettel”.

A bölcsőtől a koporsóig ívelő anyanyelv-faggató esszégyűjteményben a legforróbb helyen, vagyis a nyelvünk eredetkutatásának a vallatása mentén következik *Az ikes példa...* című írás (101–4), amely a tisztelgés mellett az élő nyelv praktikus-pragmatikus fejlődését is szem előtt tartja. Erősen feltételezem, hogy esszéírónk szemléletét Kosztolányi Dezső közismert vallomása is befolyásolta: „A nyelv él, lüktet, fejlődik. Folyton-folyvást növekszik, mint az eleven köntös. Sohasem készül el.” Idekapcsolódik az ikes ragozás ügye, ez a mára nyilvánvalóan neuralgikus pont az iskolai nyelvtan tanításában, amikor a nyelvi szabály és a nyelv szokás keresztezik egymást. Balázs Géza világos és egyértelmű összefoglalásban tárja elénk az ikes ige mibenlétét: jelentését, szemléletét, ragozását, a 17. századi visszaszorulását, majd Révai Miklós esztétikai jellegű törekvését és a mai felfogásunk lényegét az ikes igékkel összefüggésben, miszerint: „Az ikes ragozás ma átmeneti állapotban van.” Ez a nyelvfejlődési helyzet kétségtelenül visszhangozza a fentebbi, Kosztolányi Dezsőtől citált megállapítást.

Hadd lehessen nekem, a recenzensnek egy felettebb személyes észrevételem! Amikor először lapoztam végig, bele-beleolvasva a *Bölcsőtől a koporsóig* könyvrész 28 esszéjébe, látva a fejezetzáró írást, szinte elnevettem magam. Az életutunk végén a későn született csemetéink, avagy a virgonckodó unokáink nyelvi leleményeit nem ritkán meg-meglepődve halljuk, ízlelgetjük. Valahogy ilyené lett számomra a *Karanténnyelv* című közlemény (104–9), mivelhogy 2020–21-ben lényegében a világháló segítségével, alkalmazásával „újfajta társadalmi kapcsolatok szerveződtek és épültek ki.” Lassacsckán könyvtárnyi szakirodalma lesz már a *karantén*, az *e-*, az *online* és társai térhódításának, az ezzel járó grammatikai, szemantikai, lexikai, stilisztikai és pragmatikai alapállású kutatásoknak, elemzéseknek. Balázs Géza ezúttal is hű maradt nyelvész-antropológus szemléletéhez: a múltból hozott örökséggel veti egybe a jelen fejleményeit akként, hogy a nyelvfejlődés jövőbeli útjait vázolja – sohasem előíró, hanem feltételező alapállásból. (A témáról bővebben szól más tanulmányaiban: Balázs 2015, 2023).

Jelen dolgozatom élén már megelőlegeztem, hogy mivel a *Szavakba zárt történelem* (111–76) csiszolt márványtömb jellegű 19 esszéje egy sajátos időutazás, amely nyelvünk életét átölelő fénycsóvával világítja meg, ezért az idekapcsolódó mondanómban átfogó összegzésre törekszem.

A népek külső-belső megnevezésétől az 1989–90-es rendszerváltó, rendszerváltoztató esztendőknél formálódott szókincsünknek a vázlatos áttekintéséig: történelmünk

mérföldkőként megmutatkozó eseményeiig szerzőnk elmélyülten tájékozódott, hogy legalább az olvasói érdeklődést felkeltően tájékoztathasson tények, adatok és vázlatolt összefüggések egybefűzésével.

Az itteni esszék középpontjában Magyarország, amiként Balassi Bálint és József Attila is nevezte: édes hazánk mozaikkal jelölt pillanatai állnak. Balázs Géza törekvésének homlokterében – a magam olvasói meglátása alapján – Juhász Ferencnek ez a himnikus vallomása állhatott: „A haza ott is van, ahol én vagyok, ha a területileg-nem-az-én-hazámban. Mert a haza azzal van, hogy nyelvemen, anyanyelvemen megnevezem a dolgokat, tárgyakat, jelenségeket, a természetet és a képzetet, a hitet és az időt. Mert a haza azzal van, attól haza, hogy azt mondom: *jegenye, csillag, kő, föld, ibolya, sár, csikó, rózsapirók*. Mert ha vagyok bárhol is, s a természet virágzó, vagy lángoló dolgait látom, azt mondom: *jegenye, vér; tücsök, aranyeső, vízbuborék, kőerdő, kenyér*: a hazát mondom, belőlem a haza szól, a bennem-élő hazát mondom én körülöttem.”

Ha valaki csak érintőlegesen tájékozódott Balázs Géza több évtizedes nyelvész-antropológusi, nyelvművelői munkásságáról, akkor is értesülhetett az úgynevezett nyelvi apróiról. Lényegében azokról az írásairól, amelyekben néhány bekezdésnyi elemzésben villantott fel és értelmezett kisebb nyelvi jelenségeket, majdan megvitatásra érdemes kérdéseket. Ezért nem véletlen az előttünk lévő kötet harmadik fejezete, hangsúlyosan is az összetett címevel: *Tetten ért szavak – nyelvi aprók* (177–223). Szerzőnk élő, virágzó nyelvünk mai alakulásával, fejlődésével kapcsolatban szövegezett meg miniatűr, ám figyelemre méltó gondolatokat. (Ennek elméleti alapjait számos tanulmányában összefoglalta: Balázs 1987, 1997b, 2005.)

Mind az itteni Balázs Géza-esszékhez, mind a recenziensi állásfoglalásomhoz megerősítésül teszem az olvasó elé Juhász Anna lírai vallomását nyelvünkről, édes anyanyelvünkről: „A magyar nyelv az a szövet, amibe beleszülettünk, és ami összetartja, átvilágítva mindent, eggyé szövi a sokszor bomlani és hullani akaró világunkat. A nyelv szépsége a szavak ereje, a másikhöz odafordulás lehetősége és igen: a magyar nyelv az örökségünk is, amit ápolni, gondozni, beszélni, ismerni kell, ez a kötelességünk.”

Szakirodalom

Balázs Géza 1987. A kapcsolatfelvétel nyelvi formái. *Magyar Nyelvőr* 402–12.

Balázs Géza 1997a. *The Story of Hungarian. A Guide to the Language*. Corvina Kiadó. Budapest.

Balázs Géza 1997b. A média nyelvhasználatának kritikai megközelítése. *Magyar Nyelvőr* 274–82.

Balázs Géza 2005. Az új média új műfaja, az sms-hír – nyelvészeti megközelítésben. *Magyar Nyelvőr* 129–50.

Balázs Géza 2015. Netfolklor – intermedialitás és terjedés. *Replika. Társadalomtudományi folyóirat*, 90–91. szám. 1–2: 171–86.

Balázs Géza 2023. *Az internet népe. Internet – társadalom – kultúra – nyelv. A kulturális és a tervezett evolúció határán.* Nemzeti Közszolgálati Egyetem, Ludovika Egyetemi Kiadó. Budapest.

Balázs Géza 2025. *Anyanyelv a bölcsőtől a koporsóig.* IKU-TÁR 30–31. Inter Nonprofit Kft. Budapest.

Juhász Anna 2024. A magyar nyelv: létem, jövőm és reményem (Az 58. magyar nyelv hete megnyitóján elhangzott beszéd írott változata – Nemzeti Színház, 2024. április 16.) *Magyar Nyelvőr* 315–21.

Juhász Ferenc 1971. Mondatok nyelvről, szavakról, költészetről (A szerkesztőségi ankétára. Az emberi szó jelene és jövője.) *Új Írás* 4: 58–63.

Kosztolányi Dezső 1971. *Nyelv és lélek.* Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.

Szépe György 2001. *Nyelvpolitika: múlt és jövő.* Iskolakultúra. Pécs. 107–8.

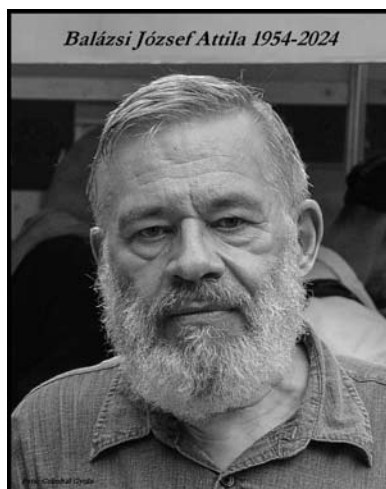

TÓTH SZILÁRD TIBOR

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA MUNKÁSSÁGA AZ ANYANYELV ÉS AZ IDEGEN NYELVEK BŰVÖLETÉBEN

Balázi József Attila (1954–2024) széles körű tevékenységet fejtett ki a nyelvek terén. Műfordítóként indult, magyar lektorként működött Oroszországban, Kínában és Dél-Koreában, valamint angolt tanított Magyarországon. Kutatási tevékenységét elsősorban a frazeológia és a parömiológia terén fejtette ki. Lexikográfusként is kitüntette magát, ez a tevékenysége a budapesti Tinta Könyvkiadó szerzőjeként és munkatársaként csúcsozott ki.

A 2024. február 7-én elhunyt Balázi József Attila (a továbbiakban: BJA) életművének összefoglalása nemcsak az adott szűk keretek okán tűnik meglehetősen nagy kihívásnak, hanem azért is, mert az 1954-ben született nyelvész-tanár-műfordító igen sokféle tevékenységet fejtett ki a nyelvvél, nyelvekkel kapcsolatban. Műfordítóként tolmácsolt orosz és zsidó szépirodalmat magyar nyelvre, magyar lektorként működött Oroszországban, Kínában és Dél-Koreában, valamint angolt tanított Magyarországon. Kutatói tevékenysége leginkább a frazeológia és a parömiológia terén nyilvánult meg. Lexikográfusként is kitüntette magát, ez irányú munkássága a Tinta Könyvkiadó szerzőjeként és munkatársaként csúcsozott ki.

Az alábbiakban BJA fent említett szakterületeken elért néhány eredményét próbálom felvillantani. A munkásság egészének értékelésére lehetetlen vállalkoznom. Mindenesetre felhívom a figyelmet a Balázi könyveiről megjelent ismertetésekre, amelyekben a recenzensek részletekbe menően értékelik szerzőnk egyes műveit.

BJA kétség kívül egyik kedvenc nyelve az orosz volt: nem véletlen hát, hogy harmincévesen A négy lábú tyúk című, a szocializmus éveiben igen népszerű Olcsó könyvtár sorozatban megjelent satíraantológiában négy műfordítással jelentkezett. A legenda szerzőpáros, Ilja Ilf és Jevgenyij Petrov, valamint Petrov bátyja, Valentyin Katajev (a Távolság egy fehér vitorla szerzőjének) humoros novelláit ültette magyar nyelvre. Jóval később, már magyar lektori tevékenysége eredményeképpen jelent meg a Natalija Kolpakovával közösen összeállított *Magyar–orosz kisedés szótár. Új szavak és kifejezések* (Balázi–Kolpakova 2002) című kisszótár, immár a Szentpétervári Állami Egyetem kiadásában. Ez az 1999 előtti szótárakban fel nem lelhető neologizmusokat tartalmazza. A szintén kis terjedelmű orosz közmondásszótára (Balázi 2022a) már a Tinta Könyvkiadóhoz kötődő alkotói korszakának a terméke. Ez a parömiológiai

kötet Az ékesszólás kiskönyvtára formátumát idézi, de nem tartozik bele a Tinta ezen sorozatába, csakúgy, mint Balázi több más parömiológiai munkája.

Amint a fordított írók fenti névsorából is kitűnik, BJA élénk érdeklődést mutatott a zsidó kultúra iránt, amiről jómagam is meggyőződhettem, amikor a 90-es években a berlini Humboldt Egyetemen működő projektem keretében tartott vendégelőadásaiért honoráriumképpen jiddis nyelvű könyveket kért és kapott tőlem. A jiddisül és angolul publikáló Nobel-díjas Isaac Bashevis Singer fordította magyarrá (Singer 1991). BJA tudományos kutatásaiból kiviláglik héber nyelvtudása (pl. Balázi 2004). Az angol nyelv-oktatás nélkülözhetetlen kézikönyvét alkotta meg az angolban oly fontos szerepet betöltő prepozíciók lexikográfiai feldolgozásával (Balázi 2023a). Ez a kötet az 50 leggyakoribb angol előljárószo használatát mutatja be példamondatokkal és magyar fordításokkal. S habár a német nem tartozott kifejezetten a szakterületei közé, szinte természetesnek tűnik, hogy BJA munkái közül nem hiányozhat egy német parömiológiai válogatás sem (Balázi 2023c). Már az eddigiekből is kiviláglik, hogy BJA érdeklődési köre nem kaleidoszkópszerű, hanem inkább bonyolult struktúrák szerint rendszerzett volt, még akkor is, ha a mátrix sokak, még egyes barátai, mentorai számára is rejtve maradt (ld. például Horváth Katalin emlékbeszédét, amelyre lentebb hivatkozom). Nem vállalkozhatom itt e kacifántos mátrix szálainak felfejtésére, csupán véletlenszerűen felmutatok néhány kapcsolódási pontot. A russzisztika az oroszországi zsidó szerzőkön keresztül nyilvánvalóan kapcsolódik a jiddishez, a jiddis azonban nem más, mint a kelet-európai zsidók használta héber betűs német nyelvváltozat. Singer esetében pedig a jiddis elválaszthatatlan az angoltól (Singer a jiddis után angolul kezdett publikálni).

BJA igazi poliglott volt, sőt azoknak a sokszor számunkra egzotikus népeknek a szólás- és közmondáskincsét is beledolgozta munkáiba, amelyekkel közvetlenül nem foglalkozott. Az angol, orosz és zsidó kultúrában történő elmerülés után Kelet-Ázsia felé fordult. A kínai parömiológiát és a koreai kultúrát vette górcső alá, amelyhez hozzásegítette az ezen országokban végzett magyar lektori munkája. A sinológia terén két kötetet is közzétett (Balázi 2022b, 2023b). Beleásta magát a koreanisztikába is (Balázi 2012, 2013).

BJA parömiológiai munkássága (éppen úgy mint a nyelvhez való viszonya) komplex, holisztikus volt, így nem csoda, ha deklaráltan a magyar parömiológia tárgykörébe besorolt *Szólásbúvárlatok* voltaképpen összehasonlító parömiológiai munka. A kis formátumú kötet 50 fejezetben mutatja be a frazeológia egy-egy témakörét. *A sas egyedül repül* (Balázi 2017b) már expressis verbis vállalja az összehasonlító parömiológiai célokat: ez a kötet valójában különböző népek állatokkal kapcsolatos állandósult szókapcsolatainak magyar és angol fordítását tartalmazza, állatnevek szerinti hívószók szerint rendszerezve. A magyar állatnevek szerint összeállított szócikketek betűrendbe rendezve találja meg az olvasó.

Talán nem tévedünk, ha megállapítjuk, hogy BJA életműve a magyar parömiológia és lexikográfia terén elért eredményeiben teljesedett ki. Vagy talán csak azért gon-

doljuk úgy, mert nem vagyunk kompetensek értékelni kelet-ázsiai filológiai munkásságát? Meglehet. Mindenesetre az igaz, hogy példának okáért nehéz volna az általa összeállított Orosz–magyar közmondásszótárnak túl nagy jelentőséget tulajdonítani a rendkívüli eredményeket elérő orosz parömiológia kontextusában, ahol a 19. században élő Vlagyimir Daljtól kezdve fajsúlyosnál fajsúlyosabb szerzők fajsúlyosnál fajsúlyosabb opuszokat tettek le az asztalra. Pláne, hogy ma Magyarországon az orosz közmondások kutatása és kiadása korántsem tartozik a legnépszerűbb témák közé.

BJA a magyar parömiológia és lexikográfia terén elért eredményeiért a Tinta Könyvkiadó szerzőjeként, sőt munkatársaként küzdött meg. Kisebb és nagyobb összefoglalásokat lektorált, szerkesztett – ezek számbavételétől itt és most eltekintünk. Szerzőként és társszerzőként több nagy terjedelmű opuszt jegyzett, ezek közül kiemelendő az egyedül írt *Hasonlatszótár* (Balácsi 2017a), valamint két, egyszerre megjelent, társszerzővel jegyzett kötet, a *Jókai-enciklopédia* (Balácsi–Kiss 2020a) és a *Népies szólások, közmondások és életbölcsségek enciklopédiája* (Balácsi–Kiss 2020b). A *Jókai-enciklopédia* a két és fél évtizeddel korábban megjelent Jókai-szótárnál (Balázs–P. Eöry–Kiss–J. Soltész–T. Somogyi 1994) jóval többet ad, mert a Jókai-szótár – amint azt T. Somogyi Magda ismertetésében (T. Somogyi 2023: 114) megjegyzei: „csak a magyarázandónak ítélt szavakat gyűjtötte egybe (a tulajdonnevek kihagyásával).” A *Népies szólások, közmondások és életbölcsségek enciklopédiája* az Új magyar tájszótárban megjelenő frazeológiai egységeket mutatja be a nagyközönség számára is fogyasztható formában (Forgács 2022). Voltaképpen ehhez hasonló jellegű, de kisebb terjedelmű kiadvány az *Egy fa nem erdő* című kötet, amelybe a szerzők Csúry Bálint Szamosháti szótárából gyűjtötték össze a népies szólásokat, közmondásokat és helyzetmondásokat (Kiss–Balácsi 2022).

A *Hasonlatszótárnak* anno Forgács Tamás professzor, a magyar frazeológiakutatás korifeusa cikknyi terjedelmű ismertetést szentelt. Forgács voltaképpen azt róttá fel a mű hibájának, ami annak nagy érdeme, vagyis a hangsúlyozással összegyűjtött szépirodalmi példákat, aminek következtében érthető módon elhomályosodik a határ az egyes szerzők alkalmazta ad hoc hasonlatok és az állandósult, közkeletű szóláshasonlatok között (Forgács 2018: 229). Mindennek megértéséhez kellett ismerni Balácsi József Attilát, aki nem lehetett a kánonnak megfelelő parömiológus, mert hiányzott belőle a kötelező kutatói objektivitás: túlságosan benne élt a folklór és a szépirodalom világában, nem tudta elképzelni, hogy egy frazeológiai egység nem közkeletű, ha ő ismeri. Márpedig ő a frazeologizmusok garmadját ismerte, Afrikától Kínáig, Szibériától Spanyolországig.

Horváth Katalin tanárnő azt mondta a BJA temetésén elhangzott búcsúztatójában, hogy az elhunyt sokáig kereste, és nehezen találta meg a neki való tevékenységi formákat (Horváth 2024: 499). Jőmagam úgy gondolom, hogy BJA életművében a nyelvvel való foglalkozás holisztikus egységet képezett, ekképp a nyelvtanítás szorosan összefonódott a fordítással, a parömiológiával és a lexikográfiával, valamint a magyar mellett jól megfért az angol, a német, a koreai, a kínai, a héber és a világ még számos

más nyelve. BJA a szólásokat, közmondásokat a saját köznapi beszédébe is beleszötte. Különként, igazi Einzelgängerként élte az életét. Olyannyira, hogy köztemetése volt – nem sikerült fellelni a rokonait. Élete végén nagyon szerény körülmények között lakott Vácott. A felületes szemlélő az mondhatná, hogy nyomorgott, de ő mindezt biztosan nem így érezte, hiszen hihetetlen szellemi gazdagság vette körül. Már nem fogunk vele találkozni kedvenc helyén, az MTA Könyvtárában, ahol reggeltől estig búvárkodott. Ugyanitt kis méretű emléktábla őrzi az emlékét. Gazdag nyelvészeti szakkönyvtárát halála után ez a könyvtár fogadta be.

Irodalom

- Bratka László (szerk.) 1984. *A négy lábú tyúk: Mai szovjet satírák*. Olcsó könyvtár. Szépirodalmi Könyvkiadó. Budapest.
- Balázs Géza – P. Eöry Vilma – Kiss Gábor – J. Soltész Katalin – T. Somogyi Magda (szerk.) 1994. *Jókai-szótár 1–2*. Unikornis Kiadó. Budapest.
- Balázi József Attila 2004. Mióta járunk az apostolok lován? (Egy bibleizmus művelődéstörténeti háttere). *Magyar Nyelv* 298–313.
- Balázi József Attila 2012. Szansin és a tigris. *Napút* 14. évf., 8. sz. 16–24.
- Balázi József Attila 2013. A dél-koreai buddhista kolostorok humora. *Napút* 15. évf. 1. sz. 18–29.
- Balázi József Attila 2017a. *Hasonlatszótár: A magyar nyelv régi és új szóláshasonlatai*. A Magyar Nyelv Kézikönyvei XXVIII. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Balázi József Attila 201b. *A sas egyedül repül: Állatos közmondások és szólások magyarul és angolul a világ minden tájáról szinonimamutatóval*. Híd szótárak. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Balázi József Attila 2021. *Szólásbúvárlatok: Állandósult szókapcsolataink, közmondásaink idegen nyelvi párhuzamokkal*. Az ékesszólás kiskönyvtára 81. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Balázi József Attila 2022a. *Orosz–magyar közmondásszótár: 1400 közmondás magyar megfelelőikkel és művelődéstörténeti magyarázatokkal*. Híd szótárak. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Balázi József Attila 2022b. *A több ezer éves kínai kultúra közmondásai, szólásai és jelképei tükrében*. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 225. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Balázi József Attila 2023a. *Angol előjárószók kézikönyve: Útmutató ötven prepozíció használatához angol és magyar példamondatokkal*. Híd szótárak. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Balázi József Attila 2023b. *Kínai bölcsességek: 158 életigazság művelődéstörténete*. Híd szótárak. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

- Balázi József Attila 2023c. *Német–magyar közmondásszótár: 1000 német közmondás magyar megfelelőikkel és művelődéstörténeti magyarázatokkal*. Híd szótárak. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Balázi József Attila – Kiss Gábor 2020a. *Jókai-enciklopédia: szavak, kifejezések magyarázata és személyek, földrajzi helyek, történelmi események bemutatása*. A magyar nyelv kézikönyvei XXXII. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Balázi József Attila – Kiss Gábor 2020b. *Népies szólások, közmondások és életbölcsesek enciklopédiája*. Tinta szótárak 5. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Balázi József Attila – Kolpakova, Natalija Nyikolajevna 2002. *Magyar–oroszkisded szótár. Új szavak és kifejezések*. Szentpétervári Állami Egyetem. Szentpétervár.
- Dalj, Vladimir 1984. *Пословицы русского народа*. Сборник В. Даля в двух томах I–II. Художественная литература. Москва.
- Forgács Tamás 2018. Balázi József Attila: Hasonlatszótár. *Magyar Nyelv* 227–36.
- Forgács Tamás 2022. Balázi József Attila – Kiss Gábor, Népies szólások, közmondások és életbölcsesek enciklopédiája. *Magyar Nyelv* 94–101.
- Horváth Katalin 2024. Balázi József Attila (1954–2024). *Magyar Nyelv* 498–500.
- Kiss Gábor – Balázi József Attila 2022. *Egy fa nem erdő: 3700 népies szólás, közmondás és helyzetmondát Csűry Bálint Szamosháti szótárából*. Az ékesszólás kiskönyvtára 83. Tinta Könyvkiadó. Budapest.
- Singer, Isaac Bashevis 1991. *Rövid péntek*. Fordította: Balázi József Attila, Schiller Erzsébet. Gondolat Kiadó. Budapest.
- T. Somogyi Magda 2023. Balázi József Attila – Kiss Gábor: Jókai-enciklopédia. *Magyar Nyelv* 113–9.

TÓTH, SZILÁRD TIBOR

THE WORK OF JÓZSEF ATTILA BALÁZI UNDER THE SPELL OF THE MOTHER TONGUE AND FOREIGN LANGUAGES

József Attila Balázi (1954–2024) has carried out a wide range of activities in the field of languages. He was a translator, worked as a Hungarian lecturer in Russia, China and South Korea, and taught English in Hungary. His research activities were mainly in the fields of phraseology and paremiology. He also distinguished himself as a lexicographer, culminating in his work as an author and editor to Tinta Publishers in Budapest.

MINYA KÁROLY

A MAGYAR NYELVI SZOLGÁLTATÓ IRODA POSTALÁDÁJÁBÓL (www.e-nyelv.hu)

Egyre többször tapasztalom, hogy az újságírók a *súlyosbította* helyett a *súlyosította* igealakot használják. Szerintem ez helytelen. Jól gondolom?

A Magyar szókincstárban (Kiss 1999: 772) a *súlyosbít* címszó mellett szinonimaként a *súlyosít* is szerepel. A Magyar értelmező kéziszótár szerint a *súlyosbít* szó jelentése 'súlyosabbá tesz', a *súlyosít* szőé 'súlyosbít' (ÉKsz. 1203). Tehát a két szó jelentése mindkét szótár szerint azonos. A *súlyosbít* valószínűleg a közép fokú, régiesebb *súlyosb* melléknévből képzett ige, míg a *súlyosít* az alap fokú melléknévből származik. Hibás érvelés az, hogyha nincs *enyhbít*, akkor *súlyosbít* se legyen, és ezért használják a jogászok a *súlyosít* igét. Az *enyhbít* a mássalhangzó-torlódás, valamint az egymás mellett álló hangok képzési helyének távolsága miatt nehezen ejthető ki. Az internetes kereső alapján a *súlyosbít* jóval gyakoribb (30 000 előfordulás), mint a *súlyosít* (873). Íme egy példamondat: „*El vagyok ítélve három esztendei segédszerkesztőségre [...] huszonöt vers elolvasásával súlyosítva.*” (Jókai Mór)

Hasonló szópár az *öregít* és az *öregbít* is? Ezek között van jelentéskülönbség?

Előfordul, hogy a fentiekhez hasonló szópárok között jelentéskülönbség alakul ki. Az *öregít* jelentése: 'a valóságosnál öregebbnek tüntet fel valakit', az *öregbíté*: (meg)növel, gyarapít. Például: *Sokan azt mondják a hosszú hajra, hogy öregít, de én az ellenkezőjét látom. Teszünk-e azért, hogy ne csak elvegyünk a szülőföldtől, hanem óvjuk romló, múltó kincseit, vigyük jó hírét, öregbítsük életpéldánkkal is hírnevét?*

Mit jelent a *felemonyába* és a *kalafinta*? Feltételezem, hogy nyelvjárási szavak.

Székely nyelvjárási kifejezések. Sántha Attila Bühnagy székely szótárában szerepelnek (2018: 167, 231), és mint észrevehető, már a címben is egy ilyen kifejezés szerepel, a *bühnagy*, ami azt jelenti, hogy fertelmesen nagy, bazi nagy – tudniillik a szótár. A *felemonyába* jelentése: 'félíg-meddig, felületesen pl. végez el valamit'. Tehát egy határozószó, íme egy magyarázat a szótár szócikkéből: *Köröstúron es használják, félíg, s azt es tákolva elvégzett munkára. A kalafinta jelentése 'nyakleves'. Feltehetően az osztrák katonanyelvből ered a szó, az alapja a *kappl* ('sapka'), a nyelvjárásban a *kápli*, *káfli*. A *megsapkáz* vagy *kapsz egy sapkát* jelentése szintén az, hogy megüt, fejen vág. További rokon értelmű megfelelői: *pofon*, *nyakleves*, *tockos*, *maflás*. Például: „*Már repült is visszakézből a kalafinta!*”*

Hogyan írandó az *eladólány*? Egybe vagy külön?

Az a lány, aki áruházban, üzletben alkalmazottként a vevőket kiszolgálja az eladólány. Például: *Mirabelle, az eladólány egy áruház kesztyűspultja mögött dolgozik, és olyasvalamit próbál eladni, ami manapság senkinek sem kell.* A közelgő házasságkötésre készülő vagy az előtt álló lány különírandó: *eladó lány*. Például: „*Este van, este van / Este van, este van / hatot üt az óra / minden eladó lány / készül a fonóba.*” (Mezőségi népdal) Az *eladó* folyamatos melléknévi igenév az első esetben cselekvő értelmű (*eladólány*), a második esetben szenvedő értelmű: *eladó lány*, akit eladnak. De csak grammatikai értelemben szenvedő!

Létezik *avokádókrém, tepertőkrém, sajtkrém, májkrém, túrókrém,* és a *kakukktojás, a turistakrém.* Utóbbi természetesen nem turistákból készült. Nem lett volna célszerű más nevet adni ennek az ételnek?

Ez a kenhető, baromfi húsból és csirkemájából készült termék, a *turistakrém* főként túrázók, utazók számára praktikus élelmiszer, ezért kapta ezt a nevet. Az előtag tehát azt jelenti, hogy kinek készült, és nem azt, hogy miből, kiből készült. Ugyanúgy, mint a *babapiskóta* összetétel esetében. Jelentéssűrítő összetétel, mint a *gulyásleves*, amelyben az előtag azt jelenti, hogy ki készíti az ételt. A *klímasztrájk* esetén sem maga a klíma lép sztrájkba, hanem a klímaváltozás elleni tiltakozás egyik formája, hogy felhívják a figyelmet a klímaválság sürgető problémájára, és követeljük a hatékony éghajlatvédelmi intézkedéseket.

Hogyan mondjuk helyesen: *jöttök* hozzánk vagy *jösztek* hozzánk?

Mindkét alak helyes: a *jöttök* köznyelvi, a *jösztek* nyelvjárási forma. Kapu Tibor nyíregyházi úrhajós a helyi televízióknak adott interjút, és elmesélte egy emlékét. Teljesen elcsodálkozott az osztály akkor, amikor a magyartanárnőjük azt mondta a gimnáziumban, hogy a *jösztek* nem helyes szó, hanem úgy helyes, hogy *jöttök*. Azonban ő ragaszkodik a *jösztek* szóalakhoz, ahogy mondta, sose feledjük el, honnan jöttünk, mert az a gyökerünk, így tanultam meg az anyanyelvemet, még ha az egy kicsit nyelvjárási alak is. Ragaszkodjunk a *jösztek*khöz!

Bár természetesen nem általános alak, a helyesírási szótárakban sem szerepel, azonban mindenki hallotta, esetleg használta is már ezt a többes szám 2. személyű *jösztek* formát. Ebben az esetben az analógiás hangváltozás érvényesült. Minthogy az egyes szám 2. személyű végződés szabályos formája más igék esetében rövid -sz, pl. *kérsz, vársz*, így ezt érezték a *jössz* alakban is, amit két *sz*-szel írunk és ejtünk, és úgy elemezték, hogy a *jössz*- a szótó és ehhez járul az -sz rag, ezért írjuk és ejtjük két *sz*-szel, *jössz*. Azután ebből az egy *sz*-es *jössz*- töből alkották meg a többes szám 2. személyű

alakot: *jösztek*. Így egy érdekes szimmetrikus ragozási szerkezet jött létre. Egyes és többes szám első személyben a *v-s* igető: *jövök – jövünk*; második személyben *jössz – jösztek*, harmadik személyben *jön – jönnek*, vagyis az azonos személyek egyes és többes számban azonos tőből jönnek létre. A szólás is így hangzik: Ha *jösztek*, lesztek, ha hoztok, esztek.

Valóban mást jelentett régen az *ugyan* szavunk?

Ma az *ugyan* azt jelenti köztisztelettel, hogy annak ellenére, annak dacára, bár, noha, és alapvetően kiemelt mondatrész után áll: „*A nap már kisütött ugyan, de a fűszálon még csillogtak az esőcseppek*” (Gárdonyi Géza). Régen a költői nyelvben azt is jelentette, hogy nagyon, igencsak. Balassi Bálint az Egy katonaének című versében: „*Holott kikeletkor, az sok szép madár szól, kivel ember ugyan él.*” Igencsak vele él, igencsak társa a mindennapokban – ezt jelenti. Még ismertebb példa Petőfi Reszket a bokor, mert... című verséből: „*Szeretsz, rózsaszálam? / Én ugyan szeretlek, / Apádanál nálam / Jobban nem szerethet.*” Az *ugyan* azt jelenti, hogy úgy, annyira. Szinte minden versmondó félreérti ezt, és az *ugyan* helyett a *szeretlek* szót hangsúlyozza, amitől a sor fals értelemet kap: igaz *ugyan*, hogy én szeretlek, de...

Mit jelent a *vékonypénzű* kifejezés? Ha a szegénységet szeretném kifejezni, akkor inkább a pénztárcát mondanám *vékony*nak.

A legtöbben úgy értelmezik a szót, hogy az a kevés pénzű és a vékony pénztárcájú kifejezésekből vegyült össze. Ez azonban téves okoskodás. Tehát hibás a következő mondatban, ami az Anconai szerelmesek előadás színházi műsorfüzetében volt olvasható: „*Az egyik legnépszerűbb magyar zenés komédia a legendák homályába vesző félmúltról mesél, a hetvenes évek »Itália-életérzéséről«, amikor a vékonypénzű magyar turisták számára eljutni »Olaszba« a 70 dolláros valutakeretből az álmok álma volt.*” Toldi második énekében a konyhai sürgölődés leírásában a következőt olvashatjuk: „*Más a vékonypénzű nyulat szalonnázza, Hogy csöpögjön zsírtól ösztövércsontváza.*” A szó tehát azt jelenti, hogy sovány, vézna, ösztövércsont, hitvány, vékonydongájú.

Irodalom

Kiss Gábor 2005. *Magyar szókinccsár*. Tinta Könyvkiadó. Budapest.

Magyar értelmező kéziszótár (ÉkSz.) 2003. Budapest.

Sántha Attila 2018. *Bühnügy székely szótár*. Előretolt Helyőrség Íróakadémia. Budapest.

BALÁZS GÉZA – MINYA KÁROLY

ÚJ SZAVAK, KIFEJEZÉSEK

bekristályoz IGE *szóképzés*

Kristály nevű droggal elkábít.

Hat és fél évet kapott a nő, aki bekristályozva halálba vitte a barátnőjét.

digitális cumi szsz

Az az eljárás mód, amikor a szülő a dacos gyermeke kezébe egy telefont vagy táblagépet nyom, hogy az visszanyerje az egyensúlyát, és megnyugodjon.

A jelen pillanatban kisgyermeket nevelő szülők nagy része már a digitális kultúrába született bele, sok esetben természetesnek látja a „minél korábban, annál jobb” elvét, ami az okoseszközök felkínálását is jelenti. Ezeket digitális cumiként használva a csecsemő és kisgyermek nagyon képlékeny idegrendszerében olyan változásokat okoznak, amelyeket később már nem vagy nagyon nehezen lehet „javítani”.

digitális demencia szsz

Az a tény, hogy az okoseszközeink miatt kevésbé leszünk okosak. Romlik a rövid távú memória és a szellemi teljesítmény.

A digitális demencia kifejezést Manfred Spitzer német neurológus és pszichiáter találta ki még 2012-ben, mégpedig annak leírására, hogy milyen kognitív változásokat képes okozni a digitális technológia túlzásba vitt használata. A digitális demenciára a legjobb terápia, ha visszaveszünk a képernyőidőnkéből, vagyis főként abból, hogy mindent a Google, a Wikipedia, a TikTok, a ChatGPT vagy az online térkép oldjon meg helyettünk.

drónfóbia FN *jelentéssűrítő összetétel*

A modern technológia okozta háborús trauma egyik megjelenési formája. A pilóta nélküli repülőeszközöktől (drónoktól) való intenzív, irracionális félelem, amelyet gyakran a drónok által okozott folyamatos megfigyelés (éberségi kényszer) és a potenciális veszélyérzet (pl. robbanóanyagok) táplál.

A drónfóbia elsősorban az ukrajnai háborúval kapcsolatban vált ismertté mint a katonák körében kialakult újfajta pszichés betegség. Nemcsak a tényleges drónok, hanem a hasonló mechanikus hangok (pl. motorbicikli, fűnyíró, légkondicionáló) is kiválthatják a félelmi reakciót.

fantomdugó FN *minőségjelzős szó szerkezet*

Szellemdugó. Olyan torlódás, amelynek nincs valódi, illetve látható oka, hanem pusztán lassulás, az emberi viselkedés és a járművek közötti interakcióból adódó közlekedési helyzet következménye.

Hogyan alakul ki a fantomdugó? Ha egy sofőr váratlanul fékez, például azért, mert túl közel haladt az előtte lévő autóhoz, a mögötte haladók is fékezésre kényszerülnek. Ez a fékezési hullám aztán a sűrű forgalomban végiggűrűzik a sorban, ami torlódást, sőt akár teljes megállást is okozhat. De akár egy kamion sávváltása is okozhat hasonló, ami a mögötte haladókat lassításra kényszerítheti, ami szintén tovább növelheti a torlódást.

fénykomp FN *jelentéssűrítő összetétel*

Fényfűzérrel földíszített, ünnepi fényekbe öltöztetett (balatoni) komp.

A fénykomp az adventi időszak, a téli hétvégék és az ünnepek egyik különleges attrakciója, amely egyedülálló élményt nyújt a Balaton téli varázsában.

gyejó FN *mozaikszó*

Gyermekjóléti szolgálat.

A gyejó a működését a Gyermekvédelmi törvény és a 149/1997. (IX. 10.) Korm. rendelet alapján végzi. Legfontosabb feladata a gyermek egészséges testi, lelki, erkölcsi fejlődésének biztosítása, veszélyeztetettségének megelőzése, illetve a kialakult veszélyeztetettség megszüntetése.

hópehely-generáció FN *ang. tükörfordítás (Snowflake Generation)*

Az 1990-es években születettek, akikre jellemző a sértődékenység, a túlérzékenység, képtelenek a kritika és a lelki sérelem elviselésére.

A túlérzékenység nemzedéke, a hópehely-generáció már köztünk jár. Képtelenek elviselni a kritikát, összeroppannak a legapróbb teher alatt is, nem tudják elviselni a fájdalmat, ugyanakkor önmagukat a lehető legkülönlegesebb embernek tartják: ők a hópehelyek.

magliszt FN *jelentéssűrítő összetétel*

Különféle olajos magvakból (pl. mandula, tökmag, lenmag, mák) hideg sajtolással kinyert olaj után megmaradt szárazanyag megőrlésével készült, tápanyagban gazdag, természetesen gluténmentes lisztfeleség. Magas fehérje- és rosttartalmuk miatt népszerűek a paleolit és egészségtudatos étrendben.

A maglisztek magas tápanyagtartalommal rendelkező, sokoldalúan felhasználható élelmiszer-alapanyagok. Természetes módon gluténmentes, funkcionális élelmiszerek, melyeknek alkalmazásával nem csupán különlegesebbé tehetjük az étелеink ízvilágát, de az egészségünket is támogathatjuk.

pingvinezik IGE szóképzés

Elhárítja a felelősséget.

Többszöri próbálkozás, eSIM felvétele, törlése, majd újbóli felvétele után most ott tartok, hogy van LTE az órán, viszont a hívások se ki, se be nem jönnek. A Telekom és a Samsung természetesen pingvinezik. A Samsungnál megállapították, hogy az órával minden rendben, a legfrissebb szoftver van rajta, és jól van beállítva. A Telekomnál közölték, hogy valószínűleg valamilyen rendszerátállítás miatt van probléma az eSIM-ekkel, mert egy ideje megnőtt a panaszok száma.

szinodalitás FN gör

Az egyházi élet, a közösség és a küldetés sajátos stílusa, amely szó szerint „együtt haladást” jelent (görög: syn hodos). A katolikus egyházban azt a folyamatot jelöli, ahol minden hívő – a pápától a laikusokig – a Szentlélek vezetésével, meghallgatásban és párbeszédben közösen hoz döntéseket és végzi az evangelizációt.

A cél a szinodalitás, vagyis a kirekesztéstől mentes együttműködés és közösségileg megalapozott döntéshozatal előmozdítása az egész egyházban.

übermenő FN határozós összetétel

Fantasztikus, elképesztően klassz, csúcs, a lehető legjobb. Hibrid kifejezés, amely a német über- (túlzott, feletti, szuper) és a magyar menő (divatos, vagány, klassz) szavak összetételéből jött létre.

Ma délután 4-ig még jöhettek, és szerezhettek egy übermenő Moszkva teres pulcsit is!

SZERZŐINK

Arday Géza – irodalomtörténész, író (Budapest, Zamárdi)

Balázs Géza – nyelvész, néprajzkutató, egyetemi tanár (Színház- és Filmművészeti Egyetem), az MNYKNT tiszteletbeli elnöke

Bodnár Ildikó – egyetemi docens (Miskolci Egyetem, Alkalmazott Nyelvészeti és Fordítástudományi Tanszék)

Cs. Jónás Erzsébet – professor emeritus, MTA-doktor (Nyíregyházi Egyetem)

Deák-Sárosi László – filmesztéta, tudományos munkatárs, PhD (Országos Széchényi Könyvtár)

E. Bártfai László – szerkesztő (Budapest)

H. Tóth István – Simonyi-díjas nyelvész, kandidátus, ny. egyetemi docens (Prága, Budapest, Kecskemét)

Horváth Péter Iván – nyelvész (Budapest)

Kicsi Sándor András – lexikográfus, etnobiológus, nyelvész (Budapest)

Major Hajnalka – középiskolai tanár, PhD (Baja)

Minya Károly – habilitált főiskolai tanár, intézetigazgató (Nyíregyházi Egyetem), az MNYKNT alelnöke

Pátrovics Péter – tanszékvezető egyetemi tanár (ELTE Lengyel Filológiai Tanszék)

Tóth Szilárd Tibor – egyetemi adjunktus (University of Tartu, Narva College Tanárképző Tanszék)

Veress Csongor Balázs – jogász, politológus (Magyar Külügyi Intézet)

Villányi Péter – néprajzkutató (Budapest, Galgamácsa)

GONDOSÓRA

Regisztráljon, és érezze magát biztonságban!

gondosora.hu

Tartalom

KICSI SÁNDOR ANDRÁS TIZENNEGY KÖTETES SZERZŐT E. BÁRTFAI LÁSZLÓ KÉRDEZI

„Sokoldalúságom alkalmazkodás, válasz a környezet kihívásaira”

ARDAY GÉZA

Errefelé sok a valóság

BALÁZS GÉZA

Adj ma hálát azért, amid van! (Balatonzamárdi gondolatok)

BODNÁR ILDIKÓ

A könyvtármetaforák tipológiája

MAJOR HAJNALKA

Az univerzális hallgatóság koncepciója Perelman retorikai rendszerében

HORVÁTH PÉTER IVÁN

Az elhomályosulás fogalma a magyar nyelvészetben

VERESS CSONGOR BALÁZS

Magyar toponimák Bessarábiában: történelmi jelenlét és nyelvi jogok a Moldovai Köztársaságban

VILLÁNYI PÉTER

Mesei nevek a galgamácsi tréfás népmesékben

DEÁK-SÁROSI LÁSZLÓ

Büntudatipari Szegénylegények (1966)

Cs. JÓNÁS ERZSÉBET

Lőrincz Julianna: Petőfi-szövegek és műfordításaik stílusa

PÁTROVICS PÉTER

Zoltán, András: Slavo-Hungarica

H. TÓTH ISTVÁN

Nyelvünk jellegzetességei, szépségei, használatának jellemzői – bölcsőtől a koporsóig

TÓTH SZILÁRD TIBOR

Balácsi József Attila munkássága az anyanyelv és az idegen nyelvek bűvöletében

MINYA KÁROLY

A Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda postaládájából

BALÁZS GÉZA – MINYA KÁROLY

Új szavak, kifejezések

SZERZŐINK

2000 Ft

Nemzeti
Kulturális
Alap